वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः ।
तत्याज तोषं परपुष्टघोषे घृणां च वीणाक्वणिते वितेने ॥ ६० ॥
मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।
तच्छंसिते किञ्चन संशयालुर्गिरा मुखाम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

कथयेत् हस्तेन चन्द्रग्रहणे मम वाञ्छा वर्त्तत इति वदेत् न कापीत्यर्थः यथा हस्तेन चन्द्रग्रहणेच्छाकथनमत्यन्तासम्भवतया तद्वक्तुर्निर्लज्जत्वं ख्यापयति तथा मदीयमानसविषयाभिलाषकथनमपि एतेन मदभिलाषसिद्धिर्दुर्घटैवेति सूचितम् । अथ च द्विजानां राजा सम्राट् नलस्तद्विवाहाभिलाषं का बाला मुग्धा स्त्री अलज्जा सती कथयेदपि तु न कापि । तत्कथने मम मौग्ध्याल्लज्जा जायत इति भावः । एतेन नलेन सह विवाहमिच्छामीति सूचितम् । हे द्विज पक्षिन् राजपाणिग्रहाभिलाषमिति हे द्विजराज पक्षिश्रेष्ठ पाणिग्रहाभिलाषमिति च बहवः । यद्वा आमबाला अपक्वयौवनेत्यर्थः का स्त्री द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं नलेन सह विवाहाभिलाषम् अलज्जा सती न कथयेत् अपि तु सवैव नवयौवना स्त्री लज्जां विहाय कथयेदित्यपि सूचितमित्यलं प्रपञ्चेन । आमो रुक्तद्भिदोः पुंसि स्यादपक्वेऽन्यलिङ्गक इति मेदिनी । पूर्वार्द्धे मनसोऽधोदेशत्वात् कण्ठस्य चोर्द्धदेशत्वादिति प्राचां हेतूपन्यासश्चिन्त्यः मनसोभ्रूमध्यस्थितत्वेन कण्ठतोऽप्यूर्द्धदेशवर्त्तित्वात् तथा च मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुपथमित्यानन्दलहरी ॥ ५९ ॥

भैमीवचनस्य हंसमनोहारित्वमाह । वाचमिति । स हंसः मृद्वीं कोमलाक्षराम् अतएव सुखजनकत्वात् मृद्वीकया द्राक्षया तुल्यरसां समानास्वादां तदीयाम् भैमीसम्बन्धिनीं वाचं परिपीय सादरमाकर्ण्य परपुष्टानां कोकिलानां घोषे रुते तोषं हर्षं तत्याज त्यक्तवान् तथा वीणाक्वणिते च वीणाशब्दे च घृणां जुगुप्सां वितेने कृतवान् ताभ्यां मधुरतरा तस्या वागिति वस्तुध्वनिः ताभ्यामुपमेयभूतायाश्च वाण्या उत्कर्षद्योतनाद्व्यतिरेकध्वनिश्च । मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षेत्यमरः ॥ ६० ॥

तूष्णीं भूतायां तस्यां हंसस्य वचनोपक्रममाह । मन्दाक्षेति । तस्यां दमयन्त्यां मन्दाक्षेण लज्जया मन्दा स्वल्पा अक्षराणां वर्णानां मुद्रा विन्यासो यत्र क्रियायां तद्यथा

करेण वाञ्छेव विधुं विधर्तुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम्।
पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्व्वे वर्णं श्रुतेर्वर्ण इवान्तिमः किम्॥६२॥
अर्थाप्यते वा किमियद्भवत्या चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः।
यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि जिह्मेतरैर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम्॥६३॥

व्याजतया उक्त्वा कथयित्वा समाकुञ्चिता उपसंहृता वाग्यया तथाविधायां तूष्णींभूतायां सत्यामित्यर्थः। अथ हंसस्तस्याः शंसिते भाषिते किञ्चन संशयालुः सन् स्वल्पत्वादस्फुटत्वाच्च अर्थावधारणे किञ्चित् संदिहानः सन् गिरा वाचा मुखाम्भोजं मुखकमलं युयोज युक्तं कृतवान् उवाचेत्यर्थः। मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जेत्यमरः॥ ६१॥

किमुवाचेत्याह। करेणेति। विधुं चन्द्रं करेण हस्तेन विधर्तुं ग्रहीतुं वाञ्छेव स्पृहेव इवशब्दाच्च तात्त्विकी इत्थमनेन प्रकारेण आदरिणी समादरयुक्ता न तु विरक्ता सती यम् आत्थ ब्रवीषि तमर्थं प्रयोजनं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुमपि श्रोतुमपि अहं किं नाधिकुर्व्वे नाधिकारी भवामि। अन्तिमश्चरमो वर्णः शूद्रो यथा श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरं श्रोतुमपि नाधिकुरुते। यद्यप्यहं कर्तुमसमर्थस्तथापि किं श्रोतुमप्यसमर्थः अतः श्रवणे का बाधा उच्यतामित्यपि शब्दार्थः। अथ च तमर्थं कर्तुमप्यधिकारी भवामि किं पुनः श्रोतुमिति स्फुटतया सोऽर्थो वक्तव्यः अहं तं साधयिष्यामीति सूचितम्॥ ६२॥

दुर्लभः सुलभो वा मनोरथविषयः प्रकाश्यतां न तन्मयि गोपनमुचितमित्याह। अर्थाप्यत इति। हे भैमि चित्तैकपद्यामपि मनोमार्गेऽपि मनोऽन्यगामिन्यपीत्यर्थः यो विषयतामापन्नो विद्यते भवति स एवार्थः स भवत्या इयत् एवं किं वा किमर्थमेव अर्थाप्यते अर्थो धनवत् क्रियते सङ्गोप्यत इत्यर्थः हस्तेन चन्द्रग्रहणकथनभङ्ग्यैव मया चतुरेण त्वद्हृदयस्थं सर्व्वं ज्ञातम् अतो मयि तद्गोपनं न कर्त्तव्यमिति भावः। चतुरजनैश्चित्तगोचरस्तु ज्ञायत एव चित्तागोचरोऽपि तैर्ज्ञातुं शक्यत इति दृष्टान्तेनाह किलेति निश्चये यत्र ब्रह्मणि चेतसोऽपि अन्धकारः मनसोऽप्यगम्यत्वं यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः तदपि ब्रह्म परमात्मा जिह्मेतरैरनलसैर्जनैरवाप्यं प्राप्यं भवति किं पुनर्मनोगम्यम्

ईशाणिमैश्वर्य्यविवर्त्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।
तिर्य्यञ्चमप्यञ्च मृषानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥

एतेन सूक्ष्मार्थदर्शिना मया त्वन्मनोगतं ज्ञातमेव अतः प्रकाश्य वक्तव्यम् अहमपि तत्सा-धनयोग्य इति सूचितम् । अर्थापत्तरिति अर्थः क्रियतइत्यर्थे क्विपि कृते वेदार्थस्यादापु-रित्यनेनापुः ॥ ६३ ॥

नतु मनोगतं विश्वस्तेषु वक्तव्यं त्वयि तु पक्षिणि कथं मे विश्वासो भवेदित्याशङ्क्य स्वस्य विश्वसनीयत्वं ख्यापयति । ईशेति । हे ईशाणिमैश्वर्य्यविवर्त्तमध्ये हे अतिक्षीणमध्ये दमयन्ति अज्ञम् अनभिज्ञं तिर्य्यञ्चमपि पक्षिणमपि मां लोकेशस्य ब्रह्मणो यो लोको भुवनं तत्र शेरतेऽवतिष्ठन्ते ये लोकाजनास्तेषां मध्ये मृषानभिज्ञः सत्यवादी स चासौ रसज्ञः सामाजिकश्चेति कर्मधारयः तस्य भावस्तत्ता सत्यवादिता सामाजिकता चेत्यर्थः तया या उपज्ञा तद्रूपत्वेन यत् आदिकथनं केऽन्ये सत्यवादिनः सामाजिकाश्चेति प्रश्ने प्रथमं तद्रूपत्वेन यन्मम कीर्त्तनमित्यर्थः तेन समज्ञा कीर्त्तिर्यस्य तादृशम् अञ्च जानीहि पूजय वा । यद्यप्यहं पक्षियोनित्वात् कार्य्याकार्य्यानभिज्ञस्तथापि सत्यवादिनां सामा-जिकानाञ्च प्रथमगण्योऽस्मि अतो विश्वसिहीति भावः । ईशेति वैपरीत्येन वर्त्तत इति विवर्त्तः प्रतिपक्षः ईशस्य ईश्वरस्य अणिमैश्वर्य्ये अणुत्वलक्षणैश्वर्य्यविषये विवर्त्तः प्रतिपक्षो मध्यो यस्याः हे तादृशि अणिमैश्वर्य्यशालीश्वरसदृशातिक्षीणमध्ये इत्यर्थः । ईश्वरस्य यो-ऽणिमा अणुत्वलक्षणमैश्वर्य्यं तस्माद्विवर्त्तस्तद्विषमसत्ताकत्वेन उत्पादो यस्य तादृशं मध्यं यस्या हे तादृशि इत्थि वा उपादानविषमसत्ताककार्य्योत्पादो विवर्त्त इति वेदान्तिनः । लोकेशयेति शेतेरधिकरणादित्यङ् अकालवाचिनः शयवासवासिष्विति सप्तम्या अलुक् । अञ्चेति अनृचु गतिपूजनयोः लोटो हि सर्व्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः स्युरिति ज्ञानार्थकत्वम् । उपज्ञेति । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादिति अमरः उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् इति तत्पुरुषे क्लीबत्वात् ह्रस्वोऽन्तः क्लीव इति ह्रस्वः । यशः कीर्त्तिः समज्ञा चेत्यमरः । मृषानभिज्ञा सत्यवादिनो रसज्ञा जिह्वा यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया उपज्ञा आद्यज्ञानं तत्कथा तेन समज्ञा कीर्त्तिर्यस्य तादृशम् अञ्च जानीहि ब्रह्मलोकवासिनां मध्ये अहमेव सत्यवचनत्वेन प्रथमज्ञानविषयतया प्रसिद्ध इत्यर्थ इति भावः । आख्यानान्तराणि तु बाहुल्यभिया नोक्तानि ॥ ६४ ॥

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः ।
ह्रियेव ताभ्यः स्खलतीयमद्धापथान्न संसर्गगुणेन नद्धा ॥ ६५ ॥
पर्य्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्कां लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चित्तम् ।
कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

सत्यवादितामेव स्वस्य प्रकटयति । मध्यइति । हे भैमि सरस्वती वाणी प्रतिवेशिनीनाम् एकपक्षीवासिनीनां ब्रह्ममुखोच्चरितत्वेन अतिनिकटस्थितानामित्यर्थः श्रुतीनां वेदानां मध्ये नोऽस्माकं मुखे वासवती स्थितिमती अत इयं ताभ्यः श्रुतिभ्यो ह्रियेव लज्जयेव अद्धापथात् याथार्थ्यमार्गात् न स्खलति न च्यवते । हेतुगर्भविशेषणमाह सा किम्भूता संसर्ग एव सतां सङ्ग एव उत्कर्षकत्वाद्गुणः अथ च रज्जुः तेन नद्धा सम्बद्धा । अन्यदपि रज्ज्वा सम्बद्धं सत् न स्खलति । अनवरतब्रह्ममुखोच्चरितवेदध्वनिश्रवणेन पवित्रान्तःकरणतया तृषाभाषणदोषश्रवणेन वा न कदाचिदपि मिथ्या वदामीति भावः । अतो मया यद्वक्तव्यं तन्मिथ्यात्वेन नोपेक्षणीयमिति सूचितम् । अद्धा तत्त्वं यथा तथा अपथात् कुमार्गात् अपथं प्राप्येत्यर्थः यजगर्भत्वात् पञ्चमी न स्खलति न व्यभिचरतीति वा । तत्त्वे त्वद्धाञ्जसाद्वयमित्यमरः ॥ ६५ ॥

स्वस्यालौकिकसामर्थ्यद्योतनेन भैमीं प्ररोचयति । पर्य्यङ्केति । हे भैमि ते तव मनश्चित्तं लङ्कापुरीमपि राक्षसनगरीमपि अर्थाद्द्रष्टुं गन्तुं वा अभिलाषि अभिलाषुकं सत् कुत्रापि कस्मिंश्चित् लङ्काया इतरत्र दुष्प्रापे वस्तुनि विषये चेद्यदि प्रयाति साभिलाषं भवति तदपि त्वं कथाश्रेषाम् एतादृशं दुष्प्रापमपि वस्तु स्वशये निजहस्तमध्ये शयालु विद्यमानम् अवेहि जानीहि । कुत्रापि वस्तुनि अभिलाषि तव चित्तं लङ्कापुरीमपि ईप्सितवस्तुलाभार्थं चेद्यदि प्रयाति तदपीति वा योजना । किम्भूतां लङ्कां पर्य्यङ्कतापन्नः खट्वारूपतां प्राप्तः सरस्वतः समुद्रस्य अङ्कः क्रोडो मध्यमित्यर्थः यस्यास्तां समुद्रस्य मध्यवर्त्तिनीमित्यर्थः एतेन दुष्करमपि कर्त्तुं समोऽस्मि अतो मनोगतं कथयेति भावः ॥ ६६ ॥

इतीरिता पत्ररथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी ।
चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥६७॥
विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनङ्गनागम् ।
आचष्ट विस्पष्टमभाषमाणामेतां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥
नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति ।
आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम्॥६९

अथ भैमी हंसं प्रत्याह । इतीति । तेन पत्ररथेन पक्षिणा हंसेन इत्युक्तप्रकारमीरिता उक्ता भैमी दमयन्ती ह्रीणा नलाभिलाषकथनप्रस्तावेन लज्जिता हृष्टा हंसस्य स्वाभिलाषसाधनोन्मुखत्वज्ञानात् मुदिता च सती बभाण प्रत्युवाच । किं बभाणेत्याह मदीयं चेतः लङ्कां राक्षसपुरीं न अयते न गच्छति अन्यत्र कुत्रापि वस्तुनि न च नैव साभिलाषं सस्पृहं भवतीति शेषः । अथच मदीयं चेतो नलं कामयते नलनामानं राजानं प्रार्थयते अन्यत्र कुत्रापि राजनि न साभिलाषमिति श्लेषेणोवाच । पतत्पत्ररथाण्डजा इत्यमरः ॥ ६७ ॥

अभिप्रायं बुद्ध्वापि तद्वचनस्य दार्ढ्यं जिज्ञासुर्हंसः पुनस्तामाह । विचिन्त्येति । चक्राङ्गाख्यानां पतङ्गानां पक्षिणां शक्र इन्द्र इव स राजहंसः बालाजनानां मुग्धाङ्गनानां शीलं स्वभाव एव दुर्लङ्घ्यत्वेनातिगहनत्वात् शैलः पर्वतस्तं लज्जैव नदी तस्यां मज्जन् क्रीडन् अनङ्गः काम एव नागो हस्ती यत्र तं विचिन्त्य विचार्य कामपीडिता अपि बाला लज्जावशात् स्वाभिलाषं न कथयन्तीति विचार्येत्यर्थः विस्पष्टं स्फुटार्थं यथा तथा अभाषमाणामकथयन्तीम् एतां दमयन्तीम् आचष्ट उवाच । अन्यत्रापि शैलनद्यां हस्ती मज्जतीति तद्बोधम् । चक्राङ्गा मानसौकस इत्यमरः ॥ ६८ ॥

किमाचष्टेत्याह । नृपेणेति । हे दमयन्ति श्लेषकवेः श्लिष्टकाव्यकारिकाया भवत्यास्तव का नाम बाला हिमराजेति चेतो नलं कामयते मदीयमिति श्लोकद्वयस्यार्थोऽभिधेयः कस्मिन् नृपेण नलेन सह पाणिग्रहणस्पृहा विवाहवाञ्छेति मम मनो नलं

त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्ययन्तु सम्भाव्य भाव्यस्मि तदज्ञ एव ।
लक्ष्ये हि बालाहृदि लोलशीले दरापराद्धेषुरपि स्मरः स्यात्
॥ ७० ॥

महीमहेन्द्रः खलु नैषधेन्द्रस्तद्बोधनीयः कथमित्यमेव ।
प्रयोजनं संशयकम्प्रमीदृक् पृथग्जनेनेव स मद्विधेन ॥ ७१ ॥

कामयत इति एवंरूपः सुधिया पण्डितेनापि मास्मेषि नाज्ञायि किं मया भवत्येन नैव ज्ञातो मया इत्यर्थः अथ च सुधिया मया किं नाज्ञायि अपि तु ज्ञात एवेत्यर्थः अतः किमर्थं गोपायसीति भावः । स्वधियेति पाठे तु निजबुद्ध्येत्यर्थः ॥६८ ॥

ममाभिप्रायो ज्ञातश्चेत् तर्हि किमिति लज्जां त्याजयित्वा पुनर्व्वादयसीत्याशङ्क्याह । त्वच्चेतस इति । तु किन्तु त्वच्चेतसस्तव चित्तस्य स्थैर्य्यविपर्य्ययं स्थैर्य्यस्यान्यथाभावम् अस्थैर्य्यमित्यर्थः सम्भाव्य संदिह्य तदज्ञ एव एवकार इवार्थे तस्य श्लोकद्वयार्थस्यानभिज्ञ इव भावी अस्मि भवामि । कथं ते स्थैर्य्यविपर्य्ययसम्भावनेत्याकाङ्क्षायामाह हि यस्मात् लोलशीले बालभावादेव चञ्चलस्वभावे अपक्वानुरागतया एकत्रानवस्थायिनीत्यर्थः बालाहृदि मुग्धाहृदये लक्ष्ये वेध्ये स्मरोऽपि का कथान्येषां स्वमनोभवः कामोऽपि दरेषत् च्युतिशङ्कया भयेन अपराद्धेषुश्च्युतसायकः स्यात् भवेत् । बालानां चित्तचाञ्चल्यादेव तव नलाभिलाषनिश्चयाभावादज्ञ एवास्मीति भावः अतो निश्चयार्थं पुनर्व्वादयामीति भावः । भावीति ग्रहादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे च ग्रहादेरिति स्वार्थे भुवो णिन् यद्वा भावो भावना चिन्तेति यावत् सोऽस्यास्तीति तथा भावी अस्मि चिन्तयामीत्यर्थः अथवा भावोऽभिप्रायः सोऽस्यास्तीति तथा एवकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमे तवाभिप्रायाभिज्ञोऽपि तद्वि-पर्य्ययं सम्भाव्य तदज्ञोऽस्मीत्यर्थः । दरोऽस्त्री साध्वसे गर्त्ते कन्दरे तु दरी स्मृतेति मेदिनी । अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याच्च्युतसायक इत्यमरः ॥ ७० ॥

अनिश्चितोऽयं माहृशेन राजनि विज्ञापयितुं न शक्यते इत्याह । महीमहेन्द्र इति । नैषधेन्द्रो नलः खलु यस्मात् मह्यां पृथिव्यां महेन्द्र इव सम्राडित्यर्थः तत्तस्मात् स नैष-धेन्द्रः पृथग्जनेनेव नीचजनेनेव मूर्खजनेनेव वा मद्विधेन विश्वासेन इत्थमेव अनेनैव

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे ।
त्वदर्थमर्थित्वकृति प्रतीतिः कीदृङ्मयि स्यान्निषधेश्वरस्य ॥ ७२ ॥

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रिये वा विषये निधातुम् ।
दूतः पृथक् प्रार्थयसे तु यद्यत् कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥

बालाजनहृदयचाञ्चल्यसमर्थनप्रकारेणैव संशयकम्पं संशयविषयत्वादस्थिरम् ईदृक् विवाहाभिलाषं प्रयोजनं कार्य्यं कथं केन प्रकारेण बोधनीयः ज्ञापनीयः । यथा पृथग्जनेन नीचतया मूर्खतया वा लज्जाभयादिकं परित्यज्य राज्ञोऽग्रे अनिश्चितोऽप्यर्थः कथ्यते तथा मया कथयितुं न शक्यत इत्यर्थः । इत्थमेव बालया त्वया यथाहं बोधितस्तथा मया स कथं बोध्य इति वा । इत्थमेव निर्णयं विनैवेति केचित् । मूर्खनीचौ पृथग्जना-वित्यमरः ॥ ७१ ॥

अनिश्चितार्थविज्ञापने दोषं दर्शयति । पितुरिति । हे भैमि पितुर्नियोगेनानुमत्या निजेच्छया वा स्वेच्छया वा यदि अन्यं नलाद्भिन्नं युवानं तरुणं वृणीषे वरिष्यसि तदा त्वदर्थं त्वन्निमित्तम् अर्थित्वकृति भवता दमयन्ती परिणेतव्येति प्रार्थनाकारिणि मयि निषधेश्वरस्य नलस्य प्रतीतिः प्रत्ययः विश्वस्तोऽयमिति निश्चयः कीदृक् स्यात् कथं तिष्ठेत् नैव स्थास्यतीत्यर्थः कीदृक् स्यात् भद्रफलदायिनी न स्यादित्यर्थः इति केचित् । अर्थित्वकृतीति कृञः क्विप् ततः सप्तम्येकवचनम् ॥ ७२ ॥

सन्दिग्धविषये त्वयापि नाहं नियोज्य इत्याह । त्वयापीति । हे उर्व्वीपतिपुत्रि हे राजसुते दमयन्ति त्वयापि शङ्कितविक्रिये सम्भावितनलेतरवरवरणलक्षणविकारेऽस्मिन् विषये विवाहरूपे निधातुं नियोजयितुं किं किमिति अहम् अधिक्रियेऽधिकारी क्रिये । तु किन्तु इतो नलविवाहलक्षणविषयात् पृथगन्यत् यद्यत् प्रार्थयसे तत्सर्वमहं कुर्व्वे करोमि न त्वन्यदित्यर्थः । केचित्तु शङ्कितधिक्क्रिय इति पाठं कृत्वा शङ्किता धिक्क्रिया कुत्सा यत्र तथाभूत इति व्याचक्षते ॥ ७३ ॥

अधःप्रविष्टा इव तद्गिरस्ता विधूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना ।
ऊचे ह्रियोऽपि श्लथितानुरोधा पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥
मदन्यदानं प्रति कल्पनाभूत् वेदस्त्वदीये हृदि तावदेषा ।
निशोऽपि सोमेतरकान्तसङ्गमोङ्कारमग्रेसरमस्य कुर्य्याः ॥ ७५ ॥
सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसम्पर्कमतर्कयित्वा ।
मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

अथ लज्जापरित्यागपूर्वकमैमीवचनमाह । अध इति । धरित्रीपुरुहूतपुत्री पृथिवीन्द्रसुता दमयन्ती वैमत्येनासम्मत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना मस्तकेन अधःप्रविष्टा इव कर्णान्तर्गतजलादय इव ताः पूर्वोक्तास्तद्गिरो हंसवचनानि विधूय अग्राह्यत्वेन विज्ञाप्य अथ च निःसार्य्य ह्रियोऽपि लज्जाया अपि श्लथितो मन्दीकृतोऽनुरोधोऽधीनत्वं यया तादृशी निर्लज्जा सतीत्यर्थः पुनरूचे उक्तवती । इवोपमितौ । यथा कर्णान्तर्गता जलादयः कम्पितमूर्ध्ना निःसार्य्यन्ते तथेत्यर्थः । अधःप्रविष्टाः श्रुता अथैव कर्णशष्कुलिं प्रविष्टास्तास्तद्गिरो वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना विधूयेव निरस्यैवेत्युत्प्रेक्षा वा । कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रव इत्यमरः ॥ ७४ ॥

यदूचे तदाह । मदन्येति । हे हंस मदन्यदानं मम अन्यस्मै नलातिरिक्ताय वराय यद्दानं पितृकर्तृकस्यागमस्तत्प्रति तदुद्दिश्य एषा तावत् कल्पना पितुर्नियोगेनेत्यादिवितर्को यदि त्वदीये हृदि तव मनसि वेदो वेदवत्प्रमाणभूतः स्थिर इति यावत् अभूत् तदा निशोऽपि रात्रेरपि सोमेतरचन्द्रादितरो यः कान्तः प्रियस्तस्य सङ्गं तद्रूपमोङ्कारमस्य वेदस्य अग्रेसरं पुरोवर्त्तिनं कुर्य्याः कुरु । वेदो हि प्रथममोङ्कारसहित उच्चार्य्यते । यथा रात्रेश्चन्द्रातिरिक्तः कान्तो न तथा ममापि नलातिरिक्तः कान्तो नेत्यर्थः । एतेन पितुर्नियोगेनेत्यनेन नलातिरिक्तवरणे यत्पितृनियोगरूपकारणसम्भावनं तत्सर्वानुचितमेवेति सूचितम् ॥ ७५ ॥

पुनरपि पूर्ववदाक्षिपति । सरोजिनीति । सरोजिन्याः कमलिन्याः मानसरागोऽन्तःकरणानुरागस्तस्य वृत्तिव्यापारः स्थितिर्वा तस्याः अनर्केण सूर्येतरेण सम्पर्कं सम्बन्धम्

साधु त्वया तर्कितमेतदेव स्वेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।
विनामुना स्वात्मनि तु प्रहर्तुं मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥
मद्विप्रलम्भं पुनराह यस्त्वां तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।
अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

अतर्कयित्वा अविचार्य्य इयं मम अन्येन नलादितरेण सह पाणिग्रहणशङ्किता विवाहशङ्का अतएव अहो आश्चर्य्यम् मदीयोऽतिशयेन महत् साहसिक्यं साहसकर्म्म । यदि सूर्य्यातिरिक्तः कान्तः कमलिन्याः स्यात्तदा ममापि नलातिरिक्तस्तथा स्यादिति भावः ॥७६॥

निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वृणीषे इति यदुक्तं तदोत्तरमाह । साध्विति । कित्वोपहासे निषधे सम्भावनायां वा हे हंस त्वया एतत् साध्वेव समीचीनमेव तर्कितम् आशङ्कितं यत् किल स्वेन आत्मना अनलं नलातिरिक्तं संश्रयिष्ये आश्रयिष्यामि । तु किन्तु अमुना नलेन विना नलालाभे प्रहर्तुं विनाशयितुं स्वात्मनि स्वशरीरे अनलम् अग्निं संश्रयिष्ये न तु त्वां नृपतौ नले मृषागिरं मिथ्यावादिनं कर्तुम् अनलं नलाद्भिन्नं संश्रयिष्ये नलं विना आत्मघातिनी भविष्यामीति भावः । स्वात्मनीति कर्म्माविवक्षायां सप्तमीति प्राञ्चः । आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपीति मेदिनी ॥ ७७ ॥

सत्यमुच्यते मया न तु भवान् प्रतार्य्यत इत्याह । मद्विप्रलम्भमिति । हे हंस यः पुनस्तर्कः त्वां मद्विप्रलम्भं मया प्रतार्य्यम् आह वदति स तर्कः तस्य प्रतारणस्य फलवाचि प्रयोजनकथने किं मूको निर्व्वाक् । येन तर्केण त्वमात्मानं मत्प्रतार्य्यं मन्यसे तेन तर्केण मत्प्रतारणस्य प्रयोजनं किमिति न ज्ञानासीत्यर्थः । प्रतारणं हि किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्यैव क्रियते अतः प्रयोजनमज्ञात्वैव स्वस्य प्रतार्य्यत्वज्ञानं तव नोचितमिति भावः । ननु तथापि कथं त्वद्वचनप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । अशक्या शङ्का संशयोऽपि येषां तादृशा व्यभिचारहेतवो भ्रान्तीश्वरितत्वादयो यत्र तादृशी वाणी यदि न वेदा न वेदवत् प्रमाणभूता भवेत् के तु के पुनर्वेदाः सन्तु भवन्तु । यत्र व्यभिचारबीजहेतूनां शङ्कापि नास्ति तथाविधाया वाण्या अप्रामाण्ये वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । अतो व्यभिचारशून्यं मम वचनं विश्वसिहीति भावः ॥ ७८ ॥

अनैषधायैव जुहोति तातः किं मां कृशानौ न शरीरशेषाम् ।
ईष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७९ ॥

तदेकदासीत्वपदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधित्सुता ते ।
अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥ ८० ॥

पुनरपि पितुर्नियोगेनेति कल्पं युक्त्या निराकरोति । अनैषधायैवेति । एव यद्यर्थे तातः पिता यदि माम् अनैषधाय नलव्यतिरिक्तवराय जुहोति ददाति तदा शरीरशेषां देहमात्रावशिष्टां गतप्राणामित्यर्थः मां कृशानौ वह्नौ किं न जुहोति न प्रक्षिपति अपितु जुहोत्येव । नलेतरेण सह विवाहात् प्रागेव मरिष्यामि ततः पिता केवलं मच्छरीरमेव नलेतरस्मिन् वह्नौ त्यक्ष्यतीत्यर्थः । एवञ्च पिता मम मरणव्यवसाय-मवधार्य्य नलायैव मां दास्यतीति भावः । नन्वेवं पितुरभिप्रेतं विफलीकृत्य कथं प्रागल्भ्यमाश्रयिष्यसीत्याशङ्क्य तदङ्गीकृत्याह । यद्यपि अन्यस्मै मां दास्यति तथापि मम प्राणानां नाथो नलस्तु नल एव । तुरेवार्थे । स पिता नूनं निश्चितं तनूजन्म अपत्यं तस्य तनोः शरीरस्य ईष्टे प्रभुर्भवति । तदधीनस्य शरीरस्य यत् किञ्चित् करोतु प्राणास्तु नलाधीना अतो ददातु पिता नामन्यस्मै अहन्तु जन्मान्तरेऽपि प्राप्तयर्थं नलमुद्दिश्य वह्नौ प्राणांस्त्यक्ष्यामीति भावः । अपत्यशरीरस्य पित्रधीनत्वमाह वशिष्ठः । शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति ॥ ७९ ॥

इतः पृथक् प्रार्थयसे इति यदुक्तं तत्रासम्मतिं ख्यापयति । तदेकेति । तस्य नलस्य यत् एकं केवलं दासीत्वं तल्लक्षणं यत् पदं वस्तु तस्मादुदग्रे उत्कृष्टे मदीप्सिते मम लिप्साविषये वस्तुनि ते तव विधित्सुता त्वद्विधानेच्छा भवतीति शेषः । इदं साधु भद्रं लोकृ एकोक्तिरियम् इदमसाध्वेवेत्यर्थः । नलदासीत्वमेव समाभिलषितम् अतस्तदेव विधीयतां न त्वन्यदिति भावः । गुणवदपि निष्प्रयोजनं वस्तु अकिञ्चित्करमेवेत्याह नलिनी कमलिनी अहेलिना हेलिः सूर्य्यस्तद्भिन्नेन सुधाया अमृतस्य आकरेणापि उत्पत्तिस्थानेनापि सुधाकरेण चन्द्रेण किं विधत्ते किं कुरुते अपि तु न किमपि ।

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घ्यम् ।
चित्ते ममैकः सकलत्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥८१॥
श्रुतः स दृष्टः स हरित्सु मोहाद्ध्यातः स नीरन्ध्रितबुद्धिधारम् ।
ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा हस्ते तवास्ते द्वयमेव शेषः ॥ ८२ ॥

यथा सूर्य्यानुरक्तायाः कमलिन्याः सुधाधारत्वात्सद्गुणोऽपि चन्द्रोऽनुरागाभावान्न रोचते तथा ममेत्यर्थः । अन्यच्च नलिनी इच्छासम्बन्धेन नलवती अहम् अहेलिना हेला कामविकारविशेषः अनवरतया सोऽस्यास्तीति तथा तद्विरहेण किं विधास्यामीति ध्वनिः ॥८०॥

इदमेव द्रढयति । तदेकलुब्ध इति । तस्मिन् नले एकं केवलं लुब्धम् अभिलाषुकं तथाविधे हृदि अन्तःकरणे अनर्घ्यम् अभिलषितप्रदातृत्वादमूल्यं चिन्तामणिमपि तदाख्यं रत्नविशेषमपि लब्धुं प्राप्तुं मे मम चिन्ता मनोरथो नास्ति किं पुनः पुरुषान्तरमित्यर्थः । चिन्ता भावना नासीति केचित् । तर्हि किं ते हृदीत्याह एकः केवलः सएव मम चित्ते निधिः शेवधिरूपः किं चिन्तामणिनेत्यर्थः । यद्वा निधीयत इति निर्निहितः कर्म्मणि इङ् । किम्भूतः सकलत्रिलोक्याः सारः श्रेष्ठः सकलचतुःषष्टिकलासहितः त्रिलोक्याः श्रेष्ठश्चेति वा । तथा पद्मं कमलमिव मुखं वदनं यस्य सः । अथ च स एवैकः सकलत्रिलोक्याः सारो धनं पद्मादिर्निधिः शेवधिः । एको नल एव मम पद्मादयोऽष्टौ निधय इत्यर्थः । पद्मो मुखमादिर्यस्येति विग्रहः । यस्याष्टौ निधयः सन्ति किं तस्य चिन्तामणिना । पद्मस्तथा महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता इति व्यासः । सारो बले स्थिरांशे च मज्ज्ञि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वर इति मेदिनी ॥ ८१ ॥

न केवलमधुनैव भवन्मुखाद्गुणराशिं श्रुत्वा बालभावात् स्पृहयामि किन्तु पूर्व्वमपि तस्मिन् जातानुरागास्मीत्याह । श्रुत इति । स प्रसिद्धस्वरूपो नलः श्रुतः पूर्व्वं विप्रबन्ध्वादिमुखादाकर्णितः । ततो हरित्सु दिक्षु मोहात् उन्मादवशात् स दृष्टः आलोकितः उन्मादात् सर्व्वं जगत्तन्मयत्वेन दृष्टमित्यर्थः । तथा नीरन्ध्रिता व्यवधानराहित्ये-नाव्यवहिता बुद्धिधारा बुद्धिप्रवाहो धारावाहिकबुद्धिरित्यर्थः यत्र क्रियायां तद्यथा तथा

सञ्चीयतामाश्रितपालनोत्थं मत्प्राणविश्राणनजन्म पुण्यम्।
निवार्य्यतामार्य्य वृथा विशङ्का भद्रेऽपि मुद्रेयमये भवे वा ॥८३॥
अलं विलङ्घ्य प्रियविज्ञ याच्ञाः कृत्वापि कार्य्यं विविधं विधेये।
यशःपथादाश्रवतापदोत्थात् खलु स्खलित्वाऽस्तखलोक्तिखेलात् ॥८४

स ध्यातश्चिन्तितः। अद्य इदानीं मम तत्प्राप्तिर्नलस्य लाभः असूनां प्राणानां व्ययो-ऽपगमो वा शेषोऽवशिष्टम् एतद्द्वयं तवैव हस्ते आस्ते त्वदधीनं भूत्वा विद्यते। एकशेष इति पाठे एकश्चासौ शेषश्चेति कर्म्मधारयः एकशेषरूपेण द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः। एतेन पूर्व्व-रागे येऽभिलाषादयो मरणान्ता दश कामदशा विरहिणां जायन्ते तेषां नव दशा मयानु-भूता इति सूचितम्। अथ च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः। मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतव इति वचनात् श्रवणादिना पूर्व्वं विषयीकृतस्य तत्त्वमसीति श्रुतौ तच्छब्दवाच्यब्रह्मणः प्राप्तिः कस्यचिदेव सुकृतिनो भवति बहवस्तु तदप्राप्य म्रियन्ते तद्वन्ममापि नलप्राप्तिर्मरणं वा भविष्यतीति ध्वनिः ॥ ८२ ॥

तत्र प्रवर्त्तनाय प्ररोचनया हंसं विज्ञापयति। सञ्चीयतामिति। आश्रितस्य शरणं प्राप्तस्य जनस्य पालनोत्थं रक्षणजनितं तथा मम प्राणानां विश्राणनात् वितरणात् जायत इति तादृशञ्च पुण्यं सञ्चीयतां त्वया सञ्चितं क्रियताम्। निश्चयाभावे कथं कार्य्य-मित्यत आह। अयि कोमलसम्बोधने हे आर्य्य साधो वृथा निष्प्रयोजना विशङ्का पितृभिर्वियोगेनेत्यादिरूपा आशङ्का निवार्य्यतां परित्यज्यतां भद्रेऽपि साधावपि त्वयि शुभ-कर्म्मण्यपि वा भ्रममत्यर्थम् इयं मुद्रा मूकीभावः का अपितु नैवेत्यसङ्कोचो कार्य्येत्यर्थः। मुद्रा सङ्कोचरूपा भङ्गीति केचित्। विश्राणनं वितरणमित्यमरः ॥ ८३ ॥

तदर्थं नानाविधमाह। अलमिति। हे प्रियविज्ञ हंस याच्ञा मम प्रार्थनाः विलङ्घ्यातिक्रम्य अलं मम याच्ञा नातिक्रमणीया इत्यर्थः। तथा विधेये विविधं नानाप्रकारं कार्य्यं नातिमुंक्त्वा कृत्वापि अलं तत्र करणीयमित्यर्थः। यथा आश्रवता वचनकारिता तद्रूपं यत्पदं व्यवसायरूपमिव पदं स्थानं तस्मादुत्थानात् यशःपथात्

स्वजीवमप्यर्थिमुदे ददन्तस्तव त्रपा नेदृगबद्धमुष्टेः ।
मह्यं मदीयान् यदसूनदित्सोर्धर्मः कराद्भ्रश्यति कीर्त्तिधौतः ॥ ८५ ॥
दत्त्वा स्वजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुध्यामि जीवाधिकदे तु केन ।
विधेहि तन्मां त्वदृणेषु शीघ्रममुद्रदारिद्रसमुद्रमग्नाम् ॥ ८६ ॥

कीर्त्तिमार्गात् स्खलित्वा प्रभ्रश्य खलु तस्मात् स्खलनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । श्रिमूतात् भक्ता स्थिता खलोक्तीनां खलजनदुर्वचनानां खेला विलासो यस्मिन् तथाभूतात् । हंससदृशः परोपकारकोऽन्यो नास्तीति दुर्जना अपि यथा त्वां प्रशंसन्ति तथा कुर्व्वित्यर्थः । प्रियविज्ञेति प्रियं नलं विशेषेण जानातीति समुदिताश्चेत्यङ् अथवा प्रियो नलप्रस्तावकत्वात् प्रीतिविधायकः विज्ञो वीनां पक्षिणां मध्ये ज्ञः श्रेष्ठश्च हे तादृश यद्वा प्रियस्य सतो विज्ञस्य नलस्य याञ्चा इति योजना । हे प्रिय हे विज्ञ इति सम्बोधनद्वयमिति केचन । आश्रवतापदोत्थादिति श्लिष्टरूपकम् । अन्योऽपि पन्था अनवरतगमनागमनेन पदादुत्थितो भवति । अलं विलङ्घ्येति कृत्वापीति खलु स्खलित्वेति च निषेधार्थालंखल्वोः क्त्वेति क्त्वा । वचने स्थित आश्रव इत्यमरः ॥ ८४ ॥

साक्षेपं ब्रूते । स्वजीवमपीति । हे हंस मदीयान् मत्सम्बन्धिनोऽसून् नलरूपान् प्राणान् मह्यमेव न त्वन्यस्मै अदित्सोर्दातुमनिच्छोरीदृशबद्धमुष्टेरेतादृशकृपणशिरोमणेस्तव अर्थिनां याचकानां मुदे आर्त्तमुदे इति पाठे आर्त्तानां दीनानां मुदे हर्षाय स्वजीवनमपि निजजीवनमपि ददद्भ्यो दधीचिजीमूतवाहनादिभ्यो यत् यस्मात्त्रपा लज्जा न भवति तस्मात् तव कीर्त्तिधौतो यशसा शुद्धो धर्म्मः करात् हस्तात् भ्रश्यति पतति । धर्म्मयशसी हे अन्यत्र वर्त्तेते इति भावः । योऽस्मदीयं गृहीत्वा पुनस्तन्न ददाति तस्य स्वजीवदातृभ्यो लज्जा जायत एव तव तु तां न पश्यामि अतः कीर्त्तिधर्म्मौ तव गतावेवेत्यर्थः । बद्धमुष्टेः करात्पततीति विरोधाभासोऽयम् । बद्धमुष्टिर्दृढमुष्टौ कृपणे कृपणेऽपि चेति विश्वः ॥ ८५ ॥

पुनः सानुनयं ब्रूते । दत्त्वेति । हे हंस जीवदे प्राणदे त्वयि स्वजीवं निजप्राणान् दत्त्वापि शुध्यामि अनृणीभवामि उभयोः समत्वात् । तु पुनः जीवाधिके प्राणा-

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यन्न चेदस्ति तदस्तु पुण्यम् ।
जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥८७॥
वराटिकोपक्रिययापि लभ्यानेभ्याः कृतज्ञानथवाद्रियन्ते ।
प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥८८॥

धिकं मह्यं ददातीति तथाविधे त्वयि केन प्रकारेण शुद्धानि अपि तु न केनापि प्राणा-धिकस्य वस्तुनोऽभावात् । तस्मात् त्वं मां त्वहणेषु तव ऋणेषु विषयेषु शोढुं शुद्धा भवितुम् असुद्रोऽसीमो यो दारिद्र्यसमुद्रस्तत्र मग्नाम् अतिदरिद्रत्वादसमर्थामित्यर्थः । विधेहि कुरु तवाधमर्णा यथा स्यां तथा कुर्व्वित्यर्थः । प्राणाधिकमत्तो भवेति भावः । अत्र ऋणशब्द उपकारपरः शोधनं प्रत्युपकाराकरणम् ॥ ८६ ॥

पुनस्तथैव प्ररोचयति । क्रीणीष्वेति । हे हंस मम जीवितमेव पण्यं विक्रेयं वस्तु क्रीणीष्व प्रियदानमूल्येनेति शेषः । तत् क्रीत्वा मह्यमेव प्रयच्छेत्यर्थः । मह्यं दत्त्वा मां जीवयेति भावः । एवं करणे को मे लाभ इत्यत्राह चेत् यदि अन्यत् त्वत्प्रतिदानो-पयुक्तं धनादिकं नास्ति तत्तदा पुण्यम् अस्तु भवतु । ननु पुण्यं परत्र फलदम् अहमैहिकं किमपि प्रार्थये इत्यत्राह हे जीवेशदातः प्राणनाथप्रद प्रत्युपकारोपयुक्तवस्त्वभावात् ते तुभ्यं यदि दातुं न प्रभवामि न शक्नोमि अपि तथापि तव यशस्तावत् साकल्येन गातुं प्रभवामि हंसेनैवास्मि जीवितेति कीर्त्तिगानं कर्त्तुं समर्थास्मीत्यर्थः । अतः कीर्त्तिमात्र-मप्युद्दिश्य त्वयेदं कर्त्तव्यमिति भावः ॥ ८७ ॥

●ाभीष्टलाभमनपेक्ष्यैव साधव उपकुर्व्वन्तीत्याह । वराटिकेति । अथवा पूर्व्वा-क्षेपे इभ्याधनिनो धनलुब्धा इत्यर्थः वराटिकोपक्रिययापि एककपर्द्दकमात्रदानोपका-रेणापि लभ्यान् प्राप्यान् कृतज्ञान् उपकारस्मारिणः साधून् नाद्रियन्ते न बहु मन्यन्ते तु किन्तु सन्तः साधवः स्वमात्मानं निपुणं सम्यक्कारिणं भणन्तः कथयन्तः सन्तः हन्त खेदे प्राणैः पणैः प्राणदानरूपमूल्यैरपि तान् कृतज्ञान् क्रीणन्त्येव अतः प्रयोजनाभावेऽपि साधुना त्वया नलप्रदानेन चिरकालमुपकारशाली कर्त्तव्येति भावः । इभ आढ्यो धनीत्यमरः ॥ ८८ ॥

स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तैर्मे तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।
न हीतरस्माद्घटते यदेत्य स्वयं तदाप्तिप्रतिभूर्ममाभूः ॥ ८९ ॥

अकाण्डमेवात्मभुवार्जितस्य भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य ।
भवान्न मे किं नलदत्वमेत्य कर्त्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥

त्वयेदं कर्त्तव्यमेवेत्युक्तिविशेषेण ख्यापयति । स इति । यतः स भूभृन्नलोऽष्टावपि लोकपालाः राजत्वेन तदंशोत्पन्नत्वादिन्द्रादिलोकपालस्वरूपा इत्यर्थः । अतस्तस्मिन् इन्द्रादिरूपे नले एकाग्रा तन्मात्रविषया निश्चिता वा धीर्बुद्धिर्यस्यास्तथाभूताया मे मम तैर्लोकपालैः प्रसेदे प्रसन्नम् । भावे लिट् । नलस्य लोकपालांशत्वात् तद्ध्यानवत्या मम ते प्रसन्ना इत्यर्थः । देवता हि अनवरतध्यानेन प्रसन्ना भवन्ति । प्रसन्नत्वेऽन्यथा-नुपपत्तिं प्रमाणयति हि यस्मात् हे हंस त्वं यत् स्वयम् एत्य आगत्य मम तदाप्तौ नल-प्राप्तौ प्रतिभूर्लग्नकोऽभूर्भूतोऽसि इदम् इतरस्मात् लोकपालप्रसादभिन्नात् कारणात् न घटते न सङ्गच्छते मम विश्वासाय लोकपालैस्त्वं लग्नकः कृत इत्यर्थः । लोके हि ऋणदानादिविषये लग्नक आगत्याधमर्णपक्षपाती भूत्वा मा शङ्कतामहमेवेदं दास्यामीति विश्वासाय वदति तथा त्वमपि आगतः तदप्यवेहि स्वयं याचितुमशक्ता नलप्रदाने प्रति-भूर्भूतः अतो लोकपालान् परित्यज्य त्वामेव नलं याचे त्वयैव स दातव्य इति भावः । प्रतिभूरिति भुवः संज्ञान्तरयोरिति क्विप् ॥ ८९ ॥

त्वयैव मह्यं नलो दातव्य इत्याह । अकाण्डमेवेति । अकाण्डम् अनवसरं कन्या-वस्थायामनुचितत्वादयुक्तकालमित्यर्थः यथा स्यात्तथा आत्मभुवैव कामेनैव मयि [illegible]र्जि-तस्य जनितस्य रणस्य शरस्य रहस्यकथनस्येत्यर्थः मूलं कारणं भूत्वा अपिर्भिन्नक्रमे विरपि पश्चाद्भवान् नलदत्वं नलदातृत्वम् एत्य प्राप्य नलं दत्त्वेत्यर्थः मे मम हृदो हृदयस्य चन्दनलेपस्य कृत्यं कार्यं शीतलत्वं किं न कर्त्ता न करिष्यति अवश्यमेव करिष्यतीत्यर्थः । कौमारावस्थायां निन्दितमपि कामरहस्यकथनं त्वयैव कारितम् अतस्त्वमेव नलदो भवेति भावः । अकाण्डं वाक्यशून्यं यथा स्यात्तथा कामेनार्जितस्य रणस्य सुरतसंग्रामस्य मूलं निदानं भूत्वेत्यादि वा । अथ च अकाण्डं स्तम्बरहितं

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्य्ये किल स्थैर्य्यसहे विचारः ।
गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमर्त्तिः ॥ ९१ ॥
अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम् ।
प्रियास्यदाक्षिण्यबलात्कृतो हि तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥

यथा स्यात्तथा आत्मभुवा ब्रह्मणा अर्जितस्य सृष्टस्य वीरणस्य तृणविशेषस्य मूलमिव शुभ्र इव मयि भूत्वा नलदत्वम् एतत् उशीररूपतां प्राप्य त्वं हृदो वक्षसश्चन्दनलेपकृत्यमङ्गरागं करिष्यसि । काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते इत्यभिधानेऽवन्दे रहसि न स्त्रियामिति मेदिनी । स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः । कर्त्तेति लुटीरूपम् ॥ ९० ॥

शीघ्रमेवैतत् कर्त्तव्यं मा विरयेत्याह । अलमिति । हे हंस हि यस्मादियं त्वरितुं सत्वरीभवितुं वेला समयस्तस्माद्विलम्ब्य अलं विलम्बो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । तदर्थमस्मिन् क्षणएव त्वरा कर्त्तव्या विलम्बे विघ्नोपस्थितिश्चेत् तद्दुर्घटं भवेदिति भावः । कथमिदं समयमविचार्य्य करिष्यामीत्याशङ्क्याह किल यतः स्थैर्य्यसहे विलम्बसहे कार्य्ये विचारो वारवेलादिविवेचनं क्रियत इति शेषः । इदन्तु विलम्बसहं न भवतीत्यत्र विचारो न युज्यत इति भावः । अत्र हेतुमाह अर्त्तिः पीड़ा मन्मते विरहयातना जातु कदाचिदपि कालं कालविचारं न प्रतीक्षते नापेक्षते । इव यथा तीक्ष्णा सूक्ष्मार्थग्राहिणी प्रतिभा शिष्यप्रज्ञा गुरूपदेशं न प्रतीक्षते गुरूपदेशात् पूर्व्वमेव शास्त्रार्थं विषयीकरोति तथेत्यर्थः । त्वरितुमिति शकादिभिर्युक्तादित्यादिना तुमन् ॥ ९१ ॥

एवं [illegible]ोक्तैर्हंसमनुकूल्य चतुर्भिः श्लोकैर्विज्ञापनाप्रकारमुपदिशति । अभ्यर्थनीय इति । हे हंस गतेन इतो नलसान्निध्यं प्राप्तेन त्वया शुद्धान्तगतोऽन्तःपुरमध्यस्थः स राजा नलः मदर्थं त्वया दमयन्ती उद्वोढव्येति मन्निमित्तं नाभ्यर्थनीयो न याचनीयः । कथं नेत्याह हि यस्मात्तदा तस्मिन् समये प्रियाया आस्यस्य मुखस्य दाक्षिण्येन अनुरोधेन बलात्कृतो हठात्कृतोऽन्यवधूनिषेधः एतत्समाना काचित् स्त्री नासीत्येवंरूप उदयेदाविर्भवेत् । यद्यपि अन्यरमण्यामस्य वासना स्यात्तथापि प्रियानुरोधात् तामप्रकाश्य अन्यस्त्रीविवाहं निषिध्येदिति भावः ॥ ९२ ॥

उन्मत्तमासाद्य हरः स्मरश्च द्वावप्यसीमां मुदमुद्वहेते ।
पूर्व्वः परस्पर्द्धितया प्रसूनं नूनं द्वितीयो विरहाधिदूनम् ॥ ९८ ॥

तथाभिधात्रीमथ राजपुत्रीं निर्णीय तां नैषधबद्धरागाम् ।
अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥

इदं यदि क्ष्मापतिपुत्रि तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।
त्वामुच्चकैस्तापयता नृपस्य पञ्चेषुणैवाजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

कामीवा कथमेवं वादयतीत्याह । उन्मत्तमिति । हरः शिवः स्मरः कामश्च द्वावपि उभावपि उन्मत्तं वस्त्वासाद्य प्राप्य असीमां सातिशयां मुदं हर्षम् उद्वहेते धारयतः किन्तु तयोर्मध्ये पूर्व्वः शिवः प्रसूनम् उन्मत्तं धुस्तूरपुष्पम् आसाद्य मुदमुद्वहति द्वितीयः स्मरस्तु विरहाधिना वियोगजनितमानसव्यथया दूनम् उत्तप्तम् उन्मत्तम् उन्मादाख्यकामदशाविशेषवन्तं जनम् आसाद्य मुदमुद्वहते । उभयत्र हेतुमाह परस्पर्द्धितया शत्रुं प्रति स्पर्द्धावत्तया । अन्योऽन्यस्पर्द्धितयेति प्राञ्चः । नूनमुत्प्रेक्षायाम् । अयं भावः स्मरवैरी शिवः स्मरस्य उन्मत्ते विरहिजने हर्षं दृष्ट्वा किं मयापि नोन्मत्ते हर्षणीयमिति स्पर्द्धां कृत्वा उन्मत्ताख्यधुस्तूरकुसुमं प्राप्य हृष्यति एवं स्मरोऽपि स्वशत्रुं शिवम् उन्मत्ताख्यकुसुमप्रणयिनं दृष्ट्वा उन्मत्तविरहिजनं प्राप्य हृष्यतीति । उभयोः शत्रुभूतयोरेकवस्तुग्रहणन्तु शेषयहीतुस्वपाकरं भवतीत्येकनामकं पृथक् वस्तुद्वयं द्वाभ्यां गृहीतम् । उद्वहेते इति वहेः स्वरितत्वादात्मनेपदम् । उन्मत्तउन्मादवति धुस्तूरमुचुकुन्दयोरिति मेदिनी ॥ ९८ ॥

अथ हंसो दमयन्तीं प्रति पुनर्वक्तुमारभते । तथेति । अथानन्तरं तथा पूर्व्वोक्तप्रकारमभिधात्रीं कथयन्तीं तां राजपुत्रीं भैमीं नैषधे नले बद्धः स्थापितो रागः प्रीतिर्यया तादृशीं निर्णीय निश्चित्य तेन विहायसा पक्षिणा हंसेन विहस्य हास्यं कृत्वा भूयः पुनरपि चञ्चूपुटस्य ओष्ठयुगलस्य मौनमुद्रा तूष्णीम्भावभङ्गी अमोचि त्यक्ता वक्तुं प्रारब्धमित्यर्थः । खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसा इत्यमरः ॥ ९९ ॥

वक्तुमारब्धं तदाह । इदमिति । हे क्ष्मापतिपुत्रि राजसुते दमयन्ति इदं पूर्व्वोक्तं सर्व्वं यदि तत्त्वं सत्यं तर्हि अस्मिन् कार्य्ये स्वविधेयं मम विधातव्यं किमपि

त्वद्वद्भुवर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।
त्वामद्य लब्धामृततृप्तिभाजां स्वदेवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ १०१ ॥

न पश्यामि मया यत् कर्तव्यं तन्नावशिष्यतइत्यर्थः । कुतः यतस्त्वां नृपस्य नलस्य उच्चैः सातिशयं तापयता उभयोरपि परस्परानुरागाविरहव्यथां जनयता पञ्चेषुणैव कामेनैव इयं योजना घटना भजनि जनिता उभयोः परस्परजातानुरागतया योजना सुकरेति भावः । उत्तमयोर्हि सन्धिर्लोकादौ दृष्टः ॥ १०० ॥

न केवलं त्वमेव विरहदुःखिनी किन्तु नलोऽपि त्वद्विरहदुःखमनुभवतीति चतुर्दशभिः श्लोकैराह । त्वदर्थेति । हे दमयन्ति तपोभिस्तपश्यासञ्चितपुण्यैरद्य त्वां लब्ध्वा प्राप्य सन्निकृष्टां कृत्वेत्यर्थः अमृततृप्तिभाजाम् अमृतजनिततृप्तिसदृशतुष्टिं भजतां तस्य नलस्य बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वदेवभूयं निजदेवतात्वं चरितार्थमस्तु सार्थकं भवतु । पूर्व्वं तेषाम् अमृततृप्त्यभावात् शब्दमात्रेणैव देवत्वमासीदिदानीन्तु त्वत्प्राप्त्या अमृततृप्तिमत्त्वात्सार्थकत्वं भविष्यतीत्यर्थः । देवा हि अमृतं भुञ्जते कथं तेषां तप इति इन्द्रियाणि विशिनष्टि । किम्भूतानाम् उपवासोऽनशनं स्वस्वविषयाग्रहणरूपं व्रतं नियमो विद्यते येषां तथाविधानाम् । उपवास एव तेषां कथमिति नलं विशिनष्टि । किम्भूतस्य तस्य त्वयि बद्धा लीना अनवरतत्वच्चिन्तनासक्तेत्यर्थः बुद्धिर्मनोयस्य तादृशस्य । ज्ञानसामान्यं प्रति मनसः कारणतया चिन्तनसाधनतापन्ने च तस्मिन् ज्ञानद्वययौगपद्यानङ्गीकाराद्बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वार्थग्राहिता न भवतीति तथोक्तम् । अन्योऽपि उपवासव्रतिनोभूत्वा तपस्यया पीयूषतृप्तिप्राप्त्या चरितार्थोभवन्ति । अत्रानेन श्रीरूपाणी बलसज्जन: सूचित: । त्वामित्यत्र मुखचन्द्रस्य उपादानवचनत्वं तत्र च मधुरालाप सल्लज्जकटाक्षपक्ष्मोल्लासवाक्षुबिम्बाधरत्वा यथायथं चक्षुरादीनां विषया बोध्याः । चक्षुरादीन्द्रियाणां चादित्यादिदेवतारूपत्वम् आगमेषु प्रसिद्धम् । केचित्तु देवभूयमिन्द्रियत्वमिति वदन्ति । देवभूयमिति भुवोभावे सुप्यप्रत्ययविति क्यः । देवः सुरे घने राज्ञि देवमिन्द्रियमित्यभिधाने इति मेदिनी ॥ १०१ ॥

तुल्यावयोर्मूर्त्तिरभून्मदीया दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽपि।
इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं तस्यातनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ १०२ ॥

लिपिं दृशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिबन्नादरनिर्निमेषः।
चक्षुर्जलैरर्पितमात्मचक्षूरागं स धत्ते रचितं त्वया च ॥ १०३ ॥

पातुर्दृशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ति।
ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

तुल्येति। हे दमयन्ति अतनुरनङ्गः त्वद्विरहात् तव वियोगात्तस्य नलस्य देहतापं शरीरसन्तापरूपं विरहव्याधिं विधत्ते करोति। अत्रोत्प्रेक्षते किम्भूतः आवयोर्मम नलस्य च मूर्त्तिः शरीरं तुल्या पूर्व्वं समाना अभूत् परं केवलं ततः परं वा मदीया मत्सम्बन्धिनी मूर्त्तिर्दग्धा भस्मीकृता शिवेनेति शेषः। अस्य नलस्य तु सा मूर्त्तिर्न ताप्यतेऽपि मया तापयुक्तोऽपि न क्रियते माभूदस्य दाहः तापस्तु कथं न क्रियत इत्यर्थः। इत्येवम् अभ्यसूयन्निव ईर्ष्यां कुर्व्वन्निव ॥ १०२ ॥

अधुना नलस्य पूर्व्वरागित्वात् नयनप्रीत्यादिकामदशा आह। लिपिमिति। दमयन्ति स नृपो नलः आदरेण आवेशौत्कण्ठेन निर्निमेषो नेत्रसङ्कोचरहितः सन् भित्तेः कुड्यस्य विभूषणं विशेषेणालङ्कारभूतां लिपिं लिखितां त्वां दृशा चक्षुषा पिबन् पश्यन् चक्षुर्जलैर्निर्निमेषावलोकनजातैर्नयनजलप्रवाहैः अर्पितं जनितम् आत्मचक्षूरागं निजनयनयोर्लौहित्यम् एवं त्वया च चित्रितया रचितं जनितम् आत्मचक्षुषोरागमनुरागं धत्ते धारयति। अत्र नयनप्रीतिरूपा कामदशा सूचिता। प्रवाहे निर्झरो झर इत्यमरः ॥ १०३ ॥

पुनरपि तामेव दशामाह। पातुरिति। आदरादनुरागादस्तनिमीलया अपगतनिमेषया दृशा चक्षुषा लेख्यमयीं भित्तौ चित्रितां त्वां पातुः सादरं पश्यतो नृपस्य नलस्य अश्रुणि लोचनजले विषये नेत्रवृत्तेर्नयनव्यापारस्य प्रीतेरनुरागस्य निमेषच्छिदया निमेषच्छेदेन सह ममेदमिति विवादः इदमश्रु ममेदमिति परस्परकलहः अस्ति भवति। अश्रु हि अनुरागान्निमेषशून्यदर्शनाच्च भवति तदेव कथाप्यात्तमिति स्थापयति

त्वं हृद्गता भैमि बहिर्गतापि प्राणायिता नासिकयास्य गत्या ।
न चित्रमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां संकल्पसोपानततिं तदीयाम् ।
श्वासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्यद्ध्यानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥ १०६ ॥

विवादः। इतरेऽपि एकस्मिन् विषये ममेदमिति कृत्वा परस्परं विवदन्ते। भिदादित्वाद्भिदा साधुः ॥ १०४ ॥

चिन्तासङ्गरूपां दशामाह। त्वमिति। हे भैमि बहिर्गतापि दूरस्थापि हृद्गता अन्तःकरणवर्त्तिनी चिन्ताविषयतापन्नेत्यर्थः। तादृशी त्वं कया गत्या केन प्रकारेण अस्य नलस्य प्राणायिता नासि प्राणतुल्या न भवसि अपि तु सर्व्वप्रकारेणैव प्राणवत् प्रियतमा भवसीत्यर्थः। अथ च बहिर्गता त्वं नासिकया प्राणेन आस्यगत्या मुखभङ्ग्या च अर्थाद्दूतादिभ्यः श्रुतया हृद्गता मनोज्ञा अतएव प्राणायिता प्राणवत्प्रिया। प्राणा अपि नासिकया मुखमार्गेण च बहिर्गत्य हृद्गता भवन्ति। अतएव एतस्य नलस्यान्तःकरणं यत् भवती त्वमेव एका मुख्या वृत्तिर्जीवनोपाय आश्रयणीयेति यावत् यस्य अथ च भवत्याम् एका केवला वृत्तिः परिणामो यस्य तादृशं भवतीति शेषः। तत्र विषये चित्रम् अस्माकं मनः कर्त्तृ चित्रम् आश्चर्यं नाक्रामति न प्राप्नोति इन्द्रियाणां प्राणावलम्बनत्वात्। प्राचस्तु न चित्रमिति पाठं धृत्वा भवदेकवृत्ति एतस्य नलस्य मनः चित्रं सम्मुखस्थमप्यालेख्यं यन्नाक्रामति न गृह्णाति तत्र चित्रम् आश्चर्यं विरहव्यथया हि चञ्चलेन भवितव्यं तथापि यदस्यैकाग्रत्वं तदाश्चर्यविषयमित्यर्थ इति व्याख्यातवन्तः। बहिर्गतापि हृद्गतेति विरोधाभासः। भवदेकवृत्तीति समासे भवत्याः पुंवद्भावः ॥ १०५ ॥

संकल्परूपां दशामाह। अजस्रमिति। हे भैमि त्वं दूरदीर्घाम् अतिमहतीं तदीयां नलसम्बन्धिनीं संकल्परूपिणीं सोपानम् आरोहणं तस्य ततिं परम्पराम् अजस्रम् अनवरतमारोहसि अजस्रं चिन्ताविषयी भवसीत्यर्थः। अथ चैवं त्वया आरोहणात् श्रमकारणात् स नलः तव ध्यानात् चिन्तनात् त्वन्मयतां त्वद्रूपताम् अवाप्य पुनर्वारंवारम् अधिकं दीर्घं यथा तथा श्वासान् वर्षति मुञ्चति। अतिदीर्घसोपानारोहणे हि परि-

हृत्तस्य यां मन्त्रयते रहस्त्वां तां व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत्।
तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥
स्थितस्य रात्रावधिशय्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती।
आलिङ्ग्य या चुम्बति लोचने सा निद्राधुना न त्वदृतेऽङ्गना वा ॥ १०८ ॥

श्वासनिश्वासा जायन्ते तेषां नलसम्बन्धित्वं च अनवरतचिन्तनजनिता तस्य त्वद्रूपताप्राप्तिः कारणम्। योऽपि यमर्थं चिन्तयति स तद्रूपतां भजति। अत्र पुनःशब्दस्य पुनः पुनरर्थे लक्षणा। आरोहणं स्यात् सोपानमित्यमरः ॥ १०६ ॥

पुनरपि तामेव दशामाह। हृदिति। हे भैमि तस्य नलस्य हृत् हृदयं रहएकान्ते यां त्वां मन्त्रयते त्वामुद्दिश्य यत्किञ्चिद्गोपनीयं भाषते हे प्रिये दीयतां मह्यमालिङ्गनमित्यादि यन्मनसा संकल्पयतीत्यर्थः। तां त्वां मुखं नलस्य वदनं कर्तृ व्यक्तम् अतिस्फुटं यथा तथा यत् आमन्त्रयते गुप्तं विषयं भाषते। खलूत्प्रेक्षायां सा तन्मुखस्य नलमुखस्य तद्वैरी नलशत्रुः पुष्पायुधः कन्दर्पस्तस्य मित्रं सखा यश्चन्द्रस्तेन यत् सख्यं मैत्री तस्य औचिती औचित्यं चन्द्रतुल्यत्वान्नलमुखं चन्द्रमित्रं नलः कामस्य शत्रुः पीड्यमानत्वात् चन्द्रोऽपि कन्दर्पमित्रं तत् पीड्यविरहिपीडकत्वात्। मित्रञ्च मित्रस्य कार्यं करोतीति तथोत्प्रेक्षितम् ॥ १०७ ॥

निद्राच्छेदविषयनिवृत्ती कामदशे युगपदाह। स्थितस्येति। रात्रौ शय्यां शयनमधिशय्य अधिरुह्य स्थितस्य तस्य नलस्य मनोऽन्तःकरणं मोहे वैचित्त्ये अथ च मोहनं मोहः शृङ्गारस्तत्र च निमज्जयन्ती तदधीनं कुर्वती सती आलिङ्ग्य अङ्गानि श्लथयित्वा अथ च आश्लिष्य या लोचने चक्षुषी चुम्बति निमीलयति अथ च वक्त्रसंयुक्ते करोति सा निद्रा मेध्यान्तःसंयोगरूपा अङ्गना वा नायिका वा त्वदृते त्वां विना तव वियोगे इत्यर्थः अधुना इदानीं न चुम्बतीत्यनुषञ्जनीयम्। विधत इति शेष इति बहवः। तव विरहे तस्य निद्रा न भवति इतराङ्गना च तस्मै न रोचत इति भावः। अत्र श्लेषादेकप्रयत्नेन निद्राच्छेदरूपा विषयनिवृत्तिरूपा च दशाद्वयमुक्तमतः क्रमोल्लङ्घनं न दोषायेति बोध्यम्।

स्मरेण निस्तक्ष्य वृथैव बाणैर्लावण्यशेषां कृशतामनायि ।
अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः स्पर्द्धां न सार्द्धं विजहाति तेन ॥१०९॥
त्वत्प्रापकात्त्रस्यति नैनसोऽपि त्वय्येकदासोऽपि न लज्जते यत् ।
स्मरेण बाणैरभितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनः स्वभावोऽपि कियान् किमस्य
॥ ११० ॥

शय्यामिति यत्राधीङ्ऽधिष्ठादेरित्यनेनाधिकरणस्य कर्म्मत्वम् । अधिशय्येति अधिपूर्व्वात् शीङः क्त्वा यप् क्वचीश्चेति शीङः शेभावः शीङोऽङिदे इत्ययादेशः ॥ १०८ ॥

तनुतारूपां दशामाह । स्मरेणेति । स नलः स्मरेण कामेन बाणैर्निस्तक्ष्य तनूकृत्य निर्भिद्य लावण्यस्य सौन्दर्य्यस्य शेषोऽल्पता यस्यां तादृशीं कृशतां वृथैव मिथ्यैव अनायि प्रापितः यतोऽयं नलोऽनङ्गताम् अतिक्षीणशरीरताम् अथ च शरीरशून्यताम् आप्यमानोऽपि नीयमानोऽपि तेन स्मरेण सार्द्धं सह स्पर्द्धां साम्याभिमानं न विजहाति न त्यजति । पूर्व्वं लावण्यसाम्यात् स्पर्द्धा स्थिता अधुना तु तादृशलावण्याभावेऽपि अनङ्गतासाम्यात् स्पर्द्धा विद्यतएवेति भावः । अनङ्गतेत्यत्र नलपक्षे नञ्ईषदर्थकत्वं कामपक्षे अभावार्थकत्वम् । लावण्यशेषां लावण्यमात्रावशिष्टामिति बहवः । निस्तक्ष्येति तक्ष तनूकरणे ॥ १०९ ॥

त्रपानाशरूपां दशामाह । त्वत्प्रापकादिति । हे भैमि एष नलः त्वां प्रापयतीति तादृशात् एनसोऽपि पापादपि गुरुहरणादिपापकर्म्मणोऽपीत्यर्थः न त्रस्यति न बिभेति । किञ्च त्वयि एकदासेऽपि केवलदासत्वेऽपि यद्यस्मात् न लज्जते न सलज्जो भवति तत् किं स्मरेण बाणैरभितक्ष्य शरीरमतिकृशीकृत्य अस्य नलस्य कियान् किञ्चित् स्वभावोऽपि प्रकृतिरपि लूनश्छिन्नः । न केवलं शरीरस्य कृशता जाता किन्तु स्वभावस्याप्यल्पता जातेत्यर्थः । पूर्व्वं धर्म्मशीलत्वाद्राजत्वाच्च पापाद्भयं दास्ये च लज्जा आसीदधुना तु त्वत्प्राप्तिलोभेन तत् सर्व्वं परित्यक्तमिति भावः । कलुषं वृजिनैनोऽघमंहोदुरितदुष्कृतमित्यमरः ॥ ११० ॥

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिष्णोः सिद्धागदङ्कारचये चिकित्सौ।
निदानमौनादविशद्विशाला सांक्रामिकी तस्य रुजेव लज्जा
॥ १११ ॥

बिभेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात् स त्वां किलोपैति हसत्यकाण्डे।
यान्तीमिव त्वामनुयात्यहेतोरुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥११२॥

पूर्व्वरागेऽपि केचित् ज्वररूपां कामदशां वर्णयन्तीति तामप्याह। स्मारमिति। अपत्रपिष्णोर्लज्जाशीलस्य तस्य नलस्य विशाला अतिमहती लज्जा सांक्रामिकी संसर्गेण संक्रमणशीला रुजेव रोग इव सिद्धागदङ्कारचये चिकित्साख्यातवैद्यसमूहे निदानस्य आदिकारणस्य यत् मौनं ज्ञात्वापि लज्जयाकथनं तस्मादविशत् प्रविष्टा। किम्भूते घोरं दारुणं स्मारं ज्वरं विरहज्वरं चिकित्सौ प्रतिकुर्व्वाणे। इवोत्प्रेक्षायाम् उपमायां वा। ज्वरस्यादिकारणं विप्रलम्भं ज्ञात्वापि किमिदमेतस्याप्येतादृशो भावस्तत् कथमिदं जनसमक्षमुच्यतामिति लज्जैव चिकित्सकानां निदानाकथनहेतुः। रोगा हि सांक्रामिका भवन्ति। तथा च वैद्यकम्। सर्व्वे सञ्चारिणो रोगा वर्ज्जयित्वा विसूचिकामिति। अधिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथापस्मार एव च। सह भुक्तादिसम्बन्धात् संक्रामन्ति नरान्तरमिति च। रोगहार्य्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यश्चिकित्सकइत्यमरः ॥ १११ ॥

उन्मादरूपां दशामाह। बिभेतीति। स नलः हे दमयन्ति रुष्टासि कुपितासि किलेति सम्भाव्य अकस्मात् निष्कारणमेव बिभेति सभयो भवति। तथा किल मिथ्याभूतां त्वाम् उपैति उपगच्छति। एवम् अकाण्डे अनवसर एव हसति त्वत्प्राप्तिमिवापि सुखातिशयात् हास्यं करोति। यान्तीमिव गच्छन्तीमिव त्वाम् अनु लक्षीकृत्य अहेतोरकारणात् याति। त्वया उक्त इव सम्भाषित इव मोघं वृथा प्रतिवक्ति प्रत्युत्तरं ददाति। एतानि उन्मादचेष्टितान्येव। उन्मादस्तु अलस्यवाक् प्रलापः स्यादित्युक्तलक्षणप्रलापरूपामप्यत्र कामदशां वदन्ति ॥ ११२ ॥

भवद्वियोगाच्छिदुरार्त्तिधारायमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।
मूर्च्छामयद्वीपमहान्धपङ्के हाहा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥
सव्यापसव्यत्यजनाद्द्विरुक्तैः पञ्चेषुबाणैः पृथगर्जितासु ।
दशासु शेषः खलु तद्दशा या तया नभः पुष्यतु कोरकेण ॥११४॥

मूर्च्छारूपां दशामाह । भवदिति । भवत्यास्तव वियोगेन विरहेण अच्छिदुरा निविड़ा या आर्त्तिधारा पीडापरम्परा सैव यमस्वसा यमुना तस्या मूर्च्छामयो मूर्च्छारूपो यो द्वीपोऽन्तस्तटं तत्र महान्धं महाज्ञानरूपं यत् पङ्कं कर्द्दमस्तस्मिन् अयं महीभृत् नलराज एव भटकुञ्जरः सैन्यहस्ती । महीभृत्सु राजसु मध्ये भटो वीरो नल एव कुञ्जर इति वा । तथाभूतो हाहा अतिकष्टं निःशरण्यो रक्षकरहितः सन् मज्जति मग्नो भवति । अन्योऽपि हस्ती नद्याद्वीपपङ्के मग्नो भवति । पीड़ायाः श्यामत्वेन वर्णनात् यमुनाया रूपणम् । निःशरण्य इत्यनेन त्वां विना अस्य शरणान्तरं नास्ति अतस्त्वमेव शरणं भवेति सूचितम् । केचित्तु महीभृद्भटकुञ्जरो राजयोधश्रेष्ठ इति व्याचक्षते तन्न समीचीनम् अस्य साङ्गरूपकविषयतया सति कुञ्जरशब्दे समस्तवस्तुविषयमेव वक्तुं युक्तत्वात् ॥ ११३ ॥

व्यतिरेकमुखेण मरणरूपां दशामाह । सव्यापसव्येति । सव्यापसव्ययोर्वामदक्षिणयोर्यत् त्यजनं मोचनं तस्मात् द्विरुक्तैर्द्विगुणैर्दशभिरित्यर्थः पञ्चेषुबाणैः कामशरैः पृथक् प्रत्येकम् अर्जितासु उत्पादितासु दशासु दशसु कामावस्थासु मध्ये शेषोऽवशिष्टा या तस्य नलस्य दशा मरणलक्षणा तया कोरकेण कलिकया नभः आकाशमेव खलु निश्चितं पुष्यतु पुष्पितं भवतु सा गगनकुसुमरूपा भवत्वित्यर्थः सा नैव भवत्विति यावत् । एकैकेन कामबाणेनान्येषां दश दशा भवन्ति अनेन तु नवमीपर्य्यन्तमनुभूतं दशम्या अयमवसरः अतोऽधुना तव लाभेन् सा न भविष्यतीति भावः । दशम्या दशायां अमङ्गलतया नामग्रहणानर्हत्वात् यच्छब्दप्रयोगः । तथाचोक्तं रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसा काङ्क्षितं तथा । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरत इति । अत्र मरणस्य जातप्रायत्वमुक्तम् । शेषशब्दस्यानेकार्थत्वात् दशया

त्वयि स्मराधेः सततास्मितेन प्रस्थापितो भूमिभृतास्मि तेन ।
आगत्य भूतः सफलो भवत्या भावप्रतीत्या गुणलोभवत्याः॥११५॥

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥ ११६ ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायान्निशया शशीव ।
पुनःपुनस्तद्युगयुग्विधाता योग्यामुपास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥११७॥

सामानाधिकरण्यविरोधः । दश दशा यथा । नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युरिति । नव्यास्तु । अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाइत्यभिलाषादिकाएव पूर्व्वरागे दशावदन्ति ॥ ११४ ॥

प्रकृतमनुसरन्नाह । त्वयीति । स्मराधेः कामजनितमानसपीडातः सततं सर्व्वदा नास्ति स्मितं हास्यं यस्य तादृशेन तेन भूमिभृता राज्ञा नलेन त्वयि विषये प्रस्थापितोऽस्मि । सोऽहमागत्य गुणेषु लोभवत्या अनुरागिण्या भवत्यास्तव भावप्रतीत्या तं प्रति चित्तविकारज्ञानेन अभिप्रायज्ञानेन वा सफलो भूतः कृतकार्य्यो जातः ॥ ११५ ॥

प्रशंसयन्नाह । धन्यासीति । हे वैदर्भि दमयन्ति त्वं धन्यासि प्रशंसनीया भवसि यया त्वया उदारैरतिरमणीयैर्गुणैः सौन्दर्य्यादिभिर्नैषधोऽपि अतिधीरो नलोऽपि समाकृष्यत सम्यगाकृष्टः । अयमर्थं द्रढयति खलु यस्माच्चन्द्रिकाया इतः परा का स्तुतिः यदब्धिमपि अतिगाम्भीर्य्यवन्तं समुद्रमपि उत्तरलीकरोति चञ्चलीकरोति । प्रतिवस्तूपमेयम् ॥ ११६ ॥

आशीर्व्वादेन सन्तोषयति । नलेनेति । हे भैमि त्वं नलेन भायाः शोभस्व यथा शशिना चन्द्रेण निशा रात्रिः शोभते । स नलस्त्वया भायात् शोभतां यथा शशी चन्द्रो-

स्तनद्वये तन्वि परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।
अनल्पवैदग्ध्यविवर्द्धिनीनां पत्रावलीनां रचना समाप्तिम् ॥११८॥

एकः सुधांशुर्न कथञ्चन स्यात्तृप्तिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य ।
त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

अहो तपःकल्पतरुर्नलीयस्त्वत्पाणिजातस्फुरदङ्कुरश्रीः ।
त्वद्भ्रूयुगं यस्य खलु द्विपत्री तवाधरो रज्यति यत्काडम्बः ॥१२०॥

मिश्रया रचनया शोभते । उभाभ्यामेव उभावपि व्यतिभातामित्यर्थः । उत्प्रेक्षते नूत्प्रेक्षायां युवां त्वां नलञ्च युयुक्षुर्योक्तुमिच्छुर्विधाता ब्रह्मा पुनः पुनर्वारंवारं तयोर्भिन्नचन्द्रयोर्युगं युग्मं युनक्तीति तादृशः सन् योग्याम् अभ्यासम् उपास्ते करोति । अन्योऽपि शिल्पी रमणीयं वस्तु घटयितुम् अभ्यासं करोति । योग्याभ्यासार्कयोर्विवोरिति विश्वः ॥ ११७ ॥

त्वां विना तस्य शिल्पनैपुण्यं व्यर्थमित्याह । स्तनद्वय इति । हे तन्वि कृशाङ्गि दमयन्ति नैषधस्य नलस्य अनल्पं बहुतरं यत् वैदग्ध्यं नैपुण्यं तस्य विवर्द्धिनीनां सूचिकानां पत्रावलीनां चित्रपङ्क्तीनां रचना करणं यदि समाप्तिं संपूर्णतां प्राप्स्यति तर्हि परं केवलं तवैव पृथौ अतिमहति स्तनद्वये न त्वन्यासां तासाम् एतादृक्स्तनप्राशस्त्याभावात् ॥ ११८॥

नलस्ते नयनप्रीतिकरो भविष्यतीत्याह । एक इति । हे दमयन्ति एकः सजातीयशून्यः सुधांशुश्चन्द्रः कथञ्चन केनापि प्रकारेण त्वन्नयनद्वयस्य तव चक्षुर्द्वयस्य तृप्तिक्षमो न स्यात् प्रीतिजननसमर्थो न भवेत् तस्मात् स चन्द्रः नलास्यं नलमुखलक्षणो यः शीतद्युतिश्चन्द्रस्तेन सद्वितीयः सजातीयसहितः सन् त्वल्लोचनासेचनकं तव चक्षुषोरसीमप्रीतिजनकोऽस्तु भवतु । चन्द्र इव नलमुखं तव नयनप्रीतिं जनयिष्यतीति भावः । तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनादित्यमरः ॥ ११९ ॥

नलमुखावलोकनेनैव त्वमेतादृशी जातेति श्लेषकेणाह । अहो इति । नलीयो नलसम्बन्धी तप एव कल्पतरुः कल्पवृक्षः अहो आश्चर्यरूपः । आश्चर्यरूपत्वं दर्शयति कीदृशः कल्पतरुः त्वत्पाणिजातेषु तव नखाग्रेषु स्फुरन्ती प्रकाशमाना अङ्कुरश्रीरङ्कुरशोभा यस्य त्वत्पाणिजातस्फुरन्ती अङ्कुरश्रीर्यस्येति वा तादृशः । यस्य खलु

यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां स्मितेन यः कोरकितस्तवास्ते ।
अङ्गम्रदिम्ना तव पुष्पितो यः स्तनश्रिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१ ॥
[युग्मकम्]

कांसीकृतासीत् खलु मण्डलीन्दोः संसक्तरश्मिप्रकरा स्मरेण ।
तुला च नाराचलता निजैव मिथोऽनुरागस्य समीकृतौ वाम्
॥ १२२ ॥

निषये त्वद्भ्रूयुगं तव भ्रूद्वयमेव यस्य तपःकल्पतरोर्द्विपत्री पत्रद्वयं तव अधर एव यस्य कन्दलः पत्राङ्कुरो नालमित्यर्थः रज्यति स्वयमेवारक्तो भवति शोभते वा। रज्यतीति कुषिरञ्जोरित्यादिना कर्मकर्तरि परस्मैपदं यक् च दैवादिकोऽपि रञ्जधातुरस्ति। कन्दलः सायके नीपे नाले शाके कलम्बवापीति विश्वः ॥ १२० ॥

यस्ते इति। यो नलीयस्तपःकल्पतरुस्ते तव कराभ्यां नवो नवीनः पल्लवितः जातः पल्लवः कोमलत्वाद्रक्तत्वाच्च तव करावेव पल्लवस्थाने जातावित्यर्थः। यस्तव स्मितेन ईषद्धसनेन कोरकितो जातकलिक आस्ते स्मितस्य शुभ्रत्वात् कोरकत्वम्। यस्तव अङ्गम्रदिम्ना शरीरमार्दवेन पुष्पितः जातकुसुमः। यस्तवैव स्तनश्रिया कुचशोभया फलितः संजातफलः अन्यस्य कल्पतरोरङ्कुरादीनि क्रमेण जायन्ते अस्य तु सर्वं युगपदुत्पन्नमित्याश्चर्यरूपत्वम्। नवः पल्लवित इति व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रशस्तत्वस्य पल्लवेऽन्वयः। युग्मकम् ॥१२१॥

तयोरनुरागसाम्यमाह। कांसीकृतेति। हे दमयन्ति खलु निश्चये वां युवयोर्मिथोऽनुरागस्य परस्परानुरागस्य समीकृतौ तुलनेन साम्यकरणे स्मरेण कामेन इन्दोश्चन्द्रस्य मण्डली बिम्बं कांसीकृतासीत् कांस्यनिर्मितपरिमेयवस्तुपात्रीकृता बभूव परिमाणपात्रीकृतासीद्वा। किंभूता संसक्ताश्चतुर्दिक्षु तुलादण्डसम्बद्धा रश्मयो रज्जुसमूहरूपाः प्रकराः प्रकृष्टकिरणा यस्याः सा। तुलादण्डं विना परिमाणं न भवतीति तमपि घटयति निजैव स्वीयैव नाराचलता सरलत्वात् बाणलता तुला च तुलादण्डश्च कृताभूदित्यनुषङ्गः। कांसीकृतेति कंसविकारा कांसी मानार्थकत्वे तु कंस एव कांसः स्वार्थे टण् अभूततद्भावविवक्षायां च्विः। कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांसे मानेऽसुरे तु नेति मेदिनी। किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः ॥ १२२ ॥

सत्त्वस्रुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु ।
लग्नोत्थितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तन्निर्गतास्त्वं प्रविशन्तु भूयः॥१२३॥

बन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।
प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥१२४ ॥

अन्योऽन्यसङ्गमवशादधुना विभातां
तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।
स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्त-
मादाविव द्व्यणुककृत्परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥

पद्यद्वयेन नलेन सार्द्धं भाविरतिकेलिवर्णनया भैमीमाह्लादयन्नाह । सत्त्वेति । हे दमयन्ति मदनोत्सवेषु सुरतेषु सत्त्वेन सत्त्वभावेन स्रुतः चरितोयः स्वेदो घर्मजलं स एव मधूत्थं सिक्थकं तेन सान्द्रे निविडे तत्पाणिपद्मे नलकरकमले लग्नोत्थिताः आदौ लग्नाः सम्बद्धाः पश्चादुत्थिता विमर्द्दनेन अयथास्थानं प्रापितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तव स्तनोपरिरचितपत्रावल्यः तन्निर्गतास्ततः कुचाद्वहिर्गताः सत्यः भूयः पुनरपि तं कुचमेव प्रविशन्तु कुचलग्ना भवन्तु । केचित्तु तमित्यस्य स्थाने तदिति पाठं प्रकल्प्य तत् पाणिपद्मं प्रविशन्त्विति व्याचक्षते । मधूत्थं सिक्थकं समभिति बलः ॥ १२३ ॥

बन्धाढ्येति । हे भैमि युवानौ तरुणौ युवां केलिवने क्रीडाकानने मरुद्भिर्वायुभिः पुनरुक्तमुक्तां पुनःपुनस्त्यक्तां प्रसूनवृष्टिं पुष्पवृष्टिं प्रतीच्छतं गृह्णीतं किम्भूतैर्वायुभिः बन्धाढ्यं आरचकविपरीतादिनानारतिप्रभेदात्मकं यत् नानारतमनेकप्रकारसुरतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः पुष्पाणां विमर्द्दनात् प्रमोदं प्रकृष्टसौरभं प्रापितैः अथ च प्रहृष्टैः । अन्या-वपि मल्लौ मल्लयुद्धहृष्टैर्मरुद्भिर्देवैर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं गृह्णीतः । युवानाविति युवतिश्च युवा चेत्येकशेषः । मरुतौ पवनामरावित्यमरः ॥ १२४ ॥

पुनराशिषा सन्तोषयन्नाह । अन्योऽन्येति । अधुना इदानीम् अन्योऽन्यसङ्गम-वशात् परस्परसम्बन्धवशात् विकसत् आविर्भवन् विलासः कामविकारविशेषो

काम: कौसुमचापदुर्ज्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनु-
र्वल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्यसौ ।
ग्रीवालङ्कृतिपट्टसूत्रलतया पृष्ठे कियल्लम्बया
भ्राजिष्णुं कचलेखयेव विलसत्सिन्दूरसौन्दर्य्यया ॥ १२६ ॥
त्वद्गुच्छावलिमौक्तिकानि गुलिकास्तं राजहंसं विभो-
र्वेध्यं विद्धि मनोभुव: स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीम् ।

यथोक्ताद्दृशे तस्यापि नलस्यापि तेऽपि तवापि मनसी उभे चित्ते विभातां शोभेतां । अचीत्प्रेक्षते मनसिजस्य कामस्य तनुं शरीरं पुन: स्रष्टुं निर्म्मातुं प्रवृत्तं जातक्रियम् अत-एवादौ द्व्यणुकं करोतीति तादृशं परमाणुयुग्ममिव द्वौ परमाणू इव । परमाणुद्वयेन हि प्रथमं द्व्यणुकमारभ्यते एवं क्रमेण महत् कार्य्यं जन्यते । प्रकृतेऽपि भगवच्छिवकोपेन दग्धशरीरस्य कामस्य मनसिजत्वात् पुन: शरीरान्तरोत्पत्तौ परमाणुस्वरूपं युवयोर्म्मनोद्वय-मेव द्व्यणुकं जनयित्वा कारणं भविष्यतीत्युत्प्रेक्षा । युवयो: कामोऽनुरागबाहुल्यात् मूर्त्तिमानिव भविष्यतीति भाव: । वसन्ततिलकं वृत्तमिदम् ॥ १२५ ॥

श्लोकद्वयेन त्वमेव नलं वशीकरिष्यसीति व्यञ्जयन्नाह । काम इति । असौ काम: कौसुमचापेन पुष्पमयधनुषा दुर्जयम् अशक्यजयम् अमुं नृपं नलराजं जेतुं त्वां त्वन्मयीं धनुर्वल्लीं धनुर्लताम् आसाद्य प्राप्य माद्यति सन्तुष्यति । किंभूताम् अव्रणवंशजां निर्दोष-भीमकुलजाम् अथ च घुणादिजन्यव्रणरहितवेणुजाताम् अधिगुणाम् अतिशयितसौन्दर्य्या-दिगुणयुक्ताम् अथ च आरोपितमौर्व्वीकां तथा विलसता विद्यमानेन सिन्दूरेण सौन्दर्य्यं लौहित्यं यस्यां तथाभूतया पृष्ठे पृष्ठभागे कियल्लम्बया किञ्चिल्लम्बमानया कचलेखयेव बालपरोक्षार्थतच्चणजन्यरेखातुल्यया ग्रीवाया: कण्ठस्य अलङ्कृतिरलङ्कारभूता या पट्टसूत्र-लता तया भ्राजिष्णुं शोभमानां । कामस्य नलवशीकरणहेतुस्त्वां वच्यं मन्ये नास्तीति त्वयैव स वश्यो भविष्यतीति भाव: । शार्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम् ॥ १२६ ॥

यन्नित्याङ्कनिवासलालितलसज्ज्याभज्यमानं लसन्-

नाभीमध्यविला विलासमखिलं रोमालिरालम्बते ॥ १२७ ॥

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं त्वद्भालमूले धनू-

रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुव्याहृत्य यश्चिक्षिपे ।

निर्व्विघ्नाश्रयदाश्रमं स विततुस्त्वां तज्जयायाधुना

पत्रालिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते ॥ १२८ ॥

त्वद्गुच्छावलीति । हे दमयन्ति त्वद्गुच्छावलेस्तव हारविशेषश्रेण्याः मौक्तिकानि मुक्ताफलानि विभोः प्रभोर्मनोभुवः कामस्य गुलिकाः वेधनमृद्गोलकान् विद्धि जानीहि । तथा राजहंसं राजश्रेष्ठं तं नलं मनोभुवो वेध्यं लक्ष्यं विद्धि । अथ च तं नलं मनोभुवोवेध्यं राजहंसं पक्षिविशेषं विद्धि । तथा स्वमपि आत्मानमपि तां वक्ष्यमाणप्रकारां मञ्जुं मनोज्ञां मनोभुवोधनुर्मञ्जरीं धनुर्लतां विद्धि । तां कां तव रोमालिर्लोमावलिर्यस्यास्त्वद्रूपधनुर्मञ्जर्य्यानित्यं सर्व्वदा योऽङ्कनिवासो मध्यावस्थानं तेन लालितसमा अतिशयेन शोभमाना या ज्या मौर्व्वी तया भज्यमानं सेव्यमानमुत्पाद्यमानमित्यर्थः अखिलं समस्तं विलासं शोभाम् आलम्बते आश्रयति । मौर्व्व्याः स्थाने रोमावलिरेव जातेत्यर्थः । किम्भूता लसत् शोभमानं नाभीमध्यमेव विलं गुलिकाधारणस्थानं यस्यास्तादृशी । गुलिकाक्षेपणधनुषि गुलिकास्थापनार्थं छिद्रं क्रियते तच्च नाभिरेवेत्यर्थः । त्वद्रूपेणैव अस्त्रेण नलः कामस्य वश्यो भविष्यति नान्येनेति भावः । हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्द्ध-गोस्तना इत्यमरः । राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तम इति मेदिनी ॥ १२७ ॥

पुष्पेषुरिति । यः पुष्पेषुः कामस्तज्जितः तेन नलेन सौन्दर्य्यादिना पराभूतः सन् निर्व्विद्य ईर्ष्यया आत्मानमवज्ञाय ते तव चिकुरेषु केशेषु शरचयं पुष्पमयबाणसमूहं चिक्षिपे क्षिपति स्म । तथा त्वद्भालमूले तव ललाटमूले भ्रुवि धनुश्चिक्षिपे । तनुमङ्गं भस्मनपावंसदृशे रौद्रे रुद्रसम्बन्धिनि चक्षुषि तृतीयनयने तनुश्च शरीरञ्च चिक्षिपे । अधुना इदानीं स कामः विततुरनङ्गः सन् अथ च विशेषेण कृशः सन् तस्य नलस्य जयाय त्वामेवाश्रमं तपोवनम् अगमत् आश्रितवान् । क्षमकार्यमित्यर्थात् । तथा तव उरोजौ

इत्यालपत्यथ पतत्त्रिणि तत्र भैमीं
सख्यश्चिरात्तदनुसन्धिपराः समीयुः ।
शर्मास्तु ते विसृज मामिति सोऽप्युदीर्य्य
वेगाज्जगाम निषधाधिपराजधानीम् ॥ १२९ ॥

चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्
प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवीहैयङ्गवीनं रसात् ।
स्वादं स्वादमसीममिष्टसुरभि प्राप्तापि तृप्तिं न सा
तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानर्च्छ मूर्च्छामपि ॥१३० ॥

स्तनाविव शैलौ पर्व्वतौ ताविव निलयः स्थानं यस्यास्तादृशी पत्त्राळिः पत्त्रावलिस्तस्य कामस्य पर्णस्य शालायते उटजवदाचरति । दमयन्त्याः केशस्थपुष्पाणामुद्दीपकत्वात् कामबाणत्वेन रूपणं भ्रुवोरपि तथात्वात् धनुष्ट्वेन रूपणं स्तनलिखितपत्त्रावलीनां तथात्वात् कामगृहत्वेन रूपणम् । अन्योऽपि कश्चिद्वीरः केनचिज्जितः सन् आत्मानमवज्ञाय शस्त्रादिकं स्थानान्तरे निक्षिप्य शरीरञ्च वक्राद्यासेवया कृशीकृत्य कस्मिंश्चित् पर्व्वते पर्णशालामास्थाय शत्रुपराभवार्थं तपस्यति । कामस्तथैव नलंजयं करिष्यति नान्यथेति भावः । अनुभ्राष्ट्रमिति सादृश्यार्थेऽव्ययीभावः । चिक्षिपइति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्व्वेदः स्वावमाननम् । दैन्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृदिति साहित्यदर्पणः । चिकुरः कुन्तलो बाल इति मुनीनान्तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियामिति चामरः ॥ १२८ ॥

अथ तत्र भैमीसखीनामागमनं हंसस्य प्रस्थानञ्च युगपदाह । इत्यालपतीति । अथानन्तरं तत्र पतत्त्रिणि हंसे इत्येवं पूर्व्वोक्तम् आलपति कथयति सति चिरात् बहुकालं तदनुसन्धिपराः दमयन्त्या अन्वेषणे कृतयत्नाः सख्यो वयस्याः भैमीं समीयुः प्रापुः । सोऽपि हंसोऽपि हे भैमि ते तुभ्यं शर्म्म अस्तु मङ्गलं भवतु मां विसृज प्रेषय इति उदीर्य्य उक्त्वा वेगात् निषधाधिपस्य नलस्य राजधानीं नगरीं जगाम गतवान् ॥ १२९ ॥

हंसात्त्रलगुणं श्रुत्वा तस्मिन् प्रस्थिते भैम्या दौर्मनस्यमाह । चेत इति । सा भैमी

तस्या दृशोर्वियति बन्धुमनुव्रजन्त्या-
स्तं वाष्पवारि नचिरादवधीबभूव।
पार्श्वेऽपि विप्रचकृषे तदनेन दृष्टे-
राराद‍पि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः॥ १३१॥

प्रेयसो नलस्य दूतो यः पतङ्गपुङ्गवो हंसश्रेष्ठस्तस्य या गवी वाणी सैव हैयङ्गवीनं ह्योगोदोहोद्भवघृतं तत् रसादनुरागात् स्वादं स्वादम् आस्वाद्यास्वाद्य सादरमाकर्ण्येत्यर्थः इति न प्राप्तापि सुखमलभमानापि अन्तर्मनसि नितान्तमत्यर्थं तापं प्राप सन्तापं प्राप्तवती। अतुलां निःसीमां मूर्च्छामपि मोहमपि आनर्च्छ लेभे। किंभूतं हैयङ्गवीनं चेतोजन्मनो मनसिजस्य शरप्रसूनानां वाणभूतपुष्पाणां मधुभीरसैः अथ च माध्वीकैर्व्यामिश्रतां मेलनम् आश्रयत् प्राप्नुवत् तथा असीमं बहुलम् दृष्टसुरभि प्रसिद्धम् अथ च अतिसुगन्धि नलगुणानामुद्दीपकत्वात् विरहव्यथया तापोमूर्च्छा च तया प्राप्तेत्यर्थः। अन्येऽपि मधुनिश्रितं घृतमास्वाद्य तापं मूर्च्छाञ्च लभन्ते। घृतं हि मधुनिश्रितं सत् विषं भवति अतएव ज्योतिषं तद्दिनन्तु भवेद्दुष्टं मधुसर्पिर्विषं यथेति। सुश्रुतेऽपि मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयादिति। पुङ्गवगवीति गोरतद्धितलुकीति राजादित्वाट्टः टित्वाङ्‌ङीप्। स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरिति। तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमिति चामरः॥ १३०॥

अथ हंसगमनखिन्नाया भैम्या अश्रुपतनं हंसचिन्तनञ्चाह। तस्या इति। तस्या भैम्याः वियति आकाशमार्गे तं बन्धुं हंसम् अनुव्रजन्त्या अनुयान्त्या दृशोर्दृष्टेर्वाष्पवारि अश्रुजलं नचिरात् शीघ्रं यस्मात् अवधीबभूव अनुगमनप्रतिबन्धकमभूत् तस्मात् पार्श्वेऽपि समीपस्थेनापि अनेन हंसेन विप्रचकृषे दूरस्थीभूतम्। भैमी अश्रुजलाविललोचनत्वात् समीपस्थमपि हंसं द्रष्टुमशक्तासीदित्यर्थः। तु किन्तु आरादपि दूरस्थेनापि तेन हंसेन चित्तवृत्तेर्न व्यवदधे न व्यवहितीभूतं दूरगेणापि तस्याश्चिन्ताविषयेण भूतमित्यर्थः। ओदकान्तं प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति वचनात् बान्धवानुगमने जलमवधिभूतम् अत्रापि नेत्रवारिणोऽनुगमनप्रतिबन्धकत्वादवधित्वमुक्तम्। विप्रचकृषे व्यवदधे इति भावे लिट्। आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः॥ १३१॥

अस्तित्वं कार्य्यसिद्धेः स्फुटमनुकथयन् पक्षयोः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निषधनरपतौ सर्व्वमेकः प्रतस्थे ।
कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि पदवी विस्मृता किन्नु मुग्धे
मारोदीरेहि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥ १३२ ॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः
स्मरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम् ।
किसलयदलतल्पस्थापिनं प्राप तं स-
ज्वलदसमशरेषुस्पर्द्धिपुष्पर्द्धिमौलेः ॥ १३३ ॥

अथ हंसस्य नलसन्निधिगमनं भैम्याश्च स्वगृहप्रापणमाह । अस्तित्वमिति । तयो-र्मध्ये एको हंसः पक्षयोश्छदयोः कम्पभेदैश्चालनविशेषैः कार्य्यसिद्धेर्नलप्राप्तिरूपाया अस्तित्वम् अवश्यम्भावं स्फुटं यथा तथा अनुकथयन् भैम्यां सूचयन्निव निषधनरपतौ नले एतत्सर्व्वं वृत्तं भैमीदर्शनालापादिवृत्तान्तम् आख्यातुं कथयितुं प्रतस्थे जगाम । तथा वयस्याः सख्यः इत्येवम् उपहृतम् उच्चरितं वचो याभिस्तथाविधाः सख्यः अन्यां दमयन्तीं निन्युः तस्मात् स्वालयं प्रापयामासुः । इति किं हे प्रियसखि कान्तारे दुर्गमवर्त्मनि निर्गतासि प्रस्थितासि नु भो मुग्धे भ्रान्तचित्ते भैमि किं त्वया पदवी पन्थाः विस्मृता । मारोदीः अधुना रोदनं माकार्षीः । एहि अस्माभिः सार्द्धमागच्छ यामः वयं सर्व्वाः मिलित्वा गृहं गच्छाम इति । अन्योऽपि हस्तकम्पभङ्ग्या कार्य्यसिद्धिं सूचयति । कान्तारो वर्त्म दुर्गममिति । अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिरिति चामरः । स्रग्धरा-वृत्तमिदम् ॥ १३२ ॥

अथ हंसस्य नलदर्शनमाह । सरसीति । स हंसः यत्र सरसि उद्यानतडागे नृपं नलराजम् अपश्यत् पूर्व्वं दृष्टवान् तस्य सरसस्तीरभाजः कूलस्थितस्य अशोकानोकहस्य अशोकवृक्षस्य उपमूलं मूलसमीपे तं नलं प्राप प्राप्तवान् । किम्भूतं स्मरेण कामपीड़या तरलं चञ्चलम् अतएव किसलयदलानां नवपल्लवखण्डानां कोमलास्तरणरचितशय्या शिरो-

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्वदामि
द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस ।
इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः
प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः ॥ १३४ ॥

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन् भाषितं स प्रियायाः ।
अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः
स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥ १३५ ॥

र्द्दितीकृतपल्लवानामित्यर्थः तल्पं शय्यां ग्लापयति विरहतापाधिक्यान्मलिनं करोतीति तादृशम् । किंभूतस्याशोकानोकहस्य ज्वलन्तो दीप्यमाना ये असमशरस्य कामस्य इषवो बाणास्तैः सह स्पर्द्धितुं शीलं येषां तथाविधानां पुष्पाणाम् ऋद्धिः प्राचुर्य्यं यत्र तादृशी मौलिरग्रभागो यस्य तादृशस्य । अशोकपुष्पाणामारक्तत्वात् ज्वलत्कामबाणसाम्यम् । अनोकहः कुठः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः । मालिनीवृत्तमिदम् ॥ १३३ ॥

तत्रागत्य हंसो भैमीवृत्तान्तजातमुक्तवानित्याह । परवतीति । हे परवति पित्राद्यधीनत्वात् परतन्त्रे दमयन्ति त्वां किञ्चिदपि न वदामि अद्यापि नागच्छसीत्यादि नानुयुञ्जे । हंस त्वं द्रुतं शीघ्रम् उपनम मत्समीपमागच्छ । सा दमयन्ती मां प्रति किम् आह वदति तच्छंस कथय । इत्येवं नले वदति भाषमाणे सति असौ हंस उपनम्रः नलसमीपमागतः सन् तत् भैमीवचनं शशंस उवाच । नलकथनसमकालमेव कथमयमागत्य तदुक्तवानित्याशङ्क्य समर्थयति । हि यस्मात् सुकृतां भाग्यवतां जनानां प्रियं स्वाभीष्टम् अनु लक्षीकृत्य स्वस्पृहायाः स्वेच्छाया विलम्बः कालक्षेपः इच्छाकरणे यावान् विलम्बो भवतु इच्छायां सत्यान्तु विलम्बो न भवतीत्यर्थः । परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपीत्यमरः ॥ १३४ ॥

भैमीवृत्तान्तश्रवणेन नलस्यानुरागातिशयं व्यञ्जयति । कथितमपीति । स नरेन्द्रो नलः कथितमपि उक्तमपि प्रियाया दमयन्त्या भाषितं वचनं किमिति पृच्छन् कीदृक्

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तार्त्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १३६ ॥

कीदृगिति जिज्ञासमानः सन् हंसं शंसयामास पुनरपि वादयति स्म । अथानन्तरं सान्द्री निविड़ो य आनन्दः सएव मादकत्वात् माध्वीकं मधु तेन मत्तो हृष्टः सन् अधिगतं हंस-मुखाच्छ्रवणात् ज्ञातमपि तत् प्रियाया भाषितं स्वयमपि शतकृत्वोऽनेकवारं हंसी यथोक्त-वान् तथैव अन्वाचचक्षे अनुवदति स्म । अन्तरिति पाठे तु सान्द्रानन्दजनकं यन्माध्वीकं तद्रूपं प्रियाया भाषितम् अन्तर्मनसि तथा हंसोक्तप्रकारेण अन्वाचचक्षे आलोचया-मासेत्यन्वयः । एतेनानुरागातिशयो ध्वनितः ॥ १३५ ॥

श्रीहर्षमिति । तृतीय एव तार्त्तीयीकस्तस्य भावस्तत्ता तया तृतीयत्वेनेत्यर्थः मितः संख्यातोऽयं सर्गोऽगमत् समाप्तिमिति शेषः ॥ १३६ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषधटीकायां
तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः
सुरभि तस्य यशः कुसुमं धनुः ।
श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया
तमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥ १ ॥

पूर्व्वं स्वप्नदर्शनादिना नलेऽनुरक्ताया अपि विशिष्य हंसमुखाद्गुणसमूहाकर्णनेन भैम्या जातमनुरागातिशयं व्यञ्जयितुं विरहवर्णनरूपं चतुर्थसर्गमारभमाणः कविर्द्विचत्वारिंशश्लोकैस्तस्या विरहप्रकारमाह । अथेति । अथ हंसप्रस्थानानन्तरम् आत्मभूः कामः तस्य नलस्य गुणं सौन्दर्य्यादिकं गुणं मौर्व्वीं विधाय कृत्वा तथा तस्य सुरभि विख्यातं यशः कर्म्म कुसुमं पुष्पमयं धनुर्विधाय सुमनस्तया धीरतया श्रुतिपथोपगतं भैम्याः शाब्दबोधविषयीभूतं हंसमुखादित्यर्थात् तं नलं इषुं बाणं विधाय आशु शीघ्रं तां दमयन्तीं जिगाय जितवान् । हंसमुखान्नलगुणं श्रुत्वा तत्क्षणादेव सा मदनपीड़िता जातेति भावः । कामस्य धनुरपि पुष्पमयत्वात् सुरभि सुगन्धि एवं बाणोऽपि श्रुतिपथोपगतः कर्णान्तमाकृष्टः सुमनस्तया पुष्पमयश्च भवति । गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिय इति । सुरभिः शल्लकीमातृभिन्म् रागीषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातिफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । विख्याते सविवे धीरे चैवेऽपि च पुमानयमिति ·सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोरिति च मेदिनी । अस्मिन् सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ॥ १ ॥

यदतनुज्वरभाक् तनुते स्म सा
प्रियकथासरसीरसमज्जनम् ।
सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी
परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां
दयितदूतपतङ्गतवेगत: ।
स्थितिविरोधकरीं हरिणोदरी
तदुदित: स हि यो यदनन्तर: ॥ ३ ॥

यदिति । सा दमयन्ती अतनुज्वरभाक् कामजनितसन्तापवती सती प्रियस्य नलस्य कथैव सरसी कासारस्तस्यां यो रसो विप्रलम्भाख्य: शृङ्गार: तत्र मज्जनं चित्तावधानं यत् तनुते स्म कृतवती । सपदि तत्क्षणात् हंसगमनानन्तरमेवेत्यर्थ: तस्य मज्जनस्य चिरं चिरकालम् अन्तरं मनस्तापयितुं शीलमस्यास्तादृशी परिणति: परिपाक: विषमा दु:सहा समपद्यत जाता । पूर्व्वं जातानुरागतया कामपीड़ितापि हंसमुखाद्गुणान् श्रुत्वा तेषामुद्दीपकतया सातिशयां कामव्यथां प्रापेति भाव: । अन्योऽपि महाज्वरभाक् सन् सरसीजले मज्जनं कृत्वा चिरान्तरतापकं वैषम्यं प्राप्नोति । तदुक्तं भैषज्यरत्नाकरे । परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नानं संशोधनानि च । दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् । क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी । शोषच्छर्द्दिमदान् मूर्च्छाभ्रमतृष्णाद्यरोचकान् । प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनादिति । रसो गन्धरसे जले शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये तिक्तादौ द्रवरागयोरिति मेदिनी ॥ २ ॥

ध्रुवमिति । ध्रुवमुत्प्रेक्षे हरिणकोदरी अतिकृशोदरी इयं दमयन्ती दयितस्य प्रियस्य नलस्य दूतो य: पतन् पक्षी हंसस्तस्य गते गमने यो वेग: गमनजन्यवेगाख्यसंस्कारविशेष इत्यर्थ: तस्मात् स्थितिविरोधकरीं मर्य्यादाविरोधिनीं हंसपक्षे अवस्थानविरोधिनीम् अधीरतां धैर्य्याभावम् अधीतवती पपाठ । अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति हि यत: यो येनादिकौ

अतितरां समपादि जड़ाशयं
स्मितलवस्मरणेऽपि तदाननम् ।
अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजाङ्गन-
भ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥

किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः
स्मरनलौ विशतः स्म विगाहितुम् ।
तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां
मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥ ५ ॥

यदनन्तरो यस्याव्यवधानेन भवति स तदुदितस्तस्मादुत्पन्नः कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणाव-च्छिन्नस्यैव कारणताभ्युपगमात् । हंसगमनानन्तरमेवास्या अधैर्य्यं जातमिति भावः ॥ ३ ॥

अतितरामिति । तदाननं तस्यादमयन्त्या मुखं स्मितलवस्य हास्यलेशस्य स्मरणेऽपि का कथा करणे स्मृतावपि अतितरां सातिशयं यथा तथा जड़ाशयं जड़मति समपादि जातम् । विरहव्यथया भैम्यामुखे हास्यलेशोऽपि नाभूदित्यर्थः । अन्योऽपि जड़ाशयः पूर्व्वानुभूतं किमपि न स्मरति । तथा तस्या ईक्षणं नयनमेव अतिचाञ्चल्यात् खञ्जनः खञ्जरीटः सः अपाङ्गो नेत्रप्रान्त एव निजाङ्गनं तत्र भ्रमिकणेऽपि भ्रमणलेशेऽपि पङ्गुः खञ्जोऽजनि जातः । विरहव्यथया तस्याः कटाक्षो नाभूदित्यर्थः । अन्योऽपि खञ्जो निजाङ्गनेऽपि भ्रमितुं न शक्नोति ॥ ४ ॥

किमिति । स्मरनलौ कन्दर्पनलराजौ तस्या दमयन्त्या अन्तर्हृदयं विगाहितुम् आलोड़यितुं विशतः स्म प्रविष्टौ । नलो नलविषयकः कामश्चेतौ तस्याः सदा चिन्ता-गोचरौ जातावित्यर्थः । अथोत्प्रेक्षते तस्या दमयन्त्या अभिकेन कामुकेन मखभुजां देवानामधिपेन इन्द्रेण आशु शीघ्रं तां दमयन्तीं चिकित्सितुं प्रतिकर्त्तुं नियो-जितौ प्रेरितौ दिवः स्वर्गस्य उभौ भिषजौ चिकित्सकौ अश्विनीकुमारौ किमु । तयोः सौन्दर्य्यातिशयादियमुत्प्रेक्षा । इन्द्रोऽपि नारदमुखात् सौन्दर्य्यादिकं श्रुत्वा भैमीमभि-लषितवानिति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

कुसुमचापजतापसमाकुलं
कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।
अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां
रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

तरुणतातरणिद्युतिनिर्म्मित-
द्रढिम तत्कुचकुम्भयुगं तदा ।
अनलसङ्गतितापमुपैतु नो
कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥ ७ ॥

कुसुमेति । कमलं पद्ममिव कोमलम् अतिमृदुलं तन्मुखं दमयन्त्यामुखं कुसुमचापज-तापेन कामजनितविरहज्वरेण समाकुलम् अतिम्लानम् ऐक्ष्यत दृष्टं सखीभिरित्यर्थात् । मुखस्य कोमलत्वादेव म्लानिर्जातेति भावः । कोमलं पद्ममपि तापेन समाकुलं भवति । किम्भूतं रविरुचिभिः सूर्य्यकिरणैर्ग्लपितस्य आच्छादितस्य विधोश्चन्द्रस्य अहरहः प्रतिदिनम् अभ्यधिकाधिकाम् उत्तरोत्तरबहुलां विधाम् अवस्थां वहत् धारयत् । यथा कृष्णपक्षेऽधः-स्थितसूर्य्यकिरणैश्चन्द्रस्य प्रतिदिनमधिकाधिकतिरोधानं भवति तथा भैम्यामुखस्य विरह-तापेन प्रतिदिनमधिकाधिका म्लानता जातेत्यर्थः । ग्लपितस्य ग्लानिं प्रापितस्येति तु बहवः ॥ ६ ॥

तरुणतेति । तदा तस्मिन् समये तस्या दमयन्त्याः कुचौ स्तनावेव कुम्भयुगं घट-युग्मं तरुणता यौवनमेव तरणिद्युतिः सूर्य्यकिरणस्तया निर्म्मितौ जनितो द्रढिमा काठि-न्यम् अथ च नीरसत्वं यस्य तादृशं सत् अनलसङ्गत्या नलसङ्गमाभावेन अथ च वह्नि-सम्बन्धेन जनितं तापं विरहज्वरम् अथ च औष्ण्यं नो उपैतु न प्राप्नोतु अपि तु प्राप्नो-त्वेव । किम्भूतं तापं कुसुमचापः कन्दर्प एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासात् प्रादु-र्भावात् अथ च उद्योगाज्जायत इति तादृशम् । कुलालोऽपि घटं कृत्वा सूर्य्यकिरणैः परि-शोष्य वह्नौ प्रक्षिपति । कुम्भकारः कुलालः स्यादिति चामरः ॥ ७ ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं
मनसिजेन तदूरुयुगं तदा।
स्पृशति तत्कदनं कदलीतरु-
र्यदि मरुज्ज्वलदूषरदूषितः॥ ८॥
स्मरशराहतिनिर्म्मितसंज्वरं
करयुगं हसति स्म दमस्वसुः।
अनपिधानपतत्तपनातपं
तपनिपीतसरःसरसीरुहम्॥ ९॥

अधृतेति। तदा तस्मिन् समये मनसिजेन कामेन विरहोष्मणि विरहदाहे मज्जितं मग्नीकृतं तदूरुयुगं तस्या दमयन्त्या ऊरुद्वयं यत् कदनम् अवसादं अधृत धृतवत् तत् कदनं कदलीतरुरम्भावृक्षस्तदा स्पृशति लभेत यदि मरौ निर्ज्जलप्रदेशे ज्वलता अतितीक्ष्णत्वात्तृणादिकं दहता ऊषरेण क्षारमृत्तिकया दूषितः पीड़ितः स्यात्। अन्यथा तस्योपमानभूतोऽपि तथाविधं कदनं न प्राप्नुयादित्यर्थः। तस्या ऊरुद्वयं विरहदाहेन मरुदेशक्षारमृत्तिकादग्धकदलीतरुसदृशं जातमिति भावः। कदनं सादने पाप इति विश्वः। समानौ मरुधन्वानाविति स्यादूषः क्षारमृत्तिका ऊषवानूषरोद्वाविति चामरः॥ ८॥

स्मरेति। दमस्वसुर्दमयन्त्याः करयुगं स्मरशराणां कामबाणानामाहत्या प्रहारेण निर्म्मितो जनितः संज्वरः सन्तापोयत्र तादृशं सत् अनपिधानम् अनावरणं यथा स्यात्तथा पतन् तपनस्य सूर्य्यस्य आतपो यत्र तथाभूतं तपेन निदाघेन निपीतस्य शोषितस्य सरसः सरोवरस्य सरसीरुहं पद्मं हसति स्म तत्तुल्यं जातमित्यर्थः। विड़म्बयति संरुन्धे हसतीर्ष्यत्यसूयतीत्युपक्रम्य तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचिन इति दण्डी। निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्मागमस्तप इत्यमरः॥ ९॥

मदनतापभरेण विदीर्य्य नो
यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निविड़पीनकुचद्वययन्त्रणा
तमपराधमधात् प्रतिबध्नती ॥ १० ॥
निविशते यदि शूकशिखा पदे
सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।
मृदुतनोर्वितनोतु कथन्न ता-
मवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

मदनेति । दमनस्वसुर्दमयन्त्या हृदा हृदयेन कर्त्रा मदनतापभरेण कामजनितसन्तापबाहुल्येन हेतुना विदीर्य्य स्फुटित्वा यत् नो उदपाति नोत्पतितं तं विदीर्य्यानुत्पतनलक्षणम् अपराधं निविड़ेन निरन्तरेण पीनेन पीवरेण कुचद्वयेन कृता या यन्त्रणा रोधः सा प्रतिबध्नती प्रतिबन्धकतामाचरन्ती सती अधात् दधार । विरहव्यथाबाहुल्येन भैमीहृदयं स्फुटितमभविष्यदेव तर्हि यन्न स्फुटितं सोऽपराधो निबिड़त्वात्पीनत्वाच्च उपरिस्थितस्तनद्वयस्यैवेत्यर्थः । अन्यदपि निविड़ं स्थूलञ्च पाषाणादिकमुपरिस्थितं सत् तापातिशयेन स्फुटित्वा पतनोन्मुखं किमपि वस्त्वाद्रुणोति ॥ १० ॥

निविशत इति । शूकशिखा धान्यकण्टकाग्रमपि यदि पदे चरणे निविशते प्रविशति तदा सा चरणप्रविष्टा शूकशिखा कियतीमिव व्यथां पीड़ां न सृजति न जनयति अपि तु महतीमिव पीड़ां जनयतीत्यर्थः । मृदुतनोः सुकुमाराङ्ग्या न तु कठिनाया दमयन्त्या हृदि निविश्य स्थितः न तु वहिर्गतः अवनिभृत्पर्व्वतः अथ च नलः तु पुनस्तां व्यथां कथं न वितनोतु न जनयतु अपितु ततोऽप्यधिकां पीड़ां जनयत्वेवेत्यर्थः । अनवरतं नलं चिन्तयन्त्या दमयन्त्या महती व्यथा प्राप्तेति भावः । अवनिभृदिति अवनिं पृथिवीं बिभर्त्ति धारयति पुष्णाति चेति डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात् क्विप् । प्रकृतिश्लेषः । शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे इत्यमरः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ ११ ॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं
नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययो-
रपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

हृदि दमस्वसुरश्रुझरप्लुते
प्रतिफलद्विरहात्तमुखानतिः ।
हृदयभाजमराजत चुम्बितुं
नलमुपेत्य किलागमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

मनसीति । इदमीययोर्दमयन्तीसम्बन्धिनोर्नयनयोः संमुखे वास्तु स्थानं यस्य तादृशेऽपि वस्तुनि घटादौ विषये न ग्रहणशक्तिरभूत् न ज्ञानजननसामर्थ्यं बभूव निरन्तरनलचिन्तनेन मनसासंयुक्तत्वात् । अथोत्प्रेक्षते मनसि सन्तं चिन्ताविषयत्वात् वर्त्तमानं प्रियं नलम् ईक्षितुं द्रष्टुं स्पृहया वाञ्छया अन्तर्हृदयम् उपेतयोरिव प्रविष्टयोरिव अतएव सान्निध्याभावात् तथाविधविषयग्रहं न जनयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

हृदीति । विरहेण आत्ता स्वीकृता मुखस्य आनतिर्नीचनम्रता यया तथाभूताया दमस्वसुर्दमयन्त्या अश्रुझरप्लुते वाष्पजलप्रवाहव्याप्ते हृदि वक्षसि प्रतिफलत् प्रतिविम्बतां गच्छत् तत् तादृक् सुन्दरं मुखं कर्तृ अराजत शुशुभे । उत्प्रेक्षते । किम्भूतं मुखं हृदयभाजं हृदयमध्यवर्त्तिनं नलं चुम्बितुम् उपेत्य समीपं गत्वा आगमि किल आगच्छदिव मुखमाननमस्य नलं चिन्तयामासेति भावः । विरहेणात्ता या मुखानतिस्तस्या हेतोः प्रतिफलदिति पञ्चम्यन्तं वा । आगमीति आगम आगमनमस्यास्तीति अस्त्यर्थे इन् ॥ १३ ॥

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं
मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।
अकलि निश्वसितेन विनिर्गमा-
नुमितनिह्नुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमसी-
शितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।
दश दिशः खलु तद्दृगकल्पय-
ल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

सुहृदमिति । मृगीदृशो दमयन्त्या निश्वसितेन निश्वासरूपेण गन्धवहेन वायुना मनसि वर्त्तमानं सुहृदं मित्रं स्मरं कामलक्षणमग्निम् उदञ्चयितुमुत्तेजयितुं विनिर्गमणेन बहिर्गमणेन अनुमिता सखीभिरनुमानविषयीकृता या निह्नुतवेशने गुप्तप्रवेशे मायिता मायावित्वं सा अकलि अङ्गीकृता । वायोरन्तःप्रवेशं विना बहिर्गमणमनुपपद्यमानं सत् तमनुमापयतीत्यनुमीयमानो वायोर्गुप्तप्रवेशः स्वमित्रस्मराग्नेरुत्तेजनार्थं इवेति प्रतीय-मानोत्प्रेक्षेयम् । विरहेण तस्या बहवो निश्वासा जाता इति भावः । तस्याः पद्मिनी-त्वान्निश्वासस्य गन्धवहत्वम् ॥ १४ ॥

विरहेति । खलूत्प्रेक्षे तद्दृक् दमयन्त्या नयनरूपा लिपिकरी चित्रकारिणी विरहेण जनितो यः पाण्डिमा मुखादेः पाण्डुत्वं तथा रागो रोदनान्नयनयोर्लौहित्यम् तमो मूर्च्छारूपा या मसी तस्याः शितिमा कृष्णत्वम् एवं तस्या भैम्या निजः सहजो यः पीतिमा गौरत्वम् एतद्रूपैर्वर्णकैः कृत्वा दश दिशः नलरूपकैर्नलप्रतिच्छन्दकैश्चित्रिता जातचित्रा अकल्पयत् कृतवती । विरहवशात्तस्या मुखपाण्डिमादयस्तन्मयता च जाता इति भावः । विरहः पाण्डिमादिवर्णे हेतुः । अन्यापि चित्रकारिणी नानावर्णैः केनचित् प्रतिच्छन्दकेन भित्त्यादिकं चित्रयति । लिपिकरीति निशादिः कृञ इति टक् टित्त्वाद् ङीप् ॥ १५ ॥

स्मरकृतां हृदयस्य दशां मुहु-
र्बहु वदन्निव निश्वसितानिलः ।
व्यधित वाससि कम्पमदःश्रिते
त्रसति कः सति नाश्रयबाधने ॥ १६ ॥

करपदाननलोचननामभिः
शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।
रविमहो बहु पीतचरं चिरा-
दनिशतापमिषादुदसृज्यत ॥ १७ ॥

स्मरकृतामिति । निश्वसितानिलो निश्वासवायुः स्मरकृतां कामजनितां दमयन्त्या हृदयस्य मनसो दशां पीड़ां मुहुर्व्वारं वारं बहु सातिशयं यथा तथा वदन्निव कथयन्निव अदःश्रिते दमयन्त्याश्रिते वाससि वस्त्रे कम्पं व्यधित जनयामास । दीर्घनिश्वाससम्पर्केण वस्त्रस्य चाञ्चल्यं जातमित्यर्थः । युक्तमेवैतत् यतः आश्रयस्य बाधने पीड़ायां सत्यां कआश्रितो न त्रसति न बिभेति अपितु सर्व्वएव त्रसति । आश्रयभूतायादमयन्त्या मनःपीड़ायां सत्यां तदाश्रितस्य वस्त्रस्यापि कम्पो युज्यत एव । अन्योऽपि कस्यचिन्महतो मनःपीड़ां कथयन् तदाश्रितं जनं कम्पयति । अदोहृदयं श्रिते आश्रिते वाससीति व्याख्यानमश्रद्धेयमेव अदःपदेन पूर्व्वोक्तहृदयशब्दोपस्थाप्यमनसः प्रतिपाद्यतया वस्त्रस्य तत्सम्बन्धाभावेनासङ्गतत्वात् नह्येकत्र हृदयस्य मनोवाचकत्वमपरत्र वक्षोवाचकत्वमित्युन्मत्तेनापि शक्यते वक्तुम् । व्यधितेति विपूर्व्वधाञो लुङ्त सङ्स्यादेत्यादिना इङ् सङ्लुगिघादेरिति सङ्लुक् ॥ १६ ॥

करपदेति । सुतनोर्दमयन्त्या विरहज्वरे वियोगजनितज्वरे करपदाननलोचनानि नामानि संज्ञा येषां तथाभूतैः शतदलैः पद्मैः करपद्मादिभिरित्यर्थः चिरात् बहुकालम् अनिशतापमिषात् निरन्तरसन्तापच्छलात् पीतचरं पूर्व्वं पीतं बहु अनेकं रविमहः सूर्य्यतेजउदसृज्यत त्यक्तम् । विरहज्वरेण तस्याः करादिषु सन्तापो जात इति भावः । पद्म-

उदयति स्म तदद्भुतमालिभि-
र्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।
अनुमितोऽपि च वाष्पनिरीक्षणा-
द्व्यभिचचार न तापकरोऽनलः ॥ १८ ॥

हृदि विदर्भभुवः प्रहरञ्छरै-
रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृते ।
कृततदन्तरगस्वदृढव्यधः
फलदनीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

त्येन सूर्य्यतेजसि सति प्रफुल्लतया स्थितत्वात्तत्त्वेन करादीनां रूपणम् । पीतचरेति भूतपूर्व्वे चरट् ॥ १७ ॥

उदयति स्मेति । तत् अद्भुतम् आश्चर्य्यम् उदयति स्म उदितं किं तदद्भुतमित्याह यत् आलिभिः सखीभिः तत्र तस्यां धरणिभृद्भीमराजस्तस्माद्भूरुत्पत्तिर्यस्याः सा तथा तस्यां दमयन्त्याम् अपिर्भिन्नक्रमे वाष्पनिरीक्षणादपि अस्तु जलदर्शनादपि विमृश्य विवेच्य अनुमितोऽनुमानविषयीकृतस्तापकरः सन्तापकारी नलोराजा न व्यभिचचार न व्यभिचरति स्म अकथितोऽपि केवलमस्तु जलदर्शनात् चिन्ताविषयतयानुमितो नलराजो यन्न व्यभिचरति स्म तदेवाश्चर्य्यमित्यर्थः । अन्यच्च धरणिभृतः पर्व्वतस्य भुवि भूम्यां वाष्पनिरीक्षणात् धूमायमानोष्मणोदर्शनात् विमृश्यापि परामर्शं कृत्वापि अनुमितस्तापकरो न तु भ्रमविषयतया भासमानोऽनलोऽग्निर्व्यभिचरत्येव अत्र तु यन्न व्यभिचचार तदाश्चर्य्यमेवेति शब्दच्छलमूलेयं वाक्यभङ्गी । उभयत्रापि व्यभिचारो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपो बोध्यः । समानाकारज्ञानप्रतिबन्धकतायामेवमेव दीधितिकारादिभिस्तस्य स्वीकृतत्वात् । अनलोनलसंसर्गाभावो न व्यभिचचारेत्यपि व्याचक्षते तत्र क्वचिदव्ययीभावस्यापि क्लीवत्वं व्यभिचरतीत्यनलस्य पुंस्त्वम् । वाष्पावुष्मास्तु इत्यमरः ॥ १८ ॥

हृदीति । रतिपतिः कामो निषधाधिपतेर्नलस्य कृते नलबोधार्थं विदर्भभुवो दमयन्त्या हृदि मनसि शरैर्वाणैः प्रहरन् प्रहारं कुर्व्वन् सन् अत्यमत्यर्थम् अमूर्च्छत् मूर्च्छां

विधुरमानि तया यदि भानुमान्

कथमहो स तु तद्धृदयं तथा।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटी-

कृतदृषत्त्वमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

हृदयदत्तसरोरुहया तया

क्व सदृगस्तु वियोगनिमग्नया।

प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः

किमनुमर्त्तुमशेत चितार्च्चिषि ॥ २१ ॥

प्राप्तवान्। किम्भूतः कृतस्वदन्तरगस्य दमयन्तीहृदयमध्यवर्त्तिनः स्वस्यात्मनोऽदृढीव्यथ-स्ताड़नं येन तादृशः खलु एवम्भूत इव अतएव फलन्ती प्रतिफलदा अनीतिर्यस्य तादृशः। दमयन्तीहृदये नलोवर्त्तते इति बुद्ध्या तत् शरैः प्रहृतवान् ततश्च तत्र स्थितमात्मानमपि प्रहृतवान्। योद्धृमुख्या हि आत्मानं रक्षित्वा शत्रुं प्रहरन्ति अनेन तु आत्मान-मरक्षित्वैव केवलं नलपराभवव्याकुलितमनसा प्रहृतं सुतरां वीरनयानभिज्ञस्य तस्य युज्यत एव मूर्च्छा। कामप्राबल्येन सातितरां पीड़ां प्रापेति भावः। अमूर्च्छदिति मूर्च्छा मोहसमुच्छाययोः। शब्दच्छलादेवेयमुत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

विधुरिति। तया दमयन्त्या यदि विधुश्चन्द्रोभानुमान् अमानि दाहकत्वात् सूर्य्य-त्वेनारोपितस्तदा सतु सूर्य्यत्वेनारोपितोविधुः पुनः वियोगभरेण विरहबाहुल्येन यद-स्फुटनं अविदारणं तेन स्फुटीकृतं व्यक्तीकृतं दृषत्त्वं सूर्य्यकान्तपाषाणत्वं यस्य तथाविधमपि तस्या दमयन्त्या हृदयं कथम् अंशुभिः किरणैः तथा तात्त्विकसूर्य्यवत् अजिज्वलत् ज्वल-यतिस्म। आरोपितस्य तत्कार्य्यकारित्वाभावात्। अतएवाहो आश्चर्य्यं सूर्य्यकान्तं तात्त्विकः सूर्य्यएव ज्वलयति न त्वारोपितः विधुस्तु सूर्य्यत्वेनारोपितोऽपि तापास्फुटनलक्षणसाधर्म्येण प्रकटीकृतसूर्य्यकान्तत्वं तद्धृदयं यत् ज्वलयति स्म तदाश्चर्य्यमेवेत्यर्थः। विरहिणा तया चन्द्रकिरणाः सोढुमशक्ता इति भावः ॥ २० ॥

हृदयेति। वियोगनिमग्नया विरहाग्निपीड़ितया अतएव हृदये दत्तं सन्तापशान्तेर

अनलभावमियं स्वनिवासिनो
न विरहस्य रहस्यमबुध्यत ।
प्रशमनाय विधाय तृणान्यसून्
ज्वलति तत्र यदुज्झितुमैहत ॥ २२ ॥

न्यस्तं सरोरुहं पद्मं यया तथाभूतया तया दमयन्त्या सदृक् सदृशी क्व कस्मिन् देशे अस्तु वर्त्तताम् । अपि तु न क्वापि तत्सदृशीत्यर्थः । नन्वेतत्सदृशी रतिर्भवेदित्याशङ्क्याह रतिः प्रियस्य कन्दर्पस्य धनुः हृदा वक्षसा परिरभ्य आलिङ्ग्य अनुमर्त्तुं कन्दर्पस्य पश्चान्मरणार्थं चितार्च्चिषि चिताग्निज्वालायां किमशेत शयनं कृतवती अपि तु नैव । प्रियाभिलषितं वस्तु हृदयेन परिरभ्य स्त्रियोऽमियन्त इत्याचारः दमयन्ती स्वमुखादिसाम्यान्नलाभिलषितं पद्मं हृदा परिरभ्य विरहाग्नौ मर्त्तुमुद्यता रतिस्तु स्वप्रियाभिलषितं धनुर्वक्षसि निधाय नैव मृतेति कथमेतत्सदृशी भवेदित्यर्थः । एतेनास्या विरहेण मृतप्रायत्वं सूचितम् ॥ २१ ॥

अनलेति । इयं भैमी स्वनिवासिन आत्मनि स्थितस्य विरहस्य रहस्यं तात्त्विकम् अनलभावम् अग्नित्वं नाबुध्यत न जानाति स्म । कुतः यद्यस्माज्ज्वलति दीप्यमाने तत्र विरहानले प्रशमनाय शान्त्यर्थम् असून् प्राणान् तृणानि विधाय तृणत्वेनारोप्य उज्झितुं त्यक्तुं ऐहत चिचेष्ट । यदि तस्याग्नित्वं जानीयात्तदा कथं शान्त्यर्थं तत्र तृणानि क्षिपेत् अग्निर्हि तृणैः सातिशयं ज्वलति न तु निर्व्वाति । अथ च इदं स्वविरहस्य अनलभावं नलप्राप्त्यभावरूपं रहस्यं मूलकारणं न अबुध्यत अपि तु अबुध्यतैव यद्यस्मात् तत्र विरहे ज्वलति अतितरां तापयति सति प्राणान् तृणानि विधाय तृणवत्तुच्छत्वेन परिगृह्य उज्झितुम् ऐहत । वरं मरणमेव ज्यायो न त्वेतादृग्दुःसहविरहसहनसाधनं प्राणधारणमिति मत्वा प्राणांस्त्यक्तुमैच्छदित्यर्थः । अनेनापि तस्या विरहेण मृतप्रायत्वं सूचितम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां
कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ।
तदिषुभिः कुसुमैरपि दुन्वता
सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

रिपुतरा भवनादविनिर्य्यतीं
विधुरुचिर्गृहजालविलैर्नु ताम् ।
इतरथात्मनिवारणशङ्कया
ज्वलयितुं बिसवेशधराविशत् ॥ २४ ॥

प्रकृतिरिति । नाम प्रसिद्धौ योषितां स्त्रीणां हृदयम् अन्तःकरणं मृदु कोमलम् इति यत् प्रकृतिः स्वाभाविको गुणः स कथं कुतः इमां दमयन्तीं योषितं न एतु न गच्छतु अपि तु गच्छत्वेव । कुतस्तस्या हृदयमार्द्दवं त्वया ज्ञातमित्यपेक्षायां प्रमाणमाह । विबुधेन देवेन अथच पण्डितेन मनोभुवा कामेन कुसुमैरपि पुष्पमयैरपि इषुभिर्वाणैर्दुन्वता तस्या-हृदयं पीड़यता सता तत् हृदयमार्द्दवं सुविवृतं सुष्ठु स्पष्टीकृतम् । यदि मृदुत्वं तस्या-हृदयस्य न स्यात् तदा कुसुमैः पीड़ा न स्यादित्यर्थापत्तिरत्र प्रमाणमित्यर्थः । अन्यदपि दुर्ज्ञेयं वस्तु पण्डितेन स्पष्टीक्रियते । सा कामवाणैरत्यन्तं पीड़ितेति भावः ॥ २३ ॥

रिपुतरेति । रिपुतरा उद्दीपकतया विरहिपीड़कत्वादतिवैरिणी विधुरुचिश्चन्द्र-कान्तिर्भवनात् गृहात् अविनिर्यतीम् अवहिर्गच्छन्तीं तां दमयन्तीं ज्वलयितुम् उत्ताप-यितुं गृहजालविलैर्गवाक्षच्छिद्रैरविशत् प्रविष्टा । किम्भूता नु वितर्के इतरथा अन्यथा स्वरूपं प्रकटीकृत्य प्रवेशेन या आत्मनो निवारणस्य निरोधस्य शङ्का भयं तयैव बिसवेशधरा मृणालरूपधारिणी । अतिवैरिणी हि स्वरूपं प्रकटीकृत्य गृहं प्रविशन्ती गृहस्थैरवश्य-मेव निवार्य्यन्तेऽतो गृहस्थितस्य कस्यचिद्रूपं गृहीत्वा प्रविशन्ति विधुरुचिरपि तदाशङ्कैव तस्यास्तापोपशमार्थं सखीभिरानीतस्य मृणालस्य रूपमाश्रित्य प्रविष्टेति युक्तमुत्-प्रेक्षितम् ॥ २४ ॥

हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं
विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम् ।
मुखदृगोष्ठमरोपि मनोभुवा
तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधु-
र्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः ।
अनुपलक्ष्यसितांशतया मुखं
निजसखं सुखमङ्कमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

हृदीति । अश्रुभृति नयनजलव्याप्ते विदर्भभुवो दमयन्त्या हृदि वक्षसि विनमदास्यतया नम्रमुखत्वेन हेतुना प्रतिबिम्बितं जातप्रतिबिम्बं मुखदृगोष्ठं वदननयनद्वयौष्ठाधरं स्फुटमुत्प्रेक्षे मनोभुवा कामेन तदुपमाकुसुमानि तेषां मुखादीनाम् उपमायोग्यानि कुसुमानि कमलनीलोत्पलबन्धूकपुष्पाणि अखिलाः शराः स्फुटं पूर्व्वोक्तकुसुमरूपबाणपञ्चकमिव अरोपि आरोपितं तस्या वधार्थं कामेन पञ्चापि शरास्तद्वक्षसि आरोपिता इत्यर्थः । तस्या विरहेण नम्रमुखत्वं रोदनञ्च जातमिति भावः । मुखदृगोष्ठं शरा इति व्यस्तरूपकं प्राण्यङ्गमिति गवाश्वादित्वादेकवद्भावः अरोपीति प्रस्तुतापेक्षया एकवचनम् ॥ २५ ॥

विरहेति । विधुश्चन्द्रो भीमभुवो दमयन्त्या विरहेण पाण्डुनि कपोलतले प्रतिबिम्बितो जातप्रतिबिम्बः सन् अनुपलक्ष्यः समानवर्णत्वात् प्रणिधानेनापि ज्ञातुमशक्यः सितांशः शुक्लभागो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तया । सितांशुतयेति पाठे अज्ञेयसितकिरणतयेत्यर्थः । अङ्कमृगस्य केवलं लाञ्छनहरिणस्य अर्पणादङ्के मुखमध्ये मृगस्य अर्पणाद्वा सुखमनायासेन मुखं भैम्या वदनं निजसखं निजमित्रम् आत्मतुल्यं व्यधित अकरोत् चन्द्रस्येव कपोलस्यापि पाण्डुत्वात् तत्र समवर्णतया प्रतिबिम्बितस्यापि चन्द्रस्य शुक्लभागो नोपलब्धः कलङ्कस्तु कृष्णत्वादुपलब्धः । विरहात् पूर्व्वं मुखस्य गौरत्वात् प्रति-

विरहतापिनि चन्दनपांशुभि-
र्व्वपुषि सार्पितपाण्डिममण्डना ।
विषधराभविसाभरणा दधे
रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं
हृदि तया धृतबुद्बुदमाबभौ ।
उपनमन् सुहृदं हृदयेशयं
विधुरिवाङ्कगतोडुपरिग्रहः ॥ २८ ॥

बिम्बितश्चन्द्रः पृथग्लक्ष्यते च अतस्तदानीं मुखं निष्कलङ्कतया चन्द्रादधिकमासीत् अधुना तु चन्द्रतुल्यं जातमिति भावः। अन्योऽपि कश्चित् जनं स्वकीयं किञ्चिद्दत्त्वा सखायं करोति ॥ २६ ॥

विरहेति। सा दमयन्ती रतिपतिं कन्दर्पं प्रति शम्भुविभीषिकां शम्भुरहमिति भयप्रदानं दधे कृतवती किम्भूता यतो विरहतापिनि वियोगजन्यसन्तापवति वपुषि शरीरे चन्दनपांशुभिर्विरहतापेन शुष्कत्वात् चन्दनरजोभिरर्पितं जनितं पाण्डिमा पाण्डुत्वमेव मण्डनं भूषणं यस्याः सा तथा शुभ्रत्वात् दीर्घत्वाच्च विषधरस्य वासुक्यादिसर्पस्येव आभा शोभा यस्य तादृशं यद्बिसं मृणालं तदेव आभरणमलङ्कारो यस्याः सा। शम्भुरपि भस्मपाण्डुरः शितसर्पाभरणश्च। शम्भुदग्धः कामो मां शम्भुभ्रान्त्या न प्रहरिष्यतीति बुद्धैव सा मृणालादि धृतवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम् ॥ २७ ॥

विनिहितमिति। तया भैम्या परितापिनि विरहसन्तापवति हृदि वक्षसि विनिहितम् अर्पितं चन्दनं धृताबुद्बुदाः फेनविकारविशेषा येन तादृशं सत् आबभौ शुशुभे। उत्प्रेक्षते अङ्कगता अन्तिकप्राप्ता उडूनां नक्षत्राणामेव परिग्रहाः परिजना यस्य तादृशः सन् हृदयेशयं भैम्या हृदि वर्त्तमानं सुहृदं मित्रं कामम् उपनमन् उपगच्छन् विधुरिव चन्द्र इव। चन्दनस्य चन्द्रसाम्यं बुद्बुदानां नक्षत्रसाम्यञ्च। एतेन तापाधिक्यं सूचितम्। अन्यो-

स्मरहुताशनदीपितया तया
बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम् ।
श्रयितुमर्द्धपथं कृतमन्तरा
श्वसितनिर्म्मितमर्म्मरमुज्झितम् ॥ २९ ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति
स्तनयुगं तव ताम्यति किन्त्विति ।
जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे
दवथुकुड्मलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

ऽपि परिजनसहितो निवमुपगच्छति । हृदयेशयमिति अकालवाचिनः शयवासवासि-ष्विति सप्तम्या अलुक् । अङ्गी भूषारूपकलत्रयम् । चित्राली नाटिकादौ स्थाने क्रोडेऽन्तिकासन्नीरिति हेमचन्द्रः । परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोरिति मेदिनी ॥ २८ ॥

स्मरेति । स्मरः काम एव दाहकत्वाद्धुताशनो वह्निस्तेन दीपितया उत्तापितया तया भैम्या मुहुरनेकवारम् श्रयितुं शरीरसन्तापनिवारणाय आश्रयितुम् अर्द्धपथं कृतम् अर्द्धवर्त्म प्रापितं बहु अनेकं सरसं स्निग्धं सरसीरुहं पद्मम् अन्तरा मध्ये श्वसितेन अत्युष्णनिश्वासवायुना निर्म्मितो जनितो मर्म्मरः शब्दो यस्य एवंभूतम् उज्झितम् अनुपयोगित्वात् परित्यक्तम् । एतेन सन्तापाधिक्यं सूचितम् । अर्द्धपथमिति ऋगादेरत्सर्व्वेत्यत्समासान्तः । अथ मर्म्मरः स्वनिते वस्त्रपर्णानामित्यमरः ॥ २९ ॥

प्रियकरेति । हृदि वक्षसि निहिते भैम्या अर्पिते नीरजे पद्मे कर्त्तृणी दवथुकुड्मलनेन सन्तापजनितसङ्कोचेन पृथुस्तनीं पीनस्तनीं दमयन्तीम् इति जगदतुः कथतुरिव । इति किं नु भो भैमि तव स्तनयुगं कर्त्तृ एवमनेन प्रकारेण अस्मत्सङ्कोचकृतपद्मरूपलीलया आवयोर्यथा सङ्कोचस्तदाकारेण वा प्रियस्य नलस्य करग्रहं कराभ्यां ग्रहणं

त्वदितरो न हृदापि मया धृतः
पतिरितीव नलं हृदयस्थितम्।
स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म सा
विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता
कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः।
किमपनेतुमचेष्टत किं परा-
भवितुमैहत तद्वपुषं पृथुम् ॥ ३२ ॥

अवाप्स्यति प्राप्स्यति किं कथं ताम्यति ग्लायति यद्वा भवती किं ग्लायति भावि सुखं मनसि कृत्वा भवत्या ग्लानिर्न कार्य्येत्यर्थः इति जगदतुरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। अनेनापि तापाधिक्यं सूचितम् ॥ ३० ॥

त्वदितर इति। हे प्रिय मया त्वदितरस्त्वद्भिन्नः पतिः स्वामी हृदापि मनसापि न धृतः किं पुनर्हस्तादिना इति प्रकारेण सा दमयन्ती विरहेण या पाण्डुता, तया स्मरहविर्भुजि कामाग्नौ निजशुद्धतां स्वीयपातिव्रत्यं हृदयस्थितं चिन्ताविषयत्वान्मनोवर्त्तिनं नलं बोधयति स्मेव ज्ञापयति स्मेव। विरहेण तस्याः पाण्डुत्वाधिक्यं जातमिति भावः। अन्यापि सती स्वामिनं वह्निपरीक्षया निजपातिव्रत्यं बोधयति ॥ ३१ ॥

विरहेति। विरहेण तप्ते तस्या दमयन्त्या अङ्गे शरीरे निवेशिता तापोपशमनाय सखीभिः स्थापिता कमलिनी पद्मिनी कर्त्री निमिषन्ति सन्तापवशात् संकुचन्ति यानि दलानि तान्येव मुष्टयस्ताभिः करणैः पृथुं महान्तं तस्या दमयन्त्या वपुषं सन्तापं किम् अपनेतुं दूरीकर्त्तुम् अचेष्टत उद्योगं चक्रे किं वा पराभवितुं प्रहर्त्तुम् ऐहत चेष्टते स्म। द्वयोरपि मुष्टी सम्भाव्यमानत्वात्। अत्युत्तापवशात् पद्मिनीदलानि संकुचितानि जातानीति भावः ॥ ३२ ॥

इयमनङ्गशरावलिपन्नग-
चतविसारिवियोगविषावशा ।
शशिकलेव खरांशुकरार्द्दिता
करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३ ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे
हृदि तयार्द्रमृणाललतार्पिता ।
स्वजयिनोस्तपया सविधस्थयो-
र्मलिनतामभजद्भुजयोर्भ्रमम् ॥ ३४ ॥

इयमिति। इयं दमयन्ती खरांशोस्तीक्ष्णकिरणस्य सूर्य्यस्य करैः किरणैरर्द्दिता पीड़िता शशिकला इव चन्द्रलेखेव कं जनं करुणनीरनिधौ करुणासमुद्रे न निदधौ न निमज्जयामास अपि तु सर्व्वमेव निदधौ। किम्भूता अनङ्गस्य कामस्य शरावलिर्वाणपङ्क्तिरेव पन्नगाः सर्पास्तेषां यत् चतं दंशनं तेन विसारि प्रसरणशीलं यत् वियोगो विरहएव विषं तेनावशा व्याकुला। यथा सूर्य्यकिरणग्लपितां चन्द्रकलां दृष्ट्वा सर्व्वेषां करुणा जायते तथा तथाभूतां दमयन्तीं दृष्ट्वा सर्व्वेषां करुणा जातेत्यर्थः। अन्यः सर्पदष्टोऽपि विषज्वालाविह्वलतया सर्व्वं सकरुणं करोति ॥ ३३ ॥

ज्वलतीति। तया भैम्या मन्मथवेदनया कामजनितपीड़या ज्वलति सन्तप्ते निजे स्वकीये हृदि वक्षसि अर्पिता तापोपशमनाय निहिता आर्द्रा स्निग्धा मृणाललता स्वजयिनोः स्वपराभविनोः सविधस्थयोः समीपवर्त्तिनोर्भुजयोरतिसरलयाङ्गोस्तपया लज्जयेव भ्रमनत्वं मलिनतां मालिन्यम् अभजत् प्राप्ता। अन्योऽपि स्वजयिना सहैकत्र स्थितौ मलिनमुखो भवति। सरसापि मृणाललता तस्या हृदयसम्पर्कान्मलिना जातेति तापाधिक्यं सूचितम्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम् ॥ ३४ ॥

पिकरवंश्रुतिकम्पिनि शैवलं
हृदि तया निहितं विचलद्बभौ ।
सततसङ्गतहृच्छयकेतुना
हृतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

न खलु मोहवशेन तदाननं
नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।
इतरथा शशिनोऽभ्युदये ततः
कथमसुस्रवदस्रुमयं पयः ॥ ३६ ॥

पिकरवेति । पिकरवश्रुत्या विरहित्वात् कोकिलरवश्रवणेन कम्पिनि कम्पमाने हृदि वक्षसि तया भैम्या निहितं तापोपशान्त्यर्थम् अर्पितं शैवलं शैवालं विचलत् विशेषेण कम्पमानं सत् बभौ शुशुभे । उत्प्रेक्षते किम्भूतं सततं निरन्तरं तद्गतस्य तत्र वर्तमानस्य हृच्छयस्य कामस्य केतुना ध्वजेन मत्स्येन स्वतनूं स्वशरीरं घनमत्यन्तं यथा तथा घर्षतीत्येवंभूतेन सता हृतमिव ताड़ितमिव । मत्स्यो हि शैवालैः शरीरघर्षणं करोतीति स्वभावः । घर्षणस्य घनत्वं कम्पाधिक्यसूचनार्थम् । तापोपशमनाय हृदि निक्षिप्तेऽपि शैवले कोकिलरवं श्रुत्वातितरां विह्वला जातेति भावः । शैवलशब्दः क्लीबलिङ्गोऽपि तथा च हेमचन्द्रः । नील्यां शैवालशैवले । शैवालं शैवलमिति ॥ ३५ ॥

न खल्विति । नलमनो नलान्तःकरणं कर्तृ तत् अतिसुन्दरं तदाननं भैम्या मुखं न खलु नैव मोहवशेन उन्मादवशेन शशिकान्तं चन्द्रवत् कमनीयम् अथ च चन्द्रकान्तमणिविशेषम् अबोधि जानाति स्म किन्तु तत्त्वत एव चन्द्रकान्तत्वमबोधीत्यर्थः । इतरथा अन्यथा यदि तन्मुखस्य चन्द्रकान्तता तात्त्विकी न स्यात्तर्हि शशिनश्चन्द्रस्य अभ्युदये उदये ततो भैमीमुखात् कथम् अस्रुमयं बाष्परूपं पयो जलम् असुस्रवत् चरति स्म । चन्द्रकान्तमणेर्हि चन्द्रोदये जलक्षरणं भवति । सा दिवसे कथञ्चित् स्वस्थतया स्थातुं क्षमा रात्रौ तु चन्द्रस्योद्दीपकं चन्द्रं दृष्ट्वा सातिशयं रुरोदेति भावः ॥ ३६ ॥

रतिपतेर्विजयास्त्रमिषुर्यथा
जयति भीमसुतापि तथैव सा ।
स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो
नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

अग्निमयं दहनास्त्रमुदित्वरं
मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।
झटिति वारुणमस्त्रुमिषादसौ
तदुचितं प्रतिअस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥

रतिपतेरिति । रतिपतेः कामस्य इषुर्बाणो यथा विजयास्त्रं विजयसाधनमस्त्रं जयति तथैव इषुवदेव सा भीमसुतापि दमयन्त्यपि जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते ततस्तस्मा-द्धेतोरेव स कामस्तां दमयन्तीं स्वविशिखानिव आत्मबाणानिव नियतं नियमेन पञ्चतया पञ्चत्वसंख्यया अथ च मरणेन योजयितुम् ऐहत चेष्टते स्म । विरहेण मृतप्राया जातेति भावः । पञ्चतापदे श्लेषात् शब्दच्छलमूलेयं प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । नियतशब्द उत्प्रेक्षावाचकइति केचित् । पञ्चता पञ्चभावः स्यात् पञ्चता मरणेऽपि चेति विश्वः ॥ ३७ ॥

अग्निमयमिति । वियोगिनी विरहिणी असौ दमयन्ती मनसिजस्य कामस्य अग्निमयं चन्द्ररूपं दहनास्त्रम् अग्निबाणम् उदित्वरम् उद्गतं विमृश्य तर्कयित्वा झटिति शीघ्रम् अस्रुमिषात् नयनजलच्छलात् तदुचितं दहनास्त्रनिवारणयोग्यं वारुणं वरुणदैवतं जलरूपं प्रतिअस्त्रम् उपाददे जग्राह । चन्द्रोदये सा विरहवेदनया प्ररोदीदित्यर्थः । अन्योऽपि योद्धा प्रतिपक्षक्षिप्तमाग्नेयास्त्रं वारुणास्त्रेण निवारयति । उदित्वरमिति छप्रत्ययादिगत्वाभ्यामित्याद्वरः इत्वानुस्वराद्वाविति त्वुक् ॥ ३८ ॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं
सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा।
उचितमायतनिश्वसितच्छलात्
श्वसनमस्त्रममुञ्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥

रतिपतिप्रहितानिलहेतितां
प्रतियती सुदती मलयानिले।
तदुरुतापभयात्तमृणालिका-
मयमियं भुजगास्त्रमिवादित ॥ ४० ॥

अतनुनेति। अतनुना कामेन नवम् अम्बुदं नवमेघलक्षणम् आम्बुदम् अस्त्रम् उदस्तमुत्क्षिप्तम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा सा सुतनुर्दमयन्ती आयतस्य दीर्घस्य निश्वसितस्य निश्वासस्य छलाद्व्याजात् उचितम् आम्बुदास्त्रनिवारणयोग्यं श्वसनम् अस्त्रं वायव्यमस्त्रम् अमुं कामं प्रति अमुञ्चत् त्यक्तवती। आम्बुदास्त्रं हि वायव्यास्त्रेण निवार्य्यते। मेघानामुद्दीपकत्वात् तान् दृष्ट्वा तस्या दीर्घनिश्वासा जाता इत्यर्थः। अन्यत्रापि संग्रामे अतनुना क्षीणशरीरेण क्षिप्तमस्त्रं सुतनुः स्थूलशरीरोऽनायासेनैव निजक्षिप्तेनास्त्रेण निवारयति ॥ ३९ ॥

रतिपतीति। इयं सुदती शोभनदन्ता दमयन्ती मलयानिले दक्षिणवायौ रतिपतिना कामेन प्रहिता प्रेरिता या अनिलहेतिर्वायव्यास्त्रं तस्य भावस्तत्ता तां प्रतियती अवगच्छन्ती सती नायं मलयानिलः किन्तु कामप्रक्षिप्तं वायव्यास्त्रमेवेति अवगच्छन्ती सतीत्यर्थः तस्मात् कामात् य उरुर्महान् तापस्तस्माद्भयेन आत्ता गृहीता या मृणालिका बिसानि तन्मयं भुजगास्त्रं सर्पास्त्रमिव आदित गृहीतवती। वायव्यास्त्रं हि भुजगास्त्रेण निवार्य्यते। मलयानिले वहति सति तस्योद्दीपकत्वात् संजाततापबाहुल्यनिवारणाय तया मृणालानि धृतानीत्यर्थः। प्रतीयतीति प्रतिपूर्व्वादिणधातोः शतृ। इवेरर्षिं अस्त्रश वज्जिम्बाला च हेतय इत्यमरः ॥ ४० ॥

व्यधित तद्धृदि शल्यमिव द्वयं
विरहिताञ्च तथापि च जीवितम् ।
किमथ तत्र निहत्य निखातवान्
रतिपतिः स्तनबिल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥
अतिशरव्ययता मदनेन तां
निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् ।
स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता
तदुरसि स्तनतालयुगार्पणा ॥ ४२ ॥

व्यधितेति । रतिपतिः कामस्तद्धृदि भैमीहृदये विरहितां वियोगित्वं तथापि वियोगित्वे सत्यपि । तथापि तथैव तत्प्रकारेणैवेति वा । जीवितञ्च जीवनञ्च द्वयं शल्यमिव शङ्कुद्वयमिव व्यधित आरोपितवान् । विरहस्यातिदुःसहत्वात् तदनुभवप्रधानहेतोर्जीवितस्य चाधार्य्यत्वात् शल्यसाम्यम् । अथ हृदयोपरि शल्यद्वयस्थापनानन्तरं तत् शङ्कुद्वयं स्तनावेव बिल्वयुगं लौहमयबिल्वयुग्मं तेन कृत्वा निहत्य निःशेषेण आहत्य तत्र हृदये किं निखातवान् शैथिल्यनिरासाय गाढं प्रवेशितवान् विरहवशात्तस्या जीवनं दुःखेन धार्य्यं जातमिति भावः । अन्योऽपि कश्चित् स्थपतिः क्वचित् शङ्कुमारोप्य शैथिल्यनिरासाय तदुपरि लौहमयबिल्वं संस्थाप्य मुद्गरेणाहत्य गाढं प्रवेशयति । किं वितर्के स्तनयोरत्यन्तकाठिन्यादेवं वितर्कः । चद्वयं समुच्चये ॥ ४१ ॥

अतीति । स्फुटमुत्प्रेक्षे तां भैमीम् अतिशरव्ययता अतितरां शरव्यां वेध्यां कुर्व्वता मदनेन कामेन अतएव निखिलानां सर्व्वेषां पुष्पमयानां स्वशराणां निजबाणानां व्ययात् नाशात् तां प्रति फलान्यपि मुञ्चता वृक्षाणां सकलकुसुमव्ययात् तत्सन्निहितफलान्यपि प्रक्षिपता सता तदुरसि तस्या भैम्या वक्षसि स्तनावेव तालयुगं तालफलद्वयं तस्यार्पणा आरोपणम् अकारि कृता । नेदं स्तनद्वयं किन्तु कामेनारोपितं तालफलद्वय-

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया
स्तुतविधुन्तुदया च तया पुनः ।
पतितया स्मरतापमये गदे
निजगदेऽसुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

नरसुराब्जभुवामिव यावता
भवति यस्य युगं यदनेहसा ।
विरहिणामपि तद्रतवद्युव-
क्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

मिति स्तनयोः पीनत्वादियमुत्प्रेक्षा । अन्योऽपि धानुष्को बाणव्ययेन सम्मुखवर्तिलोष्टादिनापि वैरिणं हन्ति । अतिशरव्ययतेति नाम्नस्तत्करोत्यादाविल्यादिना णिङ् ततः शत्रः । लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्चेत्यमरः ॥ ४२ ॥

एवं विरहप्रकारमुक्ता संप्रति तत्समयोपयुक्तं सखीं प्रति तस्या वचनोपक्रममाह । अथेति । अथानन्तरं स्मरतापमये गदे कामजनितसन्तापरूपे रोगे पतितया निमग्नया अतएव मुहुर्व्वारंवारं बहु सातिशयं यथा तथा निन्दितो विरहिपीड़कश्चन्द्रो यया ताहश्या तथा पुनः स्तुतः प्रशंसितो विधुन्तुदो विरहिशत्रुचन्द्रपीड़को राहुर्यया तथाभूतया च तया दमयन्त्या असु विमिश्रं सन्तापदर्शनेन रोदनान्नयनजलव्याप्तं मुखं यस्यास्तादृशी सखी निजगदे वक्ष्यमाणमुक्ता। अन्योऽपि रोगी असाधुं निन्दति साधुञ्च स्तौति । विधुन्तुद इति युक्तं पदं विधुं तुदतीति व्युत्पत्तेः तुदोविधुतिलारुष इति खः । तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुद इत्यमरः ॥ ४३ ॥

श्लोकद्वयेन विरहस्यातिदुःसहत्वमाह । नरेति । हे सखि नरसुराब्जभुवां नराणां मनुष्याणां सुराणां देवानाम् अब्जभुवो ब्रह्मणश्च मध्ये यस्य यावता यत्परिमाणेन अनेहसा कालेन यत् युगं भवति तद्वत् विरहिणामपि वियोगिस्त्रीपुंसयुग्मस्यापि तत् युगं वस्तो रतियुक्ता ये युवानो युवतयो युवानश्च तेषां यः क्षणस्तेन मितं परिमितं सत्

जनुरधत्त सती स्मरतापिता
हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।
ज्वलति भालतले लिखितः सती-
विरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५ ॥

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा
विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम् ।
दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः
प्रियमपासुमुपासितुमुत्सुकाः ॥ ४६ ॥

गणितागमे ज्योतिःशास्त्रे कथं किमिति न भवति । यथा ब्रह्मणः कतिचित्क्षणपरिमितं देवानां युगं एवं देवानां कतिचिद्वत्सरपरिमितं मनुष्याणां युगं गणितशास्त्रे उक्तं तथा सम्भोगिनां क्षणेन परिमितं विरहिणां युगं तत्र किमिति नोक्तमित्यर्थः । सुखिभिर्यावान् कालः क्षणत्वेन ज्ञायते तावान् कालो दुःखिभिर्युगत्वेन ज्ञायते दुःखदत्वेनानुभूयमानतया गमयितुमिष्टत्वात् । यथा सम्भोगिनां कालः शीघ्रं याति तथा विरहिणामपि शीघ्रं यात्विति भावः ॥ ४४ ॥

जनुरिति । सती दाक्षायणी स्मरतापिता सती हिमवतो हिमालयात् जनुर्जन्म अधत्त गृहीतवती न तु न पुनस्तस्य हिमालयस्य महिम्नि देवस्वरूपेऽयमिति महत्त्वे आदृता जातादरा सती जनुरधत्त । तस्य हिममयत्वादेव कामतापोपशमनार्थं तत्रा जन्माङ्गीकृतं न तु देवत्वादिति भावः । तथा हरस्य शिवस्य भालतले ललाटे विधात्रा लिखितः सतीविरह एव मूर्तिमान् ज्वलति न लोचनं तृतीयनयनं न ज्वलति । शिवगौर्य्यारप्येतादृशी विरहज्वाला का कथा मादृशामिति भावः । सती पुनः कात्यायन्यां साध्व्यां चेति हेमचन्द्रः ॥ ४५ ॥

दहनजेति । दहनजा वह्निजनिता दवथुव्यथा तापपीडा न पृथुर्न गुर्वी किन्तु विरहजैव वियोगजनितैव दवथुव्यथा पृथुः प्रभूततरेत्यर्थः । यदि ईदृशं नेदं

हृदि लुठन्ति कला नितराममू-
र्विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।
कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः
सखि विलोकय दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः
स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ।
ग्लपितशम्भुगलाद्गरलात्त्वया
किमु दधौ जड वा वडवानलात् ॥ ४८ ॥

न त्वामर्हि स्त्रियः साध्वीनार्थ्यः कथम् उत्सुका उत्कण्ठिताः सत्यः अवगता अवगतः प्राप्ता येन तादृशं मृतं प्रियं स्वामिनम् उपासितुं सेवितुम् आशु शीघ्रं विलम्बमकृत्वैव दहनं वह्निं विशन्ति विरहव्यथाया असह्यत्वं विविच्य दहनव्यथामङ्गीकुर्व्वन्ति । तथा-ग्निव्यथातोऽतिदुःसहा विरहव्यथेति सिद्धमिति भावः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तविंशतिश्लोकैश्चन्द्रमाक्षिपति । हृदीति । हे सखि विधोश्चन्द्रस्य दुर्व्विनयम् अविनीतत्वं विलोकय पश्य । दुर्व्विनयमाह विरहिणीनां वधेन वधरूपं पापं तेन कलङ्किता जातकलङ्काः अमूः दृश्यमानाः कलाः नितरामत्यर्थं हृदि लुठन्ति क्रीडन्ति तु पुनः कुमुदैः सार्द्धं यत् सख्यं प्रकाशकत्वात् मैत्री तत् कुर्व्वन्तीति तादृशः कलाः बहिष्कृताः दूरतः परित्यक्ताः । पापिनां रक्षणं परोपकारकाणाञ्च परित्यागो महान् दुर्विनयः । अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापमित्यमरः ॥ ४७ ॥

अयीति । अयि हे सखि विधुं चन्द्रं परिपृच्छ विधुं प्रति प्रश्नं कुरु । किं पृच्छा-मीत्याह हे विधो त्वया कुतः कस्माद्गुरोरुपदेशकात् दाहवदान्यता दाहदातृत्वं स्फुटं यथा तथा अशिक्ष्यत अभ्यस्ता । हे जड अनुचिताभ्यासकारिन् मन्दबुद्धे ग्लपिता-

अयमयोगिवधूवधपातकै-

र्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते ।

शितिनिशादृषदि स्फुटमुत्पतत्-

कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि मद्गिरा

किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया ।

ग्लानिं गमितो मलिनीकृतः शम्भुगलः शिवस्य कण्ठो येन तादृशात् गरलात् कालकूटात् किम् अशिक्ष्यत किंवा उदधौ समुद्रे वडवानलात् वाडवाग्नेरशिक्ष्यत । हरमस्तके स्थितत्वात् तत्कण्ठदेशस्थगरलात् किमिदमभ्यस्तं किं वा समुद्रे जातत्वात् तत्रत्य-वडवानलादभ्यस्तम् । अन्यस्मादुरीरीदृशदाहाभ्यासासम्भवादित्यर्थः । अतितीव्रदाह-कत्वादीदृशोवितर्कः । केचित्तु उदधावित्युभयत्र योजयन्ति । स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्य-दानशौण्डा बहुप्रदे इत्यमरः ॥ ४८ ॥

अयमिति । हे सखि खलूत्प्रेक्षे अयोगिन्यो विरहिण्यो या वध्वस्तासां वधेन मारणेन जनितैः पातकैः पापैः कर्तृभिः अयं चन्द्रः भ्रमिं भ्रमणम् अवाप्य प्रापय्य दिवः स्वर्गात् शितिनिशादृषदि कृष्णरात्रिलक्षणायां शिलायां पात्यते प्रक्षिप्यते । कुतस्त्वेयं सम्भावनेति विशेषणेनोपपादयति किम्भूतः स्फुटन्तः शिलायां पातनादेव विदीर्यमाणा उत्पतन्त उद्गच्छन्तश्च ये कणाः लेशास्तेषां गणेन समूहेन अधिकं सातिशयं यथा तथा तारकितं जाततारकम् अम्बरमाकाशं यस्मात्तादृशः । शुक्लपक्षे परिपूर्णत्वाच्चन्द्रेण विरहिण्यः पीड्यन्ते तारकाश्च परिभूयन्ते कृष्णपक्षे चन्द्रतिरोधानात् विरहिणीनां तादृश-पीडा न भवति तारकाश्च स्फुटतरा भवन्ति मणयश्चूर्णिता अपि स्वभावं न त्यजन्ती-त्युत्प्रेक्षा । अन्योऽपि पातकी पातकैर्भ्रामयित्वा स्वर्गात् शिलायां पात्यते कणशोऽपि गच्छन्ति ४९ ॥

न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता
निपततापि न मन्दरभूभृता
त्वमुदधौ शशलाञ्छन चूर्णितः ।
अपि मुनेर्ज्जठरार्च्चिषि जीर्णतां
वत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥
किमसुभिर्गलितैर्जड़ मन्यसे
मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

त्वमिति । हे सखि त्वं मद्गिरा मम वचसा विधुं चन्द्रम् अभिधेहि कथय । किमभिधास्यामीत्याह हे चन्द्र त्वया ईदृक् एवंविधम् इदं विरहिवधलक्षणं कर्म्म किं कथम् अधिक्रियते अङ्गीक्रियते विशिष्टेन त्वया इदं कर्त्तुं न युज्यत इत्यर्थः । यदि पयोनिधौ रत्नाकरे जन्म उत्पत्तिर्न गणितं न विचारितं तर्हि हरस्य शिवस्य शिरोमस्तकरूपा स्थितिभूरपि वसतिस्थानमपि उत्तमसंसर्गइत्यर्थः विस्मृता न स्मृतिविषयीकृता । यद्यपि जना बाल्यावस्थापरिचितस्य जन्मस्थानस्य गुणं विस्मरन्ति तथापि शिष्टसमाजवासगुणं स्मरन्त्येव तस्य ज्ञानावस्थापरिचितत्वात् त्वया तु तदुभयमपि परित्यक्तमिति भावः ॥ ५० ॥

निपततेति । हे शशलाञ्छन कलङ्किन् चन्द्र उदधौ समुद्रे निपततापि विलोडय-तापि मन्दरभूभृता मन्दरपर्व्वतेन तत्र स्थितस्त्वं न चूर्णितः न चूर्णीकृतः । तथा पीतः पयोनिधिः समुद्रो येन तादृशस्य मुनेरगस्त्यस्य जठरार्च्चिष्यपि उदराग्निज्वालायामपि जीर्णतां नाशं न गतोऽसि न प्राप्तोऽसि । वतेत्युभयत्रापि खेदे । अस्माकं दौर्भाग्ये-णैव तव द्वाभ्यामपि विनाशकारणाभ्यां विनाशो न जातइति भावः ॥ ५१ ॥

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां
नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥ ५२ ॥
मुखरय स्वयशोनवडिण्डिमं
जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।
अपि गृहाण वधूवधपौरुषं
हरिणलाञ्छन मुञ्च कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

किमसुभिरिति । हे जड हे मूर्ख चन्द्र गलितैर्गतैरसुभिः प्राणैर्हेतुभिः भीमसुताया दमयन्त्या मनो मयि निमज्जतु निलीयताम् मनश्चन्द्रे निलीयते इति श्रुतेः । इति किं मन्यसे मनसि निश्चिनोषि । प्राणेषु गतेषु दमयन्त्या मनो मयि निलीनं भविष्यतीत्येवं मनसि निश्चयं माकार्षीरित्यर्थः । श्रुतिप्रतिपाद्यं न मन्यसे कथमित्याह । किल यस्मात् विबुधो देवः स्मरः अथ च पण्डितो वेदव्याख्यानकर्त्ता तदर्थिकां मृतानां चन्द्रे मनोलीयते इत्येतत्प्रतिपादिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां नलवदनरूपचन्द्रविषयिकां मम आह कथयति । सामान्यापि श्रुतिर्विशेषपरतया पण्डितेन कामेन व्याख्याता अतएव तादृशश्रुत्वा वास्तविकमर्थमविज्ञाय केवलं यथाश्रुतार्थमादाय विवदमानस्य जडत्वमेव युक्तमिति तथा सम्बोधनं कृतम् । अतिपीडायां मृतायामपि अहं न त्वदधीना भविष्यामि किन्तु नलाधीनैव भविष्यामीति भावः । स्मरः स्मृतौ स्मरः कामे वेदव्याख्यातरि स्मर इति बलः ॥ ५२ ॥

मुखरयेति । हे हरिणलाञ्छन मृगाङ्क त्वमधुना इदानीं स्वयशो निजकीर्त्तिमेव नूतनं डिण्डिमं वाद्यविशेषं मुखरय अतितरां वादय मादृशीस्त्रीवधकारणवैरप्रकटनेन जगति महतीं कीर्त्तिं विस्तारयेत्यर्थः । तथा स्वपितुर्जलनिधेः समुद्रस्य कुलम् उज्ज्वलय उद्दीपय एतादृशेनापराधजनपीडनजनितपुण्यवता पुत्रेण त्वया पितुः कुलमुज्ज्वलं क्रियतामित्यर्थः । वधूनां स्त्रीणां वधे मारणे पौरुषमपि गृहाण । सोल्लुण्ठनोक्तिरियम् । सर्वथैव तव अकीर्त्तिः कुलनिन्दा अपौरुषं च भविष्यतीति भावः । अतएव कदर्थनां यातनादानं मुञ्च त्यज । वाद्यविशेषः डमरुमड्डु डिण्डिमभर्झरा इत्यमरः ॥ ५३ ॥

निशि शशिन् भज कैतवभानुता-
मसति भास्वति तापय पाप माम् ।
अहमहन्यवलोकयितास्मि ते
पुनरहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

शशकलङ्क भयङ्कर मादृशां
ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः ।
तदमृतस्य तवेदृशभूलता-
द्भुतकरी परमूर्द्धविधूननी ॥ ५५ ॥

निशीति । हे शशिन् शशकलङ्किन् चन्द्र निशि रात्रौ कैतवेन छलेन भानुतां सूर्य्यत्वं भज गृहाण तद्वद्दाहकत्वात् । तथा हे पाप दुरात्मन् असति अविद्यमाने भास्वति मां तापय ज्वलय । अहनि दिवसे पुनस्ते तव अहर्पतिना सूर्य्येण निर्धुतो निराकृतो दर्पो गर्वो यस्य तस्य भावम् अहं अवलोकयितास्मि द्रक्ष्यामि । असति भास्वतीति उभयत्र वा योजनीयम् । रात्रावविद्यमाने सूर्य्ये तदीयदाहकतामवलम्ब्य मयि यथेच्छं तापादिकं कुरु इदानीं न किञ्चिदपि वदामि किन्तु दिवसे सूर्य्यप्रकाशात्तवैतादृग्‌दौरात्म्यं न स्यास्यतीति लौकिकोक्तिः । लोके हि भाविदुःखोद्घाटनेन शत्रुं भाययति । अवलोकयितास्मीति लुटुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ ५४ ॥

शशकलङ्केति । हे शशकलङ्क मृगाङ्क हे मादृशां विरहिणीनां भयङ्कर सन्तापजनक निशि रात्रौ भूतानां पृथिव्यादीनां पतिं विभुत्वात् श्रेष्ठम् आकाशं श्रितः आश्रितः सन् यत् ज्वलसि अन्तर्भावितण्यर्थत्वाद्विरहिजनान् ज्वलयसीत्यर्थः तत्तस्मात् अमृतस्य पीयूषमयस्य तव ईदृशभूलता एतादृग्रूपता विरहिजनदाहकस्वरूपतेत्यर्थः अद्भुतकरी चमत्कारजनिका किम्भूता परस्य मूर्द्धानं मस्तकं विधूनयति कम्पयतीति तादृशी । अमृतमयस्य दाहकत्व-माश्चर्य्यमित्यर्थः । इत्थमपि लोकानिरवाक्ष्यां कम्पते । अत्र च भूतपतिं शिवमा-

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं
शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।
किमपि तुन्दिलितः स्थगयन्नमुं
स यदि तेन समुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं
करगतैव गता यदियं कुहूः ।
पुनरुपैति निरुद्ध्य निवास्यते
सखि मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

ध्यत्वम् आश्रितः सन् रात्रौ यत् ज्वलसि ज्वलद्रूपी भवसि तस्मात् मृतस्य जीवतएव तव परमूर्द्धविधूननी ईदृशभूतता एतादृक्पिशाचता अद्भुतकरी आश्चर्यजनिका । मृतस्यैव भूतत्वं श्रुतं न तु जीवतस्तव तु जीवतोऽपि तद्दृश्यतइत्याश्चर्यम् । पिशाचोऽपि यमाविशति तस्य मूर्द्धा कम्पते ॥ ५५ ॥

श्रवणेति । हे सखि त्वं श्रवणपूरः कर्णपूरीकृतो यस्तमालदलाङ्कुरस्तमालवृक्षपत्राङ्कुरस्तं शशिकुरङ्गमुखे चन्द्रहरिणस्य मुखे निक्षिप अर्पय । किमर्थं तत् करोमीत्याह स कुरङ्गस्तेन तमालपत्राङ्कुरेण तुन्दिलितः स्थूलीकृतः सन् यदि किमपि स्वल्पमपि अमुं चन्द्रं स्थगयति आच्छादयेत्तर्हि क्षणम् अल्पकालमपि समुच्छ्वसिमि जीवामि । तमालपत्राङ्कुरभोजनपुष्टेन हरिणेन यदि चन्द्रस्तिरोहितः स्यात्तदा तद्दर्शनाभावात् क्षणमात्रमपि जीवेयमित्यर्थः । स्थगयति उच्छ्वसिमीति आशंसायां लट् । तुन्दिलित इति तुन्दिलः कृत इति णाच इत्यादिना णिङ् ॥ ५६ ॥

असमयइति । ध्रुवं निश्चितं मतिर्बुद्धिः असमये अकालएव उन्मिषति स्फुरति यस्मात् इयं कुहूरमावास्या करगतैव हस्तगतैव हस्तप्राप्तैव गता अचिरमेव गतेत्यर्थः यदि समये मतिस्फूर्तिर्भवेत्तर्हि तदैव कुहूर्निरुद्धा भवेत् येन दुरात्मनश्चन्द्रस्य दर्शनं न

अपि ममैष चकोरशिशुर्मुने-
र्व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।
अशितुमब्धिमधीतवतोऽस्य वा
शशिकराः पिबतः कति शीकराः ॥ ५८ ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे ।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा
सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥ ५९ ॥

भवेदित्यर्थः । पुनरागमने पराङ्मुखि मा कुरु यदि पुनरुपैति आगमिष्यति तर्हि निरुध्य निरोधं कृत्वा त्वया इतः कदापि न गन्तव्यमिति बलाद् धृत्वेत्यर्थः निवासयति स्थापयिष्यते हे सखि न पुनर्विधोश्चन्द्रस्य मुखम् ईक्ष्यते अमावास्यायां तद्दर्शनासम्भवात् । उपैति निवासयते ईक्ष्यत इति वर्त्तमानसामीप्ये लट् ॥ ५७ ॥

अपीति । हे सखि मम एष चकोरस्य पक्षिविशेषस्य शिशुर्बालः सिन्धुपिबस्य जलधिपानकर्त्तुर्मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां छात्रतां न व्रजति न गच्छेत् एतत् पृच्छामीति शेषः । अपि सम्भावनायाम् । किमेतादृक्सम्भावनायाः फलमित्याह अब्धिं समुद्रम् अशितुं पातुम् अधीतवतोऽध्ययनं कुर्वतः समुद्रपानसमर्थस्येत्यर्थः पिबतश्चन्द्रकर-पानं कुर्वतोऽस्य चकोरशिशोः शशिकराश्चन्द्रकिरणाः कति शीकरा वा कियद्बिन्दवो वा भविष्यन्ति अपि तु स्वल्पा एव भविष्यन्ति । यस्य समुद्रपानसामर्थ्यं तस्य चन्द्रकिरण-पानं सुकरमित्यर्थः । एवं सति कदापि चन्द्रदर्शनं न स्यादिति भावः । सिन्धुपिब-स्येति पाघ्राध्मेत्यादिना शः इति पिबतेः शः सिन्धोः पिबः सिन्धुपिब इति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ ५८ ॥

कुर्विति । हे सखि एकं गुरुं महान्तम् अयोघनं लौहमुद्गरं करे हस्ते कुरु स्थापय एवम् इतो अस्मात् मे मम मुकुरञ्च दर्पणञ्च बहिः कुरुष्व बहिः स्थापय । एवं कृते

उदरएव धृतः किमुदन्वता
न विषमो वड़वानलवद्विधुः ।
विषवदुज्झितमप्यमुना न स
स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ॥ ६० ॥

असितमेकसुराशितमप्यभू-
न्न पुनरेव विधुर्विशदं विषम् ।
अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं
स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥

किं प्रयोजनमित्याह तत्र मुकुरे विधुश्चन्द्रो यदैव यस्मिन्नेव क्षणे विशति तदा तस्मिन् क्षणे सुखादनायासेन तम् अहितं शत्रुं चन्द्रं द्रुतं शीघ्रं जहि चूर्णीकुरु । तेन मम पीडाशान्तिर्भविष्यतीति भावः । दर्पणे मुकुरादर्शावित्यमरः ॥ ५९ ॥

उदर इति । उदन्वता समुद्रेण विषमोऽतिदुःसहो यद्वा विषेण मीयते उपमीयतेऽसाविति तादृशो विधुश्चन्द्रो वड़वानलवत् वाड़वाग्निवत् उदरएव अभ्यन्तरएव किं किमिति न धृतः न स्थापितः । यथा लोकानां सन्तापकारी वड़वानलः समुद्रेण दयां प्रकाश्य निजाभ्यन्तरएव स्थापितस्तथायमपि विरहितापकः किमिति तत्र न स्थापित इत्यर्थः । किञ्च विभुः प्रभुः लोकोपकरणसमर्थ इत्यर्थः स्मरहरः विरहिशत्रुकन्दर्पविनाशकः शिवः अमुना उदन्वता उज्झितमपि त्यक्तमपि अमुं विधुं विषवत् गरलवत् किं कथं न बुभुजे न भक्षितवान् । यथा समुद्रेण त्यक्तमपि लोकानां विनाशकं मत्वा गरलं शिवो दयां प्रकाश्य भुक्तवान् तथाह्यमपि किमिति न भुक्तवानित्युभयथापि व्यतिरेकेण दृष्टान्तः । तथा सत्यस्माकमेतादृक् दुःखं न स्यादिति भावः ॥ ६० ॥

असितमिति । एकेन न तु बहुभिः सुरेण देवेन शिवेन असितमपि भुक्तमपि असितं कृष्णं आर्णवं सामुद्रं विषं कालकूटाख्यं न पुनरभूत् पुनर्नोत्पन्नं किन्तु एष विधुरेतच्चन्द्र

विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं
कलय पापमशेषकलं विधुम् ।
सुरनिपीतसुधाकमपापकं
ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥
विरहिभिर्बहुमानमवापि यः
स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।

त्वयाऽपि विपदं शुभम् आर्णवं विषं सुरैः सर्वैर्देवैर्न लवेन शाम्या वा निपीय निःशेषं पीत्वा जनित उत्पादितः क्षयो विनाशो यस्य तथाभूतमपि पुनर्नवं नवीनं सत् स्वय- मुदेति उदयभाग् भवति । चन्द्रस्य च विषस्याश्चर्यमेवेदं सामर्थ्यमित्यर्थः । आर्णव- मित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ ६१ ॥

विरहीति । हे सखि विरहिणां वियोगिस्त्रीपुंसानां वर्गस्य समूहस्य वधो मारणरूपं यद्व्यसनम् अशुभकर्म तेनाकुलम् आसक्तम् अशेषकलं संपूर्णमण्डलं विधुं चन्द्रं पापं न तु शुभं कलय जानीहि । अकारणविरहिजनमारणेन पापित्वात् । सुरैर्देवैर्निपीता सुधा अमृतं यस्य तादृशं क्षीणमित्यर्थः विधुम् अपापकं पापशून्यं शुभ- मित्यर्थः कलय । विरहिमारणरूपपापकर्मणो विरतत्वादपापकत्वम् । ग्रहविदो ज्योतिर्वे- त्तारोऽत्र विपरीता अन्यथाभूता कथा येषां तादृशाः कथं विपरीतं कथयन्तीति तादृशा वा । ते हि पूर्णचन्द्रं शुभग्रहं क्षीणचन्द्रं पापग्रहं वदन्ति । तथा च वराहमिहिरः । क्षीणेन्द्वर्कयमारराहुशिखिनः पापास्तु तैर्युत इति । विरहिवर्गवधरूपं यद्व्यसनं पापं तेनाकुलं युक्तम् अतएव पापं पापिनं कलयेति वा । संपूर्णचन्द्रमण्डलस्यापि- लोपकत्वादेवमुक्तम् । व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्र्यक्षमयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यम इति मेदिनी ॥ ६२ ॥

तदमितिः सकलैरपि यत्र तै-
र्व्यरचि सा च तिथिः किममीकृता ॥ ६३ ॥

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्
किमु विधुं ग्रसते स विधुन्तुदः ।
निपतितं वदने कथमन्यथा
बलिकरम्भनिभं निजमुज्झति ॥ ६४ ॥

विरहिभिरिति । खलूत्प्रेक्षे यः पक्षो विरहिभिर्वियोगिभिर्बहु सातिशयं मानं सम्मानम् अपापि प्रापितः तत्र चन्द्रस्य क्षीणत्वात् स पक्षः कृष्णपक्ष इह लोके बहुलोऽजनि बहुलेतिनामा जातः । विरहिभ्यो बहुमानग्राहित्वात् बहु अर्थान्मानं लाति आदत्ते इति व्युत्पत्त्या बहुलेति यौगिकं कृष्णपक्षस्य नाम जातमित्यर्थः । यत्र यस्यां तिथौ सकलैरपि समस्तैरपि तैर्विरहिभिस्तस्य बहुमानस्य अमितिरपरिमितता व्यरचि रचिता किमुत्प्रेक्षे सा च सैव तिथिरमावास्या अमीकृता अमेतिसंज्ञीकृता पण्डितैरिति शेषः । अमावास्यायां चन्द्रस्यात्यन्तादर्शनात् । विरहिणां कृष्णपक्षः सुखदस्तत्राप्यतिशयेनामावास्या तथेति भावः । अमावास्या त्वमावस्या तथैवामावसीति च । अमावासी च दर्शः स्यादमा सूर्येन्दुसङ्गम इति शब्दरत्नावली । बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नाविति शब्दार्णवः ॥ ६३ ॥

स्वरिपुरिति । स प्रसिद्धो विधुन्तुदो राहुः स्वरिपोर्निजशत्रोर्नारायणस्य यत्तीक्ष्णः शितधारः सुदर्शनचक्रं तस्य विभ्रमात् वर्तुलत्वसाम्येन भ्रान्त्या विधुं चन्द्रं ग्रसति कवलयति किमित्युत्प्रेक्षे । अन्यथा यदि चन्द्रबुद्ध्या ग्रसते तदा वदने मुखे निपतितं निजं स्वीयमशनीयं बलये पूजार्थं करम्भो दधिमिश्रितशक्तवस्तन्निभं तत्सदृशं विधुं कथमुज्झति त्यजेत् । चन्द्रत्वप्रकारकबुद्ध्या ग्रासे तु नैव त्यजेदित्यर्थः । पूर्व्वानुभूतप्रहारभयात् भगवत्सुदर्शनात् पुनर्मर्दनभेदशङ्कया चन्द्रस्य परित्यागः कृत इति भावः । करम्भं दधिसक्तवे स्यादिति कौशिकम् । बलिः पूजोपहारयोरिति विश्वः । करम्भो दधिसक्तव इत्यमरः ॥ ६४ ॥

वदनगर्भगतं न निजेच्छया

शशिनमुज्झति राहुरसंशयम् ।

अशितएव गलत्ययमत्यये

सखि विना गलनालविलाध्वना ॥ ६५ ॥

ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो

मधुभिदं किल राहुशिरश्छिदम् ।

विरहिमूर्द्धभिदं निगदन्ति न

क्व नु शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

वदनेति । हे सखि राहुः वदनगर्भगतं मुखमध्यप्राप्तं शशिनं चन्द्रम् असंशय निःसन्देहं निजेच्छया स्वेच्छया न उज्झति न त्यजति किन्तु राहुणा अशितएव भक्षितएव अयं शशी अत्यये नाशं विना गलस्य कण्ठस्य यन्नालविलं नाडीरन्ध्रं तद्रूपो योऽध्वा पन्थास्तेन करणेन गलति निःसरति । राहोश्छिन्नमस्तकस्वरूपत्वेन उदराग्नेरभावान्नाशाभावः ॥ ६५ ॥

ऋजुदृश इति । ऋजुदृशो यथादृष्टग्राहिणः पुराविदः पुराणज्ञाः किल निश्चयं प्रसिद्धौ वा मधुभिदं मधुसूदनं राहुशिरश्छिदं राहुमस्तकच्छेत्तारं कथयन्ति न तु विरहिमूर्द्धभिदं वियोगिशिरश्छिदं निगदन्ति कथयन्ति । तथाविधोक्तौ हेतुमाह नु भो यदि तस्य राहोर्जठरानल उदराग्निः स्यात्तदा शशी चन्द्रः क्व कुत्र अपि तु न स्यादेव तस्योदराग्निना जीर्णीभूय विनाशमेव गच्छेदित्यर्थः । राहोः शिरश्छेदादेव जठराग्नेरभावात् चन्द्रस्य विद्यमानता तया च क्षयेण विरहिणां मस्तकानि छिन्नानीति भावः । राहुशिरश्छिदमिति राहोः शिरो राहुशिरस्तच्छिनत्तीति क्विप् । न चात्र दैत्यविशेषशिरोभावकत्वेन राहुत्वादभेदे षष्ठीसमासनमनुशासनविरुद्धमिति वाच्यं राहुपदस्यावयविलक्षणया दैत्यविशेषस्यैव बोधात् । दार्शनिकास्तु राहोः शिरो यथात्मनः ममेत्यादौ तादात्म्ये षष्ठीति वदन्ति वस्तुतस्तु राहुरूपं शिर इति कर्मधारये चात्र न काचित् विप्रतिपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ६६ ॥

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा
मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।
सपदि संदधतुर्भिषजौ दिवः
सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥ ६७ ॥

नलविमस्तकितस्य रणे रिपो-
र्मिलति किं न कबन्धगलेन वा ।
मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमो-
ग्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

स्मरेति । रुचिभिः कान्तिभिः स्मरसखौ कन्दर्पस्य सखायौ दिवः स्वर्गस्य भिषजौ चिकित्सकौ अश्विनीकुमारौ यथा स्मरवैरिणा कन्दर्पस्य शत्रुणा महादेवेन दलितं छिन्नं मख एव मृगस्तस्य मृगरूपधारिणो यज्ञस्येत्यर्थः शिरो मस्तकं सपदि तत्क्षण-मेव संदधतुर्घटयामासतुः तथा तमसोऽपि राहोरपि कः करोतु तथाविधः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । यथा कामशत्रुणा छिन्नं मखमृगमस्तकं काममित्राभ्यामश्विनीकुमाराभ्यां संघटितं तथा विरहिशत्रुणा विधुना छिन्नं राहुमस्तकं कः सन्दधातु विरहिणां मित्राभावादिति भावः । पुरा किल शिवेन छिन्नं यज्ञमृगमस्तकं दस्राभ्यां संयोजित-मिति पुराणवार्त्ता । तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुद इत्यमरः ॥ ६७ ॥

नलेति । वा अथवा रणे युद्धे नलेन विमस्तकितस्य छिन्नमस्तकीकृतस्य रिपोः शत्रोः कबन्धगलेन मस्तकशून्यक्रियायुक्तकण्ठेन सह तमोग्रहस्य राहुग्रहस्य शिरो मस्तकं किं न मिलति न संयुक्तं भवति अपि तु भवितुमर्हत्येव । कथं भूमिष्ठेन कबन्धगलेन सह आकाशस्थराहुशिरसो मेलनसम्भावनेति विशिनष्टि । किंभूतस्य मृतिभिया मरणभयेन भृशमत्यर्थम् उत्पतत ऊर्ध्वं गच्छतः । आयतां कथञ्चित् संयोगः कथं गाढता भवेदिति शिरो विशिनष्टि किंभूतं तस्य कबन्धगलस्य असृजा रक्तेन दृढं गाढं

सखि जरां परिपृच्छ तमःशिरः

सममसौ दधतापि कबन्धताम् ।

मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्

किमिति न व्यतिसीव्यति केतुना ॥ ६९ ॥

वद विधुन्तुदमालि मदीरितै-

स्त्यजसि किं द्विजराजधिया विधुम् ।

किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः

पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ॥ ७० ॥

बन्धनं संयोगो यस्य तादृशम् । तेन मेलने हि राहुवदनपतितचन्द्रो गिलितो जठरानलेन जीर्णतां गमिष्यति तेन चास्माकमेतादृक् दुःखं न भविष्यतीति भावः । विगतं मस्तकं यस्य तथाभूतः क्षत इति नाम इत्यादिना चिक् ततः कर्मणि क्तः । कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः ॥ ६८ ॥

सखीति । हे सखि त्वं जरां जरानाम्नीं राक्षसीम् इति पृच्छ यदौ जरा कबन्धताम् अपमूर्द्धकलेवरतां दधता धारयता केतुनापि केतुग्रहेणापि समं सह तमःशिरो-राहुमस्तकं मगधराजस्य जरासन्धस्य वपुषो दलयुग्मवत् खण्डद्वयवत् किमिति कुतो-हेतोर्न व्यतिसीव्यति न संयोजयति । यथा त्वया मगधराजस्य वपुषो दलद्वयं संयुक्तं तथा राहोः कथं न संयुज्यत इति त्वया जरां प्रति वक्तव्यमित्यर्थः । व्यतिसीव्यतीत्यत्र सेवनक्रिययोर्विभिन्नकालीनत्वात् कर्मव्यतीहारे नात्मनेपदमिति केचित् वस्तुतस्तु निर्णीतान्यसम्बन्धायाः क्रियाया विपर्ययोऽन्यत्र दर्शनं कर्मव्यतीहार इति कुमरन्धुक्तेः । क्रिययोर्भिन्नकर्तृकत्व एव व्यतीहारे आत्मनेपदभवति अत्र तु द्वयोरपि सेवनयोर्जरया एव कर्तृत्वादिति ध्येयम् ॥ ६९ ॥

वदेति । हे आलि सखि त्वं मदीरितैर्मम वचनैर्विधुन्तुदं राहुं वद । किं वक्तव्यमित्याह हे राहो त्वं विधुं चन्द्रं द्विजराजधिया ब्राह्मणश्रेष्ठोऽयमिति बुद्ध्या किं त्यजसि

दहति कण्ठमयं खलु तेन किं
गरुडवद्द्विजवाससमयोज्झितः ।
प्रकृतिरस्य विधुन्तुद दाहिका
मयि निरागसि का वद विप्रता ॥ ७१ ॥
सकलया कलया किल दंष्ट्रया
समवधाय यमाय विनिर्म्मितः ।

उपेक्षसे । चन्द्रो नाममात्रेण द्विजराजो न तु ब्राह्मणश्रेष्ठत्वेन तस्मादेनं निःशङ्कं नाशयेत्यर्थः । अस्य ब्राह्मणश्रेष्ठत्वाभावं द्रढयति । यदि एष चन्द्रः ईदृशोऽर्थतोऽपि द्विजराजः स्यात्तर्हि वारुणीं मदिराम् अथ च पश्चिमां दिशं निषेव्य पीत्वा अथ च प्राप्य पतितः पातित्ययुक्तोऽपि अथ च अस्तगतोऽपि किमु दिवं स्वर्गम् अथ च अन्तरीक्षं पुनरेति आगच्छति हि । पतितश्रोत्रियस्य स्वर्गगमनानधिकारात् । तस्मात् संज्ञामात्रेण द्विजराजोऽयं हन्तव्य इत्यर्थः । वारुणी गण्डदूर्व्वायां प्रतीचीसुरयोरपीति मेदिनी ॥ ७० ॥

ननु वारुणीसेवनाद्ब्राह्मणत्वस्य तारतम्यमेव भवति न तु तदपगच्छतीति ब्राह्मणमात्रोऽपि न हन्तव्य इति शास्त्रं तत् कथमेनं हन्मीत्याशंक्याह । दहतीति । खलु यस्मादयं चन्द्रः कण्ठं गलं दहति ज्वलयति तेन हेतुना गरुडवत् गरुडेनेव त्वया द्विजवाससमया ब्राह्मणबुद्ध्या किं गिलितोऽपि चन्द्र उज्झितस्त्यक्तः । यथा निषादपुरं भक्षयता गरुडेन गिलितो निषादीसंसर्गी कश्चिद्ब्राह्मणः कण्ठं दहन् परित्यक्तस्तथा त्वयापि किं कण्ठदाहकत्वाद्ब्राह्मणत्वमनुमाय चन्द्रः परित्यक्तः ब्राह्मणत्वाभावात् तथैव परित्याज्य इत्यर्थः । एवञ्चेत् कण्ठदाहः कथमित्याह हे विधुन्तुद राहो अस्य चन्द्रस्य प्रकृतिः स्वभावो दाहिका दाहकर्त्री न तु ब्राह्मण्याद्दाहकर्त्रीत्यर्थः । कथमेवं ज्ञातमित्याह अतो निरागसि निरपराधायां मयि का कीदृक् विप्रता ब्राह्मण्यं वद कथय ब्राह्मणमपराधकारिणमेव दहति अतोऽयं ब्राह्मणो न भवति त्वयाऽवश्यमेव हन्तव्य इति भावः । अथ वासनं धूपनेऽपि च । वारि धान्यञ्च वस्त्रे च मञ्जामाञ्जामयीः स्त्रियामिति मेदिनी ॥ ७१ ॥

विरहिणीगणचर्व्वणसाधनं
विधुरतो द्विजराज इति स्मृतः ॥ ७२ ॥
स्मरमुखं हरनेत्रहुताशना-
ज्ज्वलदिदं चक्लृपे विधिना विधुः।
बहुविधेन वियोगिवधागसा
शशमिषादथ कालिकयाङ्कितः ॥ ७३ ॥
इति विधोर्व्विविधोक्तिविगर्हणं
व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा।

एवञ्चेत्तर्हि द्विजराजसंज्ञास्य कथमित्याह। सकलयेति। सकलया समस्तया कलया दंष्ट्रया दन्तेन जात्याभिप्रायादेकत्वं षोडशसंख्यककलारूपैर्दन्तैरित्यर्थः। समवधाय संयोज्य विरहिणीनां गणस्य समूहस्य चर्व्वणसाधनं चर्व्वणनिष्पत्तौ कारणं विधुश्चन्द्रो यमाय यमार्थं किल यस्माद्विनिर्म्मितः अर्थाद्विधात्रा अनेनैव यमो विरहिणीर्भक्षयत्विति विधात्रा रचितः अतो हेतोर्द्विजैर्दन्तैराजत इति व्युत्पत्त्या द्विजराज इति स्मृतः द्विजराजसंज्ञत्वेन लोके ख्यातः न त्वसौ ब्राह्मणश्रेष्ठत्वात् द्विजराजनामेत्यर्थः। इति विधुन्तुदं वदेति प्राक्तनतृतीयश्लोकेनान्वयः। दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः ॥ ७२ ॥

स्मरमुखमिति। विधिना ब्रह्मणा हरनेत्रहुताशनात् हरनयनानलात् ज्वलत् दह्यमानम् इदं दृश्यमानं स्मरमुखं विधुः कन्दर्पमुखं चन्द्रः चक्लृपे आकल्पितम्। नायं चन्द्रनामा कश्चिदतिरिक्तः पदार्थः किन्तु विधात्रा निजनिर्म्मितस्मरमुखनाशव्याकुलितमनसा हरनयनानलादाकृष्टं दह्यमानं कन्दर्पस्य मुखमेवेत्यर्थः। तर्हि शशकलङ्कः कथमित्याह अथानन्तरं बहुविधेन नानाप्रकारेण वियोगिवधागसा विरहिस्त्रीपुंसमारणापराधेन हेतुना शशमिषात् शशकलङ्कच्छलात् कालिकया श्यामिकया अङ्कितश्चिह्नितः। अत्यन्तापराधिनो मुखे कालिका युज्यते ॥ ७३ ॥

अतितरां दधती विरहज्वरं
हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥

हृदयमाश्रयसे यदि मामकं
ज्वलयसीत्थमनङ्ग तदेव किम् ।
स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः
क्व भवितासि हताश हुताशवत् ॥ ७५ ॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां
त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया ।

एवं चन्द्रं विनिन्द्य कन्दर्पं निन्दयितुमुपक्रमते । अतीति । अतितरामत्यर्थं विरहज्वरं सन्तापं दधती धारयन्ती सा दमयन्ती व्यवहितस्य दूरस्थस्य विधोश्चन्द्रस्य इत्येवंप्रकारेण विविधोक्तिभिर्नानाविधाभिः कथाभिर्विगर्हणं विशेषेण गर्हणं निन्दा वृथा निष्फलम् इति विमृश्य विचार्य्य हृदयभाजं हृदयस्थितत्वादतिसन्निहितं स्मरं कामम् उपालभत निनिन्द । निन्दा हि निन्द्यमानश्रूयमाणैव निन्दकस्य हिताय भवतीति सा दूरस्थं चन्द्रं त्यक्त्वा समीपवर्त्तिनं स्मरं निन्दयितुमारब्धवतीति भावः ॥ ७४ ॥

पञ्चविंशतिश्लोकैः काममाक्षिपति । हृदयमिति । हे अनङ्ग काम यदि मामकं मदीयं हृदयम् आश्रयसे आश्रित्य तिष्ठसि तदा तदेव आश्रयभूतं हृदयमेव इत्थमेवं-प्रकारं किं किमर्थं ज्वलयसि दहसि । किमिति न ज्वलयिष्यामीत्याह हे हताश विफलप्रयास अनालोचितभाविक्लेश क्षणेनाल्पकालेनैव दग्धं निजेन्धनं स्वाश्रय-मद्धृदयलक्षणं दाह्यं येन तादृशः सन् त्वं हुताशवत् वह्निरिव स्वयमपि क्व भवितासि कुत्र स्थास्यसि अपि तु विनङ्क्ष्यसीत्यर्थः । यथा वह्निः क्षणदग्धनिजेन्धनः सन् विनश्यति तथा त्वमपि क्षणदग्धमद्धृदयलक्षणाश्रयः सन् विनङ्क्ष्यसि । अतोऽदाहमदत्त्वैव स्वाश्रयभूतं मम हृदयं रक्षेति भावः ॥ ७५ ॥

स्मर निरैष्यत कस्य च नापि न
त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥ ७६ ॥
सहचरोऽसि रतेरिति विश्रुति-
स्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।
अथ न संप्रति सङ्गतिरस्ति वा-
मनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

पुरभिदेति । पुरभिदा महादेवेन त्रिनयनत्वस्य त्रिनेत्रत्वस्य परित्रुतिरतिप्रसक्तिस्तस्याः शङ्कया ममासाधारणो धर्मस्त्रिनयनत्वं यदि मत्तोऽन्येषां स्यादित्येवमाशङ्कया त्वम् अदृश्यताम् अप्रत्यक्षविषयत्वं गमितः प्रापितः अन्यथा सशरीरस्यैव तव नयनानलेन दाहादिकं विदध्यान्न तु मारणमिति भावः । कथं मयि प्रत्यक्षे सति त्रिनयनत्वस्यातिप्रसक्तिरित्याह । हे स्मर त्वयि अक्षिगते सति अकारणपरापकारिणि त्वयि दृष्टे सति कस्य च नापि कस्यचिदपि जनस्य त्रिभिर्नयनैः किं न निरैष्यत निर्गतैर्नाभविष्यत अपि तु सर्व्वेषामेव निरैष्यत । सर्व्वेऽपि अतिदुर्व्विनीतस्य तव प्रतीकाराय तपस्यादिना त्रिनयना भविष्यन्तीत्यर्थः योहि दुर्व्विनीतः पूर्वं केनापि येनोपायेन प्रतिकृतस्तेनैवोपायेनापरेऽपि तं प्रतिकुर्व्वन्ति नयनाग्निनैव शिवेनास्य प्रतिकृतत्वात् । दौरात्म्यं भगवता शिवेनाप्यनुभूतमिति भावः । प्राञ्चस्तु लौकिकोक्तिरियमिति वदन्ति तथा च लोके हि शत्रुं प्रति जातक्रोधं जनं दृष्ट्वा असौ इमं प्रति त्रिनेत्रोजात इति वदन्ति । अत्र त्रिनेत्रशब्देन कोपयुक्तत्वं लक्ष्यते । तथाचापि सर्व्वेऽपि सक्रोधा भवेयुरित्यर्थः । छलात्तु सर्व्वेऽपि त्रिनेत्रा भवेयुरिति । केचित्तु योऽमुं द्रक्ष्यति तस्य ललाटेऽग्निर्ज्वलिष्यति ज्वालया ललाटे भिन्ने यदि अग्निर्दृश्यतां याति तदा कस्मिन्कोऽपि त्रिनयनः स्यात् मम ललाटचक्षुषोऽग्निरूपत्वादित्याशङ्कयादृश्यता कृतेत्यर्थमित्याहुः । निरैष्यतेति निरपूर्व्वादिणो लुङ्स्त ॥ ७६ ॥

सहचरइति । हे काम त्वं रतेः स्वप्रियाया अथ च प्रीतेः सहचरोऽसि यया विना एकाकी न कुत्रापि तिष्ठसि इति विश्रुतिर्विख्याता ख्यातिः । रतिं विनापि त्वं

रतिवियुक्तमनात्मपरज्ञ किं
त्वमपि मामिव तापितवानसि ।
कथमतापभृतस्तव सङ्गमा-
दितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥

अनुममार न मार कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीगतघातनपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ८७ ॥

तिष्ठीसतरार्थः । यतस्त्वयि वसतरपि मयि वर्तमाने सत्यपि मे मम रीतिःरतिः प्र कृतौ न कस्मान्न जायते त्वद्द्रतिसहचरस्तदा त्वयि सति मम रतिरपि तिष्ठेदितरतो विरुद्धैव सा प्रसिद्धिः । अथ किं वा संप्रति अनङ्गतावस्थायां वा युवयोः सङ्गतिर्नास्ति एकवाव-स्थितिर्न विद्यते किल यस्मात् इयं रतिर्भवन्तम् अनु लक्षीकृतय न मृता अन्वारोहणं न चकार । मन्दस्खलमूलेयमुक्तिः । रतिः स्मरप्रियायाञ्च रागे च सुरते रतिरिति विश्वः ॥ ७७ ॥

रतिवियुक्तमिति । हे अनात्मपरज्ञ आत्मा असन्ताप्यः परस्तु सन्ताप्य एवं न जानासीति हे तादृश वैषयिकबुद्धिशून्येत्यर्थः त्वं रतिवियुक्तां मामिव रतिवियुक्तं त्वमपि आत्मानमपि किं तापितवानसि उत्तप्तीकृतवानसि । कुतएवं ज्ञातमित्याह इतरथा अन्यथा यद्यात्मानं न तापितवांस्तर्हि अतापभृतः सन्तापरहितस्य तव सङ्ग-मात् सम्बन्धात् मम हृदयं कथं दह्यते स्वयमेव दह्यमानं भवति । दाहोहि वन्हिसङ्गा-दपि जायते परतापार्थं त्वमात्मानमपि तापितवान् । अतस्त्वत्सदृशः परापकारकोऽन्यो-नास्तीति भावः । दह्यत इति कर्म्मकर्तरि रूपम् ॥ ७८ ॥

अनुममारेति । नु सम्बोधने हे मार काम अतिप्रथिता पतिव्रतापि पतिव्रता-त्वेनातिविख्यातापि सा तव प्रिया रतिः मृतं त्वाम् अनु लक्षीकृत्य कथं न ममार न

सुगतएव विजित्य जितेन्द्रिय-
स्त्वदुरुकीर्त्तितनूं यदनाशयत् ।
तव तनूमवशिष्टवतीं ततः
समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

फलमलभ्यत यत् कुसुमैस्त्वया
विषमनेत्रमनङ्ग विरुन्धता ।
अहह नीतिरवाप्तभया ततो
न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

म्रियते स्म । पतिव्रतानां पत्यनुमरणमावश्यकं मदनया यत्र कृतं तत्र हेतुमाह । दयितयापि अतिप्रिययापि तया रत्या विरहिणीनां विरहिस्त्रीणां प्रतस्य घातनेन मारणेन पातकी विदितपातित्यजनकपापाश्रयस्त्वं किमुज्झितोऽसि परित्यक्तोऽसि । किं वितर्के । विदितैहिकपातकस्य पत्युर्दाहनिषेधादेव स्त्रियस्तेन न सह गच्छन्ति । स्वस्त्रिया अपि परित्यक्तोऽसीति त्वत्सदृशोऽन्योदुरात्मा नास्तीति भावः । मदनोमन्मथो मार इत्यमरः ॥ ७९ ॥

सुगत इति । जितेन्द्रियोवशीकृतेन्द्रियः सुगतएव बुद्धएव विजित्य पराभूय ताम् उर्व्वीं महतीं कीर्त्तिं तनूं शरीरं यदनाशयत् नाशितवान् ततोनाशानन्तरं जितेन्द्रियो हरः शिवः समिति युद्धे अवशिष्टवतीं कीर्त्तितनोरवशिष्टां भूतमयीं पाञ्चभौतिकीं तनूं शरीरम् अहरत् नाशितवान् त्वं जितेन्द्रियाणामकिञ्चित्करोऽसीति भावः । अव-शिष्टेति भावे क्तः ॥ ८० ॥

फलमिति । हे अनङ्ग काम कुसुमैः पुष्पैः करणैः विषमनेत्रं शिवं विरुन्धता प्रहरता त्वया यत् फलं स्वशरीरनाशरूपं कुफलम् अलभ्यत प्राप्तम् अहह विस्मये ततः फलाद्धेतोः प्राप्तं भयं यया तादृशीव नीतिर्नीतिशास्त्रं कुसुमैरपि किं पुनरस्त्रादिभिः पुष्पैरपि विग्रहं युद्धं न इच्छति नोपदिशति । पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैरिति

अपि धयन्नितरामरवत् सुधां
त्रिनयनात् कथमापिथ तां दशाम् ।
भण रतेरधरस्य रसादरा-
दमृतमात्तघृणः खलु नापिबम् ॥ ८२ ॥

भुवनमोहनजेन किमेनसा
तव परेत बभूव पिशाचता ।
यदधुना विरहाधिमलीमसा-
मभिभवन् भ्रमसि स्मर मद्विधाम् ॥ ८३ ॥

नीतिशास्त्रम् । अथ च युद्धं हि अङ्गसहितेन क्रियते त्वं पुनः स्वयमनङ्गः योद्धव्यः शिवस्तु विषमनेत्रः विषमोऽजेयोनेत्रीनायकः अतस्तथाविधेन सह विग्रहस्तव महन्मौढ्यमिति ध्वनिः । नेत्रं पथि गुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यान्तु नेत्री नेतरि वाच्यवदिति मेदिनी ॥ ८१ ॥

अपीति । इतरामरवत् अन्यदेववत् सुधाममृतं धयन्नपि पिबन्नपि पीतसुधोऽपि त्वं त्रिनयनात् महादेवात् कथं तां दशाम् अनङ्गतारूपामवस्थाम् आपिथ प्राप्तवानसि । अमृतपानेन इन्द्रादिवदमरः कथं नाभूरित्यर्थः । एवं प्रश्नपूर्व्वकं स्वयमप्युत्तरमुपदिशति । रतेः स्वप्रियायाः अधरस्य रसे आस्वादे आदरात् गाढानुरागात् आत्ता गृहीता घृणा जुगुप्सा येन तादृशः सन् खलु प्रायेण अमृतं नापिबं न पीतवानस्मीति भण कथय । ओष्ठमाधुर्य्यलम्पटेन त्वया अमरत्वसाधनम् अमृतपानमप्यङ्गीकृत्य अनङ्गता प्राप्तेति भावः । आपिथेति आपोलिटस्थल् ॥ ८२ ॥

भुवनेति । हे परेत मृत भुवनानां जगतां मोहनाज्जातेन एनसा पापेन किं तव पिशाचता प्रेतत्वं बभूव जाता यद्यस्मात् अधुना अस्मिन् समये विरहाधिना वियोग-

बत ददासि न मृत्युमपि स्मर
स्खलति ते कृपया न धनुः करात् ।
अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते
न किल मुष्टिरुरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः
शमयतेऽपरनिर्जरसेविता ।
अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः
स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥ ८५ ॥

जन्यमानमव्यथया मलीमसां मलिनां मद्विधां मादृशीम् अभिभवन् पीड़यन् त्वं भमसि अन्योऽपि भुवनापकारजनितपातकेन पिशाचतां प्राप्य मलिनां स्त्रियं बलादभिभवति । भुवनापकारी त्वत्सदृशः कोऽप्यन्योनास्तीति भावः ॥ ८३ ॥

बतेति । हे स्मर बत कष्टं त्वं कृपया कारुण्येन मृत्युमपि न ददासि माकार्षीः उपकारं किन्तु झटिति मरणमपि मादृशां न जनयसीत्यर्थः । तथा ते तव कराद्धस्तात् धनुरपि न स्खलति न पतति तथाचेदेतादृशी पीड़ा न स्यादित्यर्थः । धनुःपतनाभावे कारणमाह अथ अथवा त्वं मृतोऽसि मरणं प्राप्तोऽसि तथात्वे वा कथं धनुषः पतनाभाव इत्याह किल यस्मात् मृतेन अनेन उरीकृतमङ्गीकृतं बन्धनं कुञ्चनं येन तादृशी मुष्टिर्न च नैव मुच्यते त्यज्यते अतएव धनुर्न स्खलतीत्यर्थः । मुष्टिशब्दः पुंलिङ्गोऽपि ॥८४॥

दृगिति । हे स्मर अपरान् त्वद्भिन्नान् निर्जरान् देवान् सेवितुं शीलं यस्य तादृशो जनः दृशोर्नयनयोरुपहतिम् अन्धताम् अपमृत्युं रोगादीन् विना आकस्मिकमरणं विरूपतां कुष्ठादिना शरीरवैरूप्यं शमयते नाशयति । परन्तु भवन्तम् उपासितुः सेवितुर्जनस्य अतिशयं बाहुल्यं मतिप्रसिरादिरूपं मैथुनादिकस्य वपुःक्षतिः शरीरकार्श्यम् आकस्मिकमरणञ्च पाण्डुता पाण्डुरोगश्च एता भवन्ति इतरदेवोपासकानामनर्था निवर्त्यन्ते उपचाय

स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिः
सुमनसः कृतवान् भवदायुधम् ।
यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं
तव सृजेत् प्रलयन्त्रिजगद्‌व्रजेत् ॥ ८६ ॥
स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां
दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।
इति विधिस्त्वदिषून् कुसुमानि किं
मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥
विधिरनङ्ग विधेयमवेक्ष्य ते
जनमनः खलु लक्ष्यमकल्पयत् ।

विनश्यन्ति तवोपासकस्य तु दूरे तिष्ठत्वनर्थनिवारणं किन्तु उपासनायामाहात्म्यादनर्थाः क्षिप्रमुत्पद्यन्तेऽतस्त्वमेतादृशोदेवश्च्युपहासोऽत्र ध्वन्यते । अपरनिर्जराणां सेविता सेवकत्वमिति वा ॥ ८५ ॥

स्मरेति । हे स्मर त्वं नृशंसतमः अत्यन्तहिंस्रः अतोहेतोर्विधिर्ब्रह्मा सुमनसः पुष्पाणि भवत आयुधम् अस्त्रं कृतवान् यदि तव धनुर्दृढं कठिनम् एवम् आशुगं बाणम् आयसं लौहमयं सृजेत् कुर्य्यात् तर्हि त्रिजगत् भुवनत्रयं प्रलयं नाशं व्रजेत् गच्छेत् । दुष्टमनसस्तव आयुधस्य विधिना सुमनस्त्वं कृतमिति ध्वनिः ॥ ८६ ॥

स्मररिपोरिति । इव यथा स्मररिपोः शिवस्य रोपशिखी पुरां त्रयं ददाह तथा तव रोपशिखी बाणाग्निः जगतां त्रयं मा दहतु दग्धं माकार्षीत् इति कृत्वा विधिर्ब्रह्मा अनिर्वृतोव्याकुलचित्तः सन् कुसुमानि पुष्पमयान् त्वदिषून् तव बाणान् अन्तर्मध्ये मधुभिर्मकरन्दैः किम् असिञ्चत् सिक्तवान् । मधुसिक्तस्यापि त्वद्बाणस्य दृक् माहात्म्यं केवलन्तु कीदृगभवेदिति भावः । कलत्त्वमार्गणशराः पत्री रोपश्चेषु र्द्योरित्यमरः ॥ ८७ ॥

अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा
त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ ८८ ॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान्
स्मर विधाय न निर्वृतिमाप्तवान् ।
अदित पञ्च हि ते स नियम्य तां-
स्तदपि तैर्व्यत अर्ज्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्व्वणः
सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ।
तव तु हीनतया पृथगेकिकां
धिगियतापि न तेऽङ्कविधारणा ॥ ९० ॥

विधिरिति । हे काम विधिर्ब्रह्मा जनानां मनोऽन्तःकरणम् अनङ्ग निरवयवम् अतएव अभेद्यं भेत्तुमशक्यम् अवेत्य निश्चित्य खलु निश्चितं तत्प्रभेदी वा ते तव लक्ष्यं वेध्यम् अकल्पयत् कृतवान् । अपि सम्भावनायां स विधिर्यदि वज्रम् अदास्यत तव लक्ष्यं यदि वज्रम् अकल्पयिष्यत तदा असावपि अतिकठिनो वज्रोऽपि त्वदिषुभिस्तव बाणैर्व्यदलिष्यत् विदीर्णोऽभविष्यत् अतः पूर्व्वं ब्रह्मणा तव त्वदीयबाणानाञ्च क्रूरत्वं विचार्य्यैव अभेद्यं लक्ष्यं निर्द्दिष्टमित्यर्थः । ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यादित्यमरः ॥ ८८ ॥

अपीति । हे स्मर विधिर्ब्रह्मा तव कुसुमान्यपि अतिकोमलानि पुष्पाण्यपि आशुगान् बाणान् विधाय कृत्वा निर्वृतिं सुस्थतां नाप्तवान् न लभते स्म अतिहिंस्रोऽयं पुष्पमयबाणैरपि जगद्व्यथितं करिष्यतीति बुद्ध्वा निर्वृतिं न प्राप्तवानित्यर्थः । कुतएवं त्वया ज्ञातमित्याह हि यतः स निखिलान् पञ्च आशुगान् नियम्य पञ्चसंख्यत्वेन गणयित्वा ते तुभ्यम् अदित दत्तवान् न त्वधिकान् अदित वत कष्टं तदपि तथापि तैः पञ्चभिरपि आशुगैर्जगत् भुवनं व्यजर्जरितं जर्ज्जरीकृतम् । हिंस्रतमोऽसीति भावः ॥ ८९ ॥

उपहरन्तीति । पञ्च सुरद्रुमाः पञ्चसंख्यकाः देवतरवो मन्दारादयः कस्य सुपर्व्वणः

कुसुममप्यतिदुर्नयकारि ते
किमु वितीर्य विधिर्धनुरग्रहीत् ।
किमकृतैष तवैकधनुरास्पदे
इयमभूदधुना हि नलभ्रुवौ ॥ ८१ ॥

कस्यापि देवस्य कति सुमनसः पुष्पाणि नोपहरन्ति नोपायनीकुर्व्वन्ति अपि तु असंख्याताः सुमनस उपहरन्तीत्यर्थः । तव तु देवस्यापि हीनतया अपकृष्टतया पृथक् प्रत्येकम् एकिकाम् एकाम् एकां सुमनसम् उपहरन्ति अतएव पञ्चवाणत्वम् इयतापि एतावताप्यपमानेन ते तव अङ्गविधारणा शरीरधारणं न धिक् निन्दनीया न अपि तु धिगेव । अनङ्गस्यापि तव एतादृक्तिरस्कारेणाप्यङ्गान्तरधारणं निन्दनीयमेवेत्यर्थः । न तेऽङ्ग विदारणमिति पाठे अङ्ग सोपहाससम्बोधने इयतापि तव विदारणं न हृदयस्फोटनं न किन्तु एतादृगपमानेन तव हृदयविदारणं युक्तमासीदित्यर्थः । अतएव त्वां धिगित्यन्वयः । सुमनःशब्दस्य सुमनोऽप्सरोवत्स्वजादेर्वेति पाक्षिकबहुवचनान्तत्वादेकिकामित्यत्र न विप्रतिपत्तिः । अतएव वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया इति मृच्छकटिकम् । पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमिति स्त्रियः सुमनसः पुष्पमिति चामरः ॥ ८० ॥

कुसुममिति । किमुत्प्रेक्षायां प्रश्ने वा विधिर्ब्रह्मा ते तुभ्यं कुसुममपि पुष्पमयमपि धनुर्वितीर्य दत्त्वा किमु अग्रहीत् पुनर्गृहीतवान् किम्भूतम् अतिदुर्नयकारि अकारणविरहिजनमारणसाधनत्वादत्यन्तविसदृशकार्य्यं अतिदुर्नयकारीति ज्ञात्वा दत्तमपि पुनर्गृहीतवानित्यर्थः तथा सत्यपि एष विधिः किम् अकृत अपि तु किञ्चिदपि न कृतवानित्यर्थः । हि यतस्तव अधुना इदानीम् एकस्य तस्य धनुष आस्पदे स्थाने नलस्य राज्ञो भ्रुवौ धनुर्द्वयमभूत् नलभ्रुवावेव द्वे धनुषी जाते इत्यर्थः । जगतामुपकाराय पुष्पमयैकधनुःपुनर्ग्रहणप्रवृत्तेन विधिना विलक्षणनलभ्रूनिर्म्माणेन धनुर्द्वयकरणाद्दर्पापकार एव कृत इति भावः । अत्रारब्धवैफल्यपूर्व्वकानर्थसम्भवरूपो विषमालङ्कारः ॥ ८१ ॥

षडृतवः कृपया सकलैकिकां
कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः।
ददति यद्भवते कुरुते भवान्
धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः॥ ८२॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं
क्व स मुनिस्तव यः सहते कृतीः।
विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चे-
दविचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे॥ ८३॥

षडिति। अक्रमं क्रमशून्यं यथा तथा नन्दितं शोभितं नन्दनम् इन्द्रोद्यानं यैस्तादृशाः युगपन्नन्दनवनस्थितिका इत्यर्थः षट्संख्यका ऋतवो हेमन्तादयः कृपया न तु देवतानुरोधेन स्वकं स्वीयम् एककम् एकम् एकं यत् कुसुमं पुष्पं भवते तुभ्यं ददति। इत्यद्यमुत्प्रेक्षायां भवान् तैः षड्भिः कुसुमैर्विशिष्टः सन् एकं कुसुमं धनुरिव कुरुते पञ्चकुसुमानि इषून् बाणानिव कुरुते। त्वं देवेष्वतिदरिद्रोऽसि यतस्तेभ्यो भिक्षया कुसुमषट्कमेव लब्ध्वा अनुपभोग्य धनुर्बाणांश्च कृतवान्। अतिदरिद्रो हि यत् किञ्चित् स्वल्पमपि वस्तु लब्ध्वा विभज्य नानाविधं करोति। यदि ऋतवः कृपया कुसुमषट्कं न दद्युः तदा तव धनुर्बाणाः कथं भवेयुः तथा सति तवैतादृशं दौरात्म्यं न भवेदिति ध्वनिः। तैरिति विशेषणे तृतीया॥ ८२॥

यदिति। हे काम त्वं यत् अतनुरनङ्गः अथ च अशरीरोऽपि इदम् अतनुत्वं जगते हितं भुवनस्योपकारकं चेद्यदि आश्रवणं कर्णपर्यन्तं परिपूर्य आकृष्य विशिखं बाणम् अविचलन्तौ स्थिरीभवन्तौ भुजौ हस्तौ यत्र क्रियायां तद्यथा तथा उज्झितुम् त्यक्तुम् ईशिषे समर्थो भवसि तदा भवतः कृतीर्बाणप्रहारान् सहते स मुनिर्जितेन्द्रियः क्व अपि तु न क्वापि। अधुना अनङ्गस्यापि तव बाणप्रहारोऽतिदुःसहः अङ्गवतस्तु मुनिना जितेन्द्रिये-

सह तया स्मर भस्म धगित्यभूः
पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः।
ध्रुवमभूदधुना वितनोः शर-
स्तव पिकस्वरएव स पञ्चमः ॥ ८४ ॥

स्मर स मद्दुरितैर्विफलीकृतो
भगवतोऽपि भवद्दहनश्रमः।
सुरहिताय हुतात्मतनुः पुन-
र्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ८५ ॥

चापि सोढुं न शक्यते का कथाऽस्मदादीनामित्यर्थः। अतोऽस्माकं भाग्यादेव भगवता शिवेन त्वमनङ्गः कृतोऽसीति भावः। जगत इति हितयोगे चतुर्थी ॥ ८३ ॥

सहेति। हे स्मर पशुपतिं शिवं प्रति याम् इषुं बाणम् अग्रहीः गृहीतवानसि तया इष्वा सह त्वं धगिति कृत्वा भस्म अभूर्भूतवानसि धगित्यव्यक्तशब्दानुकरणं प्राचां व्याख्यानात् झटितीति वा पाठः। ध्रुवमुत्प्रेक्षे अधुना इदानीं वितनोरनङ्गस्यापि तव पिकस्वरएव कोकिलालापएव स प्रसिद्धः पञ्चमः पञ्चानां पूरकः शरो बाणोऽभूत्। तव शरीरं गतं बाणस्तु न गत इति भावः। अथ च पञ्चमः कोकिलस्वर इति शब्दच्छलम्। पत्री रोपइषुर्द्वयोरित्यमरः ॥ ८४ ॥

स्मरेति। हे स्मर भगवतोऽपि शिवस्यापि स प्रसिद्धो भवद्दहनश्रमस्तव दाहपरिश्रमो मद्दुरितैर्मम पातकैर्विफलीकृतः निष्फलीकृतः ननु यस्मात् सुराणां देवानां हिताय हुता अग्नौ आत्मतनुः स्वशरीरं येन तादृशः सन् तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे दिवि स्वर्गे पुनर्जनुर्जन्म आपिथ प्राप्तवानसि। तव जन्मान्तरप्राप्तौ परोपकारित्वं मदीयदौर्भाग्यञ्च हेतुः अथवा शिवकोपानलदग्धः सन् गत एवासीति भावः ॥ ८५ ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये
शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः ।
सुमनसो नमयन्नटनी धनु-
स्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेकक-
मदमुदान्धमयोगिजनान्तकम् ।
यदजयत्तत एव न गीयते
स भगवान् मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

विरहिण इति । विधूदये चन्द्रोदये विमुखस्य पराङ्मुखस्य दुःखितस्येत्यर्थः विरहिणो-जनस्य शमनस्य यमस्य दिग्भवः पवनमलयानिलो न दक्षिणो नानुकूलः शमनदिग्भव-त्वादेव दुःखद इत्यर्थः । प्रथमं चन्द्रोदय एव विरहिणामसह्यः मलयानिलस्तु तदपेक्षयाप्य-सह्य इति भावः । अथ च संपूर्णमण्डलविधूदये विमुखस्य विपरीतमुखस्य पश्चिमाभिमुखस्य विरहिणो मलयानिलो न दक्षिणो न दक्षिणदिग्वर्त्ती अपि तु वाम एव । मलयानिलस्य प्रसिद्धदक्षिणत्वं कथमपलपसीत्याह असौ मलयानिलो यदि दक्षिणः दक्षिणत्वं नाऽभिमत-स्तर्हि सुमनसो धनुः पुष्पमयचापम् अटनी अर्धं नमयन् नम्रीकुर्वन् असौ तव बाहुरेव । तुरेवार्थे यद्यस्य दक्षिणत्वमवश्यमभ्युपेयं तर्हि दक्षिणत्वं दक्षिणबाहुत्वमिति मन्तव्यं न त्वनुकूलत्वमित्यर्थः । तव दक्षिणबाहुरपि पीडकत्वाद्विरहिणां प्रतिकूल एव । मलया-निलोऽपि पुष्पचापमवं नमयति । दक्षिणशब्दे श्लेषाद्रीहशोक्तिः । अटनिर्धनुषः कोटिरिति मलः ॥ ९६ ॥

किमिति । उमापतिः शिवो मदमुदा गर्व्वहर्षेण अन्धं विमोहकम् अयोगिजनानां वियोगिजनानाम् अन्तकं विनाशकम् एककम् एकमेव भवन्तं त्वां यदजयत् जितवान् तत एव एकस्य तव जयादेव स भगवान् उमापतिः किमु मदनान्धकमृत्युजित् न गीयते मदनजित् अन्धकजित् मृत्युञ्जिदिति नाम्ना न कथ्यते अपि तु एकस्य तव जयादपि

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती
न ददृशे न च मन्मथ शुश्रुवे ।
स्वमदहो दहनाज्ज्वलतात्मना
ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

त्वमुचितं नयनार्चिषि शम्भुना
भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।
तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं
हतवता हरिणा बत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

गीयते न तु मदनान्धकाख्यासुरविशेषहन्तृणां चयाणामेव नयाङ्गवतीनामत्रयम् । एकस्मिन्नेव त्वयि मदजनकत्वम् अन्धकारित्वम् अन्तकारित्वञ्चेति धर्मत्रयं विद्यतेऽतस्त्व-मतिदुर्द्धर्षइति भावः । अन्धमिति अन्धं करोतीति नाम्नइत्यादिना णिङ् इगन्तइति हृस्वादित्वान्ङः एवमन्तकमित्यत्र अन्तं करोतीति णिङन्तात्सकः ॥ ९७ ॥

त्वमिवेति । हे मन्मथ काम त्वमिव त्वत्सदृशः कोऽपि परापकृतौ परेषामपकार-विषये कृती कुशलो न ददृशे न दृष्टः न च शुश्रुवे नापि श्रुतः । कथमित्यत आह यस्त्वं ज्वलता आत्मना जगन्ति भुवनानि परिरभ्य आलिङ्ग्य ज्वलयितुं दहनात् हरनयना-नलं प्राप्य स्वमात्मानम् अदहः दग्धवानसि । ईदृशः कोऽपि न दृष्टो न च श्रुतः । अन्ये ह्यपकारका हि स्वं रक्षित्वैव परेषामपकाराय प्रवर्त्तन्ते त्वन्तु परेषां ज्वलनाय स्वस्यापि ज्वलनमङ्गीकृतवानिति परापकारे कुशलोऽसीत्युपहासः । जगन्तीत्यस्य परिरभ्येत्यनेन ज्वलयितुमित्यनेन च सम्बन्धः । दहनादिति यत्र्यप्लोपे कर्मणीति पञ्चमी ॥ ९८ ॥

त्वमिति । हे काम शम्भुना शिवेन नयनार्चिषि ललाटनेत्राग्निज्वालायां त्वम् उचितं योग्यं भुवनशान्तिकहोमहविर्भुवनानां शान्तिप्रयोजनकहोमे हविर्हवनीयः कृतः त्वं भुवनशान्तिकहोमहविः कृतस्तदुचितमिति वा । शम्भुना त्वां दग्ध्वा भुवनानां शान्तिः

इति कियद्वचसैव भृशं प्रिया-
धरपिपासु तदाननमाशु तत् ।
अजनि पांशुलमप्रियवाग्ज्वल-
न्मदनशोषणबाणहतेरिव ॥ १०० ॥

प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा
व्यरचयद्गिरमर्द्धसमस्यया ।
हृदयमर्म्मणि मन्मथसायकैः
क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

कृता अन्यथा त्वच्छरीरी स्यात्तदा भुवनत्रयं न तिष्ठेदिति भावः। किन्तु बत कष्टं तव वयस्यं सखायं मधुं वसन्तम् अपास्य त्यक्त्वा मधुं दैत्यविशेषं हतवता विनाशितवता हरिणा विष्णुना किं कृतम् अपि तु न किमपि कृतं भुवनानां शान्तयेऽवतीर्णेन भगवता विष्णुना मधुदैत्यविनाशात् यादृशी शान्तिः कृता तदपेक्षयापि वसन्तविनाशेऽतितरां शान्तिरासीद्धतो न तेन समीचीनं कृतमित्यर्थः। किं कृतं कुत्सितं कृतमिति वा। मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे। वसन्ते दैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यान्तु योषितीति मेदिनी ॥ ९९ ॥

एवं कथयन्त्यास्तस्या मुखशोषमाह। इतीति। प्रियस्य नलस्य अधरपिपासु अधरपानेच्छु तत् सुकुमारतया प्रसिद्धं विरहपाण्डुरं वा तदाननं तस्या भैम्या मुखम् इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण कियद्वचसैव अल्पवचनेनैव भृशं सातिशयम् आशु शीघ्रं पांशुलं शुष्कम् अजनि जातम् सा साकल्येन वक्तुमसमर्था जातेत्यर्थः। अत्र हेतुमुत्प्रेक्षते अप्रियवाग्भिः परुषोक्तिभिर्ज्ज्वलतोऽत्यन्तं क्रुध्यतो मदनस्य कामस्य यः शोषणबाणः शोषणाख्यः शरस्तस्य हतेरिव प्रहारादिव पांशुलमजनि। आशु यदिति पाठे यत्पांशुलं अजनि तत् शोषणबाणहतेरिवेति तत्पदमाक्षिप्यान्वयः कार्य्यः ॥ १०० ॥

तस्या वक्रोक्तियोग्यतां व्यञ्जयितुमुपक्रमते। प्रियसखीति। अथानन्तरं सा दमयन्ती

अकरुणादव सूनशरादसून्
सहजयापदि धीरतयात्मनः ।
असवएव ममाद्य विरोधिनः
कथमरीन् सखि रक्षितुमात्थ माम् ॥ १०२ ॥

हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे
प्रसभमप्यव जीवनमात्मनः ।
सखि हिता यदि मे भवसीदृशी
मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् ॥ १०३ ॥

प्रियसखीनिवहेन स्निग्धसखीजनसमूहेन सह अर्द्धस्य सखीभाषितस्य पूर्वार्द्धस्य समस्यया प्रत्युत्तरेण उत्तरार्द्धपरिपूरणरूपेण गिरं वचनं व्यरचयत् रचयति स्म पूर्वं सख्योऽर्द्धमूचुरनन्तरं दमयन्त्यर्द्धमुवाचेत्यर्थः। कुतइत्याह मन्मथशायकैः कामवाणैर्हृदयमर्म्मणि हृदयलक्षणे मर्म्मस्थाने चततमा अतितरां विक्षता सती बहु समयं भाषितुं कथयितुमक्षमा असमर्था। समस्या तु समासार्थेत्यमरः। समस्यते संपूर्य्यतेऽनयेति अकर्त्तृकारके च समजादेः संज्ञायामिति क्यः ॥ १०१ ॥

अष्टाभिः श्लोकैः पूर्व्वश्लोकप्रतिज्ञातमाह। अकरुणादिति। हे भैमि अकरुणात् निर्दयात् सूनशरात् कुसुमवाणात् कामात् आपदि एतादृशे आपत्काले सहजया स्वाभाविक्या आत्मनोधीरतया धैर्य्येण असून् प्राणान् अव रक्ष। विपदि धैर्य्यावलम्बनमुचितमिति धैर्य्यमेवावलम्ब्य प्राणान् रक्षेत्यर्थः। इति पूर्व्वार्द्धं सखीवचनं भैमीवचनन्तु हे सखि मम असवएव प्राणा एव अद्य अधुना विरोधिनः शत्रवः दुःखानुभवप्रधानहेतुत्वात्। अतएव कथम् अरीन् शत्रून् रक्षितुं माम् आत्थ ब्रवीषि अरयोहि विनाशनीया एव यदि प्राणा न स्युस्तदा दुःखमप्यनुभवनीयं न स्यादतो हितं न वदसीति भावः। आत्थेति ब्रुवः सिद्धपञ्चानामादित आहो ब्रुव इति थल् आहस्थः इति थकारादेशः ॥ १०२ ॥

हितगिरमिति। हे आश्रवे वचनकारिणि भैमि किं किमिति हितगिरं हितकरं वचनं न शृणोषि कस्य आप्तत्वात् वचनस्य च हितकरत्वात् अवश्यमेव श्रूयते तत् त्वया-

अमृतदीधितिरेष विदर्भजे
भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।
यदि भवन्ति मृताः सखि चन्द्रिकाः
शशभृतः क तदा परिताप्यते ॥ १०४ ॥

भज धृतिं त्यज भीतिमहेतुका-
मयमचण्डमरीचिरुदञ्चति ।
ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरै-
रनुभवं वचसा सखि लुम्पसि ॥ १०५ ॥

वश्यमेवाङ्गीकर्त्तव्यमित्यर्थः । मा ते हितगीरित्याह प्रयत्नमपि सर्व्वथाप्यात्मानं गोपायेदिति श्रुतेर्बलेनापि आत्मनोजीवनम् अव रक्ष इयं सख्याउक्तिः । भैम्यास्तु हे सखि त्वं यदि मे मम हिता अनुकूला भवसि तर्हि ईदृशी एतादृशी कथमित्यर्थात् या त्वं मदरिं विरहदुःखानुभवहेतुत्वात् ममैव शत्रुं मम जीवितम् इच्छसि चिरं जीवत्वियमिति प्रार्थयसे अतस्त्वं न हिता भवसीत्यर्थः । वचने स्थित आश्रव इत्यमरः ॥ १०३ ॥

अमृतेति । हे विदर्भजे दमयन्ति एष पुरोवर्त्ती अमृतदीधितिश्चन्द्रः न तु तीक्ष्णदीधितिः अतोऽमुष्य अंशुभिः सुधामयैः किरणैः किं कथं तापं दाहं भजसि अङ्गीकरोषि एतस्योदयात् वरं तापशान्तिरुचिता न तु तापस्वीकारः इति सख्याउक्तिः । भैम्यास्तु हे सखि यदि शशभृतः शशकलङ्किनश्चन्द्रस्य चन्द्रिका मृता भवन्ति तदा क कश्चिन् जनो परिताप्यते चन्द्रेण परितापयितुं शक्यते अपि तु न कुत्रापि साधनाभावात् । अमृतपदे श्लेषादिदं क्लीवत्वम् । अमृताः सुधामया अथच मरणप्रतियोगिताम्रता दीधितयो यस्येति समासः ॥ १०४ ॥

भजेति । हे भैमि त्वं धृतिं धैर्यं भज लभस्व । अहेतुकां निष्कारणां भीतिं भयं त्यज । यतोऽयं दृश्यमानोऽचण्डमरीचिः शीतकिरण उदञ्चति उदेति । सूर्यभ्रान्त्या भयं माकार्षीरित्यर्थः । इयं सख्या उक्तिः । भैम्यास्तु हे सखि आतपात्मक मुर्मुरा-

अयि शपे हृदयाय तवैव त-
यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।
रुचिफलं सखि दृश्यतएव य-
ज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यसून् ॥ १०६ ॥

विधुविरोधितिथेरभिधायिनी-
मपि न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
सखि किमर्थगवेषणया गिरं
किरति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १०७ ॥

सुधाश्रयस्तैः ज्ञात्वा स्फुटमत्यन्तं मां ज्वलयति दहति अतीवचसा वचनमात्रेण अनुभवं प्रत्यक्षं ज्वलनहेतुकचण्डमरीचित्वानुमानं वा लुम्पसि खण्डयसि न मन्यसे इत्यर्थः कथमित्यर्थात् अतएवायं चण्डमरीचिरेवेत्यर्थः । ज्वलयतीत्यस्य अनुसञ्जितेनायमिति-कर्तृपदेनान्वयः । ज्वलयति त्वचमित्यपि क्वचित् पुस्तकेषु पाठः । मुर्मुरस्तुषवह्नौ स्यादिति विश्वः ॥ १०५ ॥

अयीति । अयीति कोमलसम्बोधने । अयि हे भैमि त्वं यदि विधोश्चन्द्रस्य रुचेः किरणस्य गोचरोविषयो नासि न भवसि तत्तर्हि तवैव हृदयाय शपे शपथेन तवैव हृदयं तोषयितुमिच्छामि । अपीति पाठे तव विश्वासार्थं शपेऽपीत्यन्वयः । चन्द्र एवायमुदेतीति मया सत्यमेवोक्तं विश्वसिहीत्यर्थः । इयं सख्या उक्तिः । दमयन्ती तु रुचिशब्दस्य प्रीत्यर्थत्वमादाय छलेनोत्तरमाह । हे सखि रुचिफलं प्रीतिफलं दृश्यत एव । यत् त्वचं ज्वलयति दहति यच्च असून् प्राणान् उल्ललयति व्याकुलयति अयमित्यर्थात् । शरीरज्वलनं प्राणानां व्याकुलीकरणञ्च प्रीतिफलमेवेति त्वया सत्यमुक्तं किं प्रणयिना एवं क्रियते इत्यर्थः । हृदयायेति श्लाघादेर्ज्ञीप्स्येति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । शपे इति शपः आत्मनेपदम् । रुचिर्मयूखे शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोरिति विश्वः ॥१०६॥

विधुविति । हे सखि विधुविरोधितिथेश्चन्द्रविरोधिन्यास्तिथेरमावास्याया अभिधायिनीमपि कुहू इति शब्दं मामयाखायकोमपि कोकिलां किं किमिति न पुनरिच्छसि

हृदय एव तवास्ति स वल्लभ-
स्तदपि किं दमयन्ति विषीदसि ।
हृदि परं न बहिः खलु वर्त्तते
मम यतस्तत एव विषद्यते ॥ १०८ ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा
हृदयमप्यनलङ्कृतमद्य ते ।
सखि हतास्मि तदा यदि हृद्यपि
प्रियतमः स मम व्यवधापितः ॥ १०९ ॥

अपि तु तथाविधां कोकिलाम् इत्यर्थः । चन्द्रोदयादेव लब्धवेदनासि अतः कोकिला-मुखात् चन्द्रविरोध्यमावास्योपस्थापकं कुहिति शब्दं श्रुत्वा आश्वसिहीति भावः । इयं सख्या उक्तिः । भैम्यास्तु हे सखि अर्थस्य चन्द्रविरोध्यमावास्यालक्षणस्य गवेषणया अनुसन्धानेन किम् अलम् । अनुसन्धानेनापि तावानर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः । यतः सेयं कोकिलापि मयि मद्विषये अनर्थमयीम् अमावास्यालक्षणार्थशून्यां गिरं वाचं किरति क्षिपति । अर्थोऽपि वक्तृतात्पर्य्यविषय एव शाब्दबोधे भासते । कोकिलाया उद्दीपक-तया कामपरिजनत्वान्नामावास्याज्ञाने तात्पर्य्यमित्यर्थशून्यं तद्वचनमित्यर्थः । अथ च अनर्थमयीम् अतिदुःसहां गिरं किरति । अर्थप्रतीतिर्दूरे तिष्ठतु प्रथमं शब्दश्रवणमेवोद्दी-पकत्वादतिदुःसहमित्यर्थः ॥ १०७ ॥

हृदय इति । हे दमयन्ति स वल्लभः प्रियो नलस्तव हृदय एव मनस्येव अस्ति तदपि तथापि किं किमर्थं विषीदसि खेदं कुरुष इति सख्या उक्तिः । भैम्यास्तु हे सखि मम स परं केवलं हृदि वर्त्तते न खलु बहिर्वर्त्तते तत एव तस्मादेतोरेव विषद्ये खिद्ये । सन्तुलनः सन्निहितबहिःस्थितिरेवात्यन्तं सुखयतीति भावः ॥ १०८ ॥

स्फुटतीति । हे भैमि मदनोष्मणा मदनजनितवियोगतापेन हेतुना हारमणौ हारस्थितनायकमणौ नामकमणिरिति हारे इत्यर्थः स्फुटति विदीर्यमाणे सति अद्य ते

इदमुदीर्य्य तदैव मुमूर्च्छ सा
मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका ।
क्व सहतामवलम्बलवच्छिदा-
मनुपपत्तिमतीमतिदुःखिता ॥ ११० ॥

अधित कापि मुखे सलिलं सखी
प्यधित कापि सरोजदलैः स्तनौ ।
व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं
न्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनौ ॥ १११ ॥

तव हृदयमपि मुखादिवत्तु प्रागेवानलङ्कृतं जातं वचोऽपि अनलङ्कृतं भवेदिति शेषः। अतो धैर्य्यवारिणा मदनोष्मा निर्व्वापयितव्य इति भावः इति सख्याउक्तिः। भैमी तु हृदयशब्दस्य मनःपरत्वं अनलमित्यस्य च नलशून्यपरत्वमादाय उत्तरयति। हे सखि हृदपि मनस्यपि मम स प्रियतमो नलो यदि व्यवधापितोऽन्तर्धापितः विधिनेत्यर्थात् तदा हतास्मि मृतास्मि हृदये तत्सङ्गतिरेवाधुना मम जीवनकारणमिति भावः ॥ १०९ ॥

एवं कथयन्त्या भैम्या मोहमाह। इदमिति। सा भैमी मनसि मूर्च्छितः प्रवृद्धो मन्मथपावकः कामानलो यस्यास्तादृशी सती इदं पूर्व्वश्लोकोक्तरार्द्धरूपम् उदीर्य्य उक्त्वा तदैव तत्कालमेव मुमूर्च्छ मोहं प्राप्ता। नन्वनलङ्कृतमित्यस्यातात्त्विकं नलशून्यं कृतमित्यर्थं बुध्वा कथं सा मोहं प्राप्तेत्याह। अतिदुःखिता सा अनुपपत्तिमतीम् अनुपपद्यमानामपि पर्य्यालोचनया वाञ्छितस्वरूपामपीत्यर्थः। अवलम्बस्य हृदयप्रतिकृतनला-वस्थानलक्षणजीवनधारणकारणस्य योलवो लेशस्तन्मात्र इत्यर्थः तस्य छिदां खण्डनां क्व कुत्र सहतां सोढुं शक्ता स्यात् अपि तु न क्वापि। अतिदुःखिनोहि अलीकमप्य-प्रियवचनं श्रुत्वा अविचार्य्यैव विमुह्यन्ति ॥ ११०. ॥

एवं मूर्च्छितायास्तस्याः सखीनामुपचारान्मूर्च्छापनयनं श्लोकद्वयेनाह अधितेति। कापि सखी सुतनोः कृशाङ्ग्या भैम्या मुखे सलिलं जलम् अधित निदधे। कापि सखी

उपचचार चिरं मृदुशीतलै-
र्जलजनालमृणालजलादिभिः।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमा-
दियमवाप यथा लघुचेतनाम् ॥ ११२ ॥

अथ कले कलय श्वसिति स्फुटं
चलति पक्ष्म चले परिभावय।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके
किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥

सरोजदलैः पद्मपत्रैः स्तनौ न्यधित आच्छादितवती। कापि सखी हृदि व्यजनानिलं तालवृन्तवातं न्यधित कृतवती। कापि सखी तनौ शरीरे हिमं मृणालादि शीतलं वस्तु न्यधित स्थापितवती। हिमं चन्दनमिति प्राञ्चः। चन्दने च हिमं विदुरिति विश्वः। न्यधितेति अपेरलुग्धादौ वेत्यपेरकारलोपः ॥ १११ ॥

उपचचारेति। स प्रियो हितः सखीनां निवहः समूहः मृदुभिः कोमलैः शीतलै-र्हिमैश्च जलजैः पद्मैर्नालैः पद्मदण्डैर्मृणालैर्बिसैर्जलैः आदिना चन्दनादिभिश्च क्रमात् परिपाटीं प्राप्य पूर्व्वोक्तरीत्या तथा चिरं भैमीम् उपचचार सेवितवान् यथा इयं भैमी लघुम् अल्पां लघु शीघ्रं वा चेतनाम् अवाप प्राप्तवती ॥ ११२ ॥

अथ तदानीं सखीनामुपचारार्थं परस्पराह्वानकोलाहलं युग्मकेनाह। अथेति। अथानन्तरम् इति गिरः सखीनां परस्परभाषणानि शुश्रुविरे श्रुताः समीपस्थितैर्जनै-रित्यर्थात् इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। इति किं हे कले सखि इयं भैमी स्फुटं प्रकटं श्वसिति प्राणिति जीवतीति कलय जानीहि। हे चले सखि अस्याः पक्ष्म नेत्रलोम चलति स्पन्दते इति परिभावय पश्य। पक्ष्मचलनमपि जीवनचिह्नम्। हे मेनके सखि अधरकम्पनम् अधरस्फुरणम् उन्नय तर्कय। हे कल्पलते सखि इयं किमपि अस्फुटं जल्पति वदति तत् शृणु ॥ ११३ ॥

रचय चारुमति स्तनयोर्वृतिं
कलय केशिनि केशमसंयतम् ।
अवगृहाण तरङ्गिणि नेत्रयो-
र्जलझरानिति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥
युग्मकम् ।

कलकलः स तदालिजनानना-
दुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुतालयमीयिवान्
धृतदरः स विदर्भपुरन्दरः ॥ ११५ ॥

कन्यान्तःपुरबाधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचतुः ।

रचयेति । हे चारुमति सखि स्तनयोर्वृतिमावरणं रचय कुरु । हे केशिनि सखि असंयतं मुक्तबन्धनं कैश्यं केशसमूहं कलय बधान । हे तरङ्गिणि सखि नेत्रयोश्चक्षुषो-र्जलझरान् बाष्पप्रवाहान् अवगृहाण अपाकुरु इति गिरः श्रुताः । कलादीनि सखीनां नामानि ॥ ११४ ॥

ताः श्रुत्वा राज्ञः कन्यान्तःपुरप्रवेशमाह । कलकल इति । तस्या भैम्या आलि-जनाननात् सखीजनमुखात् त्वरितेरितैः शीघ्रभाषणैर्विपुलो महत्तरः स कलकलः कोला-हलः उदलसत् उद्भूतवान् । यं कलकलम् अधिगम्य आकर्ण्य स विदर्भपुरन्दरो विदर्भ-राज्येन्द्रो भीमो धृतदरो गृहीतत्रासः सन् सुतालयं कन्यान्तःपुरम् ईयिवान् प्रविवेश । कोलाहलः कलकल इत्यमरः । ईयिवानिति इण गतौ वसुः अत्र वसोरपि समापकत्वम् । त्वरितानां धावकानाम् ईरितैर्भाषणैरिति प्राचां पाठान्तरव्याख्यानमालिजनाननशब्दा-पादानत्वाच्छ्रुतेरुपेक्षणीयम् ॥ ११५ ॥

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥११६॥
ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं
भेदव्यपाकृतमिथःप्रतिघातमेव ।

अथ छन्दोऽन्तरेण सर्गशेषं सूचयन् राज्ञो मन्त्रिवैद्याभ्यां तद्वृत्तान्तजिज्ञासामाह । कन्यान्तःपुरेति । ययोरधीकारादध्यक्षत्वात् नियोगाद्वा कन्यान्तःपुरस्य बाधनाय पीडायै दोषा व्यभिचारादयो वातपित्तादिवैषम्यजनितरोगाश्च न भवन्तीति शेषः तौ मन्त्रिप्रवरश्च मन्त्रिमुख्यश्च अगदङ्कारश्च वैद्यश्च तौ तुल्यं समकालं शब्दसारूप्यात् समानञ्च ऊचतुः कथयामासतुः । किमूचतुरित्याह हे देव राजन् आकर्णय शृणु अहं सुश्रुतेन सुष्ठु आकर्णितेन चर एव चरकस्तस्य मत्प्रेरितस्य चरस्य उक्तेन कथितेन अखिलं समस्तं गूढवृत्तान्तं जाने । किं जानासीत्याह अस्याभैम्यास्तापस्य दलने नाशे नलदं नलनामकराजप्रदं पुरुषं विना कोऽपि जनः क्षमः समर्थो न स्यात् न भवति इति चरमुखान्मया श्रुतम् । नले जातानुरागाया अस्याः पूर्व्वरागो जात इति जानीहि देवेति मन्त्रिवाक्यार्थः । वैद्यवाक्यार्थस्तु हे देव अहं सुश्रुतेन वैद्यकग्रन्थविशेषेण चरकस्य चरकाचार्य्यस्य उक्तेन भाषितेन ग्रन्थविशेषेण अखिलं निदानम् उपशमकारणञ्च जाने । नलदम् उशीरं विना अस्यास्तापस्य दलने नाशे कोऽपि क्वाथादिः क्षमो न स्यात् तदस्याः शरीरमुशीरेण लिप्यतां तेनाशु सन्तापशान्तिर्भविष्यतीति । च द्वयमुभयोः प्राधान्यसूचकम् । अधीकारादिति मादेर्घञि बहुलमिति दीर्घः । अगदङ्कार इति अस्तसत्यागदेभ्यः कार इति मकारागमः । रोगहार्य्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ इति स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् अभयं नलदं सेव्यमिति चामरः । सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मककाश्मीरफलमधूकपुष्पाण्युशीरञ्चेत्युक्ता सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरोगणः । पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्दाहनाशन इति सुश्रुतः । लाजाचन्दनकाश्मर्य्यफलमधूकशर्करानीलोत्पलोशीरसारिवागुडूचीह्रीबेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानीति चरकः । शार्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम् अस्य लक्षणमुक्तं प्राक् ॥११६॥

श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्न पतेर्न किञ्चित्
भैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ॥ ११७ ॥

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्ना-
मपि तनयां नृपतिः पदावनम्राम् ।
अकलयदसमाशुगाधिमग्ना-
ञ्झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥११८ ॥

ताभ्यामेवमुक्तमपि राज्ञा औत्कण्ठ्यान्न श्रुतमित्याह । ताभ्यामिति । ताभ्यां मन्त्रिवैद्याभ्यां युगपदेकदा अभिधीयमानमपि कथ्यमानमपि एकरूपतया उभयार्थमाश्वपीत्यर्थः भेदेन अर्थभेदाद्भिन्नत्वेन व्यपाकृतोऽपनीतो मिथःप्रतिघातः शब्दबोधप्रतिबन्धकीभूतपरस्परैकतारूपविरोधो यत्र तादृशमेवाभूत् । विभिन्नमतयोर्मन्त्रिवैद्ययोर्हि वाक्ययोर्भिन्नत्वमेव युक्तम् एकरूपत्वे उन्मत्तवचनवत् तस्मात् श्रोतुर्बोधो न जायते अत्र तु अर्थभेदादेव भेदाङ्गीकारात् एकरूपमपि शाब्दबोधजननयोग्यमेवाभूदित्यर्थः । ननु तर्हि कथं राज्ञा तयोरर्थौ न गृहीतावित्यत्राह तु किन्तु भैम्यां दमयन्तीविषये अनिष्टशतशङ्कितया अमङ्गलशताशङ्कया आकुलस्य अस्थिरचित्तस्य तस्य नृपतेर्भीमस्य श्रोत्रे कर्णौ कर्तृणी किञ्चित् किमपि एकांशमपि न पपतुः न सन्निचक्रमतुः कामिनीजिज्ञासादिवत् स्निग्धजनानिष्टशङ्काच बोधप्रतिबन्धिकेति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ११७ ॥

अथ राज्ञा भैमीदर्शनमाह । द्रुतेति । नृपतिर्भीमो द्रुतं शीघ्रं विगमितं राजागमनवार्त्तां श्रुत्वा सखीभिरपसारितं विप्रयोगचिह्नं विरहानुमापकं मृणालादिकं यस्यास्तादृशीमपि पदावनम्राम् अभिवन्दनाय पादयोः पतितां तनयां सुतां भैमीम् असमाशुगस्य विषमशरस्य कामस्य य आधिः तज्जनिता मानसी व्यथा तत्र मग्नाम् अकलयत् ज्ञातवान् । चिह्नाभावे कथं ज्ञातवानित्यर्थान्तरन्यासेनोपपादयति हि यतो विज्ञाः सुधियो जनाः झटिति शीघ्रं हेतुमनपेक्ष्यैवेत्यर्थः पराशयवेदिनः पराभिप्रायज्ञा भवन्ति । पुष्पिताग्रा वृत्तमिदम् अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति लक्षणात् ॥ ११८ ॥

व्यतरदथ पिताशिषं सुतायै
नतशिरसे सहसोन्नमय्य मौलिम् ।
दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं
गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः ॥ ११९ ॥

तदनु स तनुजासखीरवादी-
दुचितमती गतएव ह्रीह्रयीणाम् ।
कुसुममपि शरायते शरीरे
तदुचितमाचरतोपचारमस्याम् ॥ १२० ॥

राजा तां तथाविधां निश्चित्याशीर्व्वादेन तदभिप्रेतसिद्धिं सूचयन् सान्त्वयति । व्यतरदिति । अथानन्तरं पिता भीमो नतशिरसे लज्जया नम्रमस्तकायै सुतायै दमयन्त्यै सहसा शीघ्रं मौलिं तस्या मस्तकम् उन्नमय्य उत्तोल्य आशिषं व्यतरत् ददौ । का आशीरित्याह हे भैमि कियद्भिः कतिपयैः स्वल्पैरेव वासरैर्दिवसैः स्वयंवरे स्वयं व्रियते-ऽस्मिन्निति स्वयंवरसमाजे स्वयं व्रियतेऽसाविति स्वयंवरे राजसमूहमध्ये वा गुणमयं बहुगुणयुक्तम् अभिमतम् ईप्सितं दयितं स्वामिनम् आप्नुहि लभस्व इति । स्वयंवर-इत्यनेन पितृपरतन्त्रास्मि न खलु स्वाभिमतं वरं प्राप्स्यामीति मनसि कृत्वा दुःखं माकार्षीरिति सूचितम् । वासरैरिति फलसिद्धौ क्रियोपरमे तृतीयेति तृतीया । स्वयंवरे इति सम्बोधनान्तमिति प्राञ्चः ॥ ११९ ॥

तस्याः सखीः प्रत्युपदिशति । तदन्विति । तदनु आशीर्व्वादात् परं स राजा तनुजायाः दुहितुः सखीरवादीत् उक्तवान् । किमवादीदित्याह हे भैमीसख्यः युष्मि-न्नस्मै छिन्नमती गत एव कल्माष एव इति वसन्तभारतोऽपीत्यर्थः ह्रीह्रयीणां सर्वकिमान्त-मोक्ष्यमाणानाम् अथ च अस्याः शरीरे कुसुममपि अभिनवदुःखं पुष्पमपि शरायते

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः
स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।
श्रमिमश्रमनयानया तदासुं
रुचिरुचिताथ भवद्विधाभिधाभिः ॥ १२१ ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नाप्रच्छि लज्जास्पदं
यच्चोहः स्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।
यच्चाशीःकपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना
तत्सर्वालिजनीमनोऽभिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२ ॥

शरवत् पीड़ाकरं भवति अथ च कामवाणायते अतो यूयम् अस्यां भैम्यां तदुचितं वसन्तसमयोपयुक्तम् उपचारं शुश्रूषाम् आचरत कुरुत ॥ १२० ॥

किन्तर्हि चिरकालमेवं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह। कतिपयेति। वो युष्माकं वयस्यया सख्या भैम्या कतिपयदिवसैरल्पैरेव दिनैः स्वयम् अभिलष्य इच्छाविषयीकृत्य वरीयान् अतिशयेन श्रेष्ठो वरो वरिष्यते तत्तस्मात् अथ इतः परम् अनया युष्माकं वयस्यया भैम्या भवद्विधानां युष्मादृशीनां अभिधाभिः सान्त्वनवाग्भिः श्रमिमाणं कार्श्यं श्रमं श्रान्तिं नाशं नयति प्रापयतीति तादृशी रुचिस्तुष्टिरामुं प्राप्तुम् उचिता युक्ता। अथ रुचिः सम्यग् शोभेति प्राघः ॥ १२१ ॥

राज्ञा सर्वं ज्ञातमिति निश्चित्य सख्योहृष्टा लज्जिताश्चेत्याह। एवमिति। एवं पूर्वोक्तं वदता कथयता नृपेण भीमेन लज्जास्पदं [illegible] तनया भैमी यत् नाप्रच्छि किमिति ते तापादिकं जातमिति न पृष्टा तथा वपुषः शरीरस्य पाण्डुत्वतापादिभिर्हेतुभिः स्मरभूः कामजनितो मोहो मूर्च्छा अकल्पि अनुमितः तत्र मोहे या सान्त्वना सदृशी योग्या स्यादिव् सा आशीःकपटादाशीर्व्वादच्छलात् यच्च अवादि उक्ता तत् सर्वं सर्वा

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तूर्य्यः स्थैर्य्यविचारणप्रकरणभ्रातर्य्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२३ ॥

ज्ञात्वा भाविजनः सखीजनो मनश्चित्तं आनन्दमन्दाक्षयोराह्लादलज्जयोरब्धिं समुद्रम् अत-नीत् कृतवान्। शीघ्रमेव भैम्याः स्वयंवरो भविष्यतीत्यानन्दः राज्ञाप्यस्याः कामविकारो ज्ञात इति लज्जा। मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडेत्यमरः। शार्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम् ॥ १२२ ॥

श्रीहर्षमिति। स्थैर्य्यस्य स्थिरत्वस्य विचारणा क्षणभङ्गवादनिराकरणेन विचारो यत्र तादृशस्य प्रकरणस्य ग्रन्थविशेषस्य भ्रातरि एकजनकत्वात् सोदरे तदप्यनेन कृतमिति भावः नैषधीयचरितेऽयं तूर्य्यश्चतुर्थः सर्गः समाप्त इति अन्यत् पूर्ववत् ॥ १२३ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषधटीकायां
चतुर्थः सर्गः समाप्तः।

पञ्चमः सर्गः।

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्
स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः।
तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षु-
र्नारदस्त्रिदशधाम जगाम॥ १॥
नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्
पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः।

पूर्वसर्गसूचितस्वयंवरोपक्रममुद्दिश्य अनवरतकलहविलोकनकुतूहलस्य भगवतो नारदमुनेः पुरन्दरप्रोत्साहनार्थममरपुरप्रयाणमाह यावदिति। अथ दमयन्तीसान्त्वनानन्तरं स महीन्द्रो भीमः स्वयंवरमहाय स्वयंवरोत्सवाय यावत् नरेन्द्रान् राज्ञ आगमयते स्वयंवरायाहूतवान् राज्ञः प्रतीक्षते तावदेव तस्मिन्नेव काले न तु किञ्चिद्विलम्ब्य इन्द्रदिदृक्षुरिन्द्रं द्रष्टुमिच्छुर्नारदऋषिस्त्रिदशधाम स्वर्गं जगाम गतवान्। अत्र कलहो जायतामिति मत्वा स्वयंवरागमने इन्द्रं प्रवर्त्तयितुं गतवानित्यर्थः। आगमयत इति आगमयतेः कालहरण इत्यात्मनेपदं। तावदेव ऋषिरिति ऋत्यकोऽसवर्णेति सन्ध्यभावः। इन्द्रस्य दिदृक्षुरिन्द्रदिदृक्षुरिति सम्बन्धषष्ठ्या तत्पुरुषः। [illegible]। अस्मिन् सर्गे स्वागता वृत्तं स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्ममिति लक्षणात्॥ १॥

नारदस्तु जगतीगुरुरुच्चै-
र्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥
गच्छता पथि विनैव विमानं
व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।
साधने हि नियमोऽन्यजनानां
योगिनान्तु तपसाखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

सप्तभिः श्लोकैस्तस्य गमनप्रकारमेवाह । नावेति । पर्व्वतः पर्व्वतनामा मुनिः तं नारदम् अनु पश्चात् यत् प्रययौ प्रयातवान् अत्र प्रयाणविषये न चित्रं नाश्चर्य्यं खलु यस्मात् स पर्व्वतस्तस्य नारदस्य सपक्षो मित्रम् । मित्रं हि सत्यपि स्वकार्य्यानुरोधे मित्रमनुगच्छत्येवेति नाश्चर्य्यमित्यर्थः अथ च सपक्षः पक्षसहितः पर्व्वतः शैलो यद्गच्छति तच्च नाश्चर्य्यम् । तर्हि कुत्राश्चर्य्यमित्याह जगतो विश्वस्य उपदेष्टृत्वात् पूज्यत्वाच्च गुरुर्नारदस्तु नारदः पुनः उच्चैर्विस्मयाय अत्याश्चर्य्याय गगनम् आकाशं विललङ्घे लङ्घितवान् । विमानादिकं विना यदाकाशं लङ्घितवान् तदाश्चर्य्यमित्यर्थः । जगतीगमनशीलस्य उच्चैर्विस्मयायेति वा वीनां पक्षिणामपि स्मयायेति प्राञ्चः । अथ च गुरुर्गुरुत्वगुणत्वात् जगतः पृथिव्याः आकाशात् यदाकाशं लङ्घयति तदतितरामाश्चर्य्याय भवति गुरुत्वात् पतनमेव युक्तं न तूर्द्ध्वगमनमिति भावः । गच्छतीति जगदिति बोपदेवः । विस्मयायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जराखघुनीरपि । पुमान्निषेकादिकारि पित्रादौ सुरमन्त्रिणीति मेदिनी ॥ २ ॥

गच्छतीति । पथि विमानं व्योमयानं विनैव गच्छता तेन मुनिना नारदेन व्योम आकाशं विजगाहे विलोडितम् । विनैव पथिवेन एवशब्दस्त्वर्थकः विमानं प्रतिमाकारं व्योम गच्छतीति वा । कथमेवमित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासेनोपपादयति हि यतः अन्यजनानां योगिव्यतिरिक्तानां साध्यतेऽनेनेति साधने साधनार्थे नियमोऽवश्यापेक्षणात्मकं

खण्डितेन्दुभवनाद्यभिमाना-
लङ्घते स्म मुनिरेष विमानान्।
अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने
नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥

तस्य तापनभिया तपनः स्वं
तावदेव समकोचयदर्चिः।
यावदेष दिवसेन शशीव
द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

वाहनादीनेव गमनादिकं भवतीत्येवंरूप इत्यर्थः। योगिनां तु पुनः तपसा तपस्यैव अखिलसिद्धिः समस्तकार्य्यनिर्व्वाहः अतस्तपोबलेनैव तेनाकाशमाक्रान्तमित्यर्थः। व्योमयाने विमानोऽस्त्रीत्यमरः ॥ ३ ॥

खण्डितेन्द्विति। एष मुनिर्नारदः खण्डितो दूरीकृत इन्दुभवनादीनां चन्द्र-लोकादीनाम् अभिमानो रमणीयत्वगर्व्वोऽनतिक्रमणीयत्वगर्व्वो वा यैस्तादृशानपि विमानान् व्योमयानानि लङ्घते स्म अतिक्रामति स्म तथा तत्पतिभिस्तेषां विमानानां स्वामिभिः अङ्घ्रिविनम्रैः चरणानतैः सद्भिः अर्थितोऽपि भगवन् मदीयं विमानमारुह्य अयं स्थीयतामिति याचितोऽपि अतिथिताम् आतिथ्यं नैव अनुमेने नैवाङ्गीचकार विलम्बभियेति भावः ॥ ४ ॥

तस्येति। तपनः सूर्य्यस्तस्य नारदस्य तापनभिया तत्कर्त्तृकसन्तापनाद्भयेनेत्यर्थः तावदेव तावत्परिमाणमेव स्वं स्वीयम् अर्चिः तेजः समकोचयत् सङ्कोचितवान्। मत्समीपमागतोऽयं महानुभावो मुनिर्मदीयतेजसा सन्तप्तो मा भूदिति मत्वा तेजः सङ्कोचितवानित्यर्थः। [illegible] निवारयति तावत् यावत्परिमाणसङ्कोचनेनैव एष सूर्य्यः स्वं तन्महसैव मुनिरेष तेन द्राक् झटिति न अतप्यत सन्तप्तो नाभूत् यथा दिवसेन [illegible] शशी चन्द्रस्तस्य [illegible] अतिशयः [illegible]

पर्य्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं
यत्करैरहह तेन तदा तम् ।
पर्य्यभूत् खलु करैर्द्विजराजः
कर्म्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ६ ॥

विष्टरं तटकुशालिभिरद्भिः
पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।
पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं
स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽस्मै ॥ ७ ॥

सङ्कोचे मुनितेजसा स्वस्याभिभवः स्यादतो यथोभयं न भवति तथा तेजः संकोचितवा-निव्यर्थः । नारदः सूर्य्यइव तेजस्वीति भावः । यावत्तावदित्यव्ययम् ॥ ५ ॥

पर्य्यभूदिति । दिनमणिः सूर्य्यः करैः स्वतेजोभिः करणैर्द्विजराजं चन्द्रं यत्पर्य्यभूत् परिभवति स्म खल्वतीते तदा तस्मिन् काले तेन अकारणद्विजराजपरिभवेण हेतुना अहहाश्चर्य्ये द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठो नारदः करैः स्वकिरणैः करणैस्तम् अकारणद्विजराज-परितापिनं सूर्य्यं खलु निश्चितं पर्य्यभूत् परिभूतवान् । युक्तमेतत् यतः अत्र लोके स्वकृतं स्वेन जनितं कर्म्म शुभाशुभात्मकं कोजनो न भुङ्क्ते अपि तु सर्वएव भुङ्क्ते । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते इति स्मृतेः । एकं द्विजराजं परिभवन् सूर्य्योऽपरेण द्विज-राजेन परिभूत इत्यर्थः । सूर्य्यः स्वतेजसा द्विजराजं नारदं पूर्वं परिभूतवान् अनन्तरं द्विजराजो नारदोऽपि क्रुद्धः सन् स्वतेजसा सूर्य्यं परिभूतवानिति इति भावः ॥ ६ ॥

विष्टरमिति । अथानन्तरं स्वर्गसिन्धुर्मन्दाकिनी अतिथये अभ्यागताय अस्मै नार-दाय तटकुशालिभिस्तीरजातकुशश्रेणीभिर्विष्टरम् आसनम् अदित दत्तवती तथा अद्भिर्जलैः पाद्यम् अदित कच्छरुहाभिर्जलप्रायदेशजातदूर्व्वाभिरर्घ्यम् अदित पद्मवृन्दस्य पद्मसमूहस्य मधुभिर्मकरन्दैर्मधुपर्कम् अदित । अन्योऽपि अभ्यागताय आसनादिकं दत्त्वा तोषयति । कुशपद्मादियुतां मन्दाकिनीं दृष्ट्वा स तुतोषेति भावः । तथासनयोर्विष्टर-

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं
नाकनायकनिकेतनमाप।
सम्प्रतीर्य्य भवसिन्धुमनादिं
ब्रह्म शर्म्मभरचारु यतीव॥ ८॥

अर्च्चनाभिरुचितोच्चतराभि-
श्चारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः।
यावदर्हकरणं किल साधोः
प्रत्यवायधुतये न गुणाय॥ ९॥

इति आसनार्थे विष्टरो निपातितः। अदितेति दाञो लुङ् त। जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध इति दूर्व्वा तु शतपर्व्विका। सहस्रवीर्य्याभार्गव्यौ रुहानन्तेति चामरः॥ ७॥

स इति। स नारदः अगाधम् अपरिमाणं वियदन्तराकाशान्तरालं व्यतीत्य अतिक्रम्य नाकस्य स्वर्गस्य नायकः पतिरिन्द्रस्तस्य निकेतनं गृहम् आप प्राप्तवान् यतीव यथा संयमी अनादिं प्रवाहरूपत्वात् अवधिशून्यं भवसिन्धुं संसाररूपसमुद्रं संप्रतीर्य्य उत्तीर्य्य शर्म्मणः सुखस्य भरेण समूहेन चारु रमणीयं ब्रह्म परमात्मानं प्राप्नोति तथा। आनन्दो ब्रह्मणो रूपमित्यादिश्रुतिः इन्द्रगृहमपि सुखसमूहेन चारु यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादि-वचनात्॥ ८॥

अथोपस्थितं नारदमिन्द्रोऽधिकं पूजितवानित्याह। अर्च्चनाभिरिति। इन्द्रोऽतिथिमभ्यागतं तं नारदम् उचिताभ्यो योग्याभ्योऽर्च्चनाभ्य उच्चतराभिरत्यधिकाभिरर्च्चनाभिः पूजाभिश्चारु सम्यक् विधिपूर्व्वकं यथा तथा सदकृत पूजितवान्। अधिकपूजायाः कारणमाह किल यतः साधोर्यावदर्हकरणं यथोचितविधानं यावती अर्हा पूजा अतिथ्यागमने उक्ता तत्करणं वा प्रत्यवायधुतये अकरणजन्यदुरितपरिहारमात्राय भवति न गुणाय न विशेषफलाय भवति अतो विशेषफलमनुसन्धायैव नारदमधिकं पूजयामासेति भावः। यो यथारमते तस्य फले विशेष इति न्यायात्॥ ९॥

नामधेयसमतासखमद्रे-

रद्रिभिन्मुनिमथाद्रियत द्राक्।

पर्व्वतोऽपि लभतां कथमर्चां

न द्विजः स विबुधप्रमुखश्री॥ १०॥

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्य्यात्

वोढुमानपि विवेद मुनीन्द्रः।

स्वःसहस्थितिसुशिक्षिततया ता-

न्दानपारमितयैव वदान्यान्॥ ११॥

पर्व्वतमुनिमपि पूजितवानित्याह। नामधेयेति। अथ नारदसत्कारानन्तरम् अद्रिभित्पर्व्वतभेदी इन्द्रः नामधेयसमतया पर्व्वतेतिसंज्ञासाम्येन सखा मित्रं तादृशं मुनिं पर्व्वतं द्राक् झटिति आद्रियत पूजितवान्। कथं पर्व्वतभिदा पर्व्वतस्य पूजा कृतेति नामद्वयच्छलेनाशङ्क्याह। सद्विजोब्राह्मणः पर्व्वतोऽपि विबुधप्रमुखश्री सन् इन्द्रं प्राप्तः सन् अर्चां पूजां कथं न लभतां न प्राप्नोतु अपि तु प्राप्तुमर्हत्येव। सन्तोऽभ्यागतं शत्रुमपि पूजयन्तीति छलम्। अयं हि ब्राह्मणो नाममात्रेण पर्व्वतः न तु वास्तविक-पर्व्वतत्ववानिति युक्तमेवास्य पूजनमित्यर्थः। अथ च पर्व्वतः पाषाणतुल्यो मूर्खोऽपि द्विजो विबुधप्रमुखश्री पण्डितश्रेष्ठं प्राप्तः सन् अर्चां कथं न लभतां जातिमात्रेणापि ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यतएव। सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे इति स्मृतेः। समता-सखमिति राजादित्वाट्टः॥ १०॥

इन्द्रस्य दातृत्वातिशयं व्यञ्जयति। तद्भुजादिति। मुनीन्द्रोनारदः तान् दातृत्वेन प्रसिद्धान् वोढुमान् कल्पवृक्षानपि अति अत्यन्तं वितीर्णा विहिता सपर्य्या पूजा येन तादृशात् तस्य इन्द्रस्य भुजाद्धस्तात् उपदेष्टुः स्वःसहस्थित्या एकस्मिन् स्वर्गे सहवासेन सुशिक्षितया सुलब्धतया दानपारमितया दानस्य पारमं परमत्वं मिमीते यस्य दानपारमी

मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्
नारदं बलरिपुः समवादीत् ।
आकरः स्वपरभूरिकथानां
प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

तं कथानुकथनप्रसृतायां
दूरमालपनकौतुकितायाम् ।
भूभृतां चिरमनागतिहेतुम्
ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तस्य भावस्तत्ता तयैव अतिदातृतयैवेत्यर्थः हेतुना वदान्यान् दानशौण्डान् विवेद जानाति स्म । कल्पवृक्षाणां न स्वाभाविकं वदान्यत्वं किन्तु इन्द्रमुखाच्छिक्षितमित्यर्थः । दानपारमितया दानविधिशेषकथन्यविशेषेणेति केचित् । वक्रुजादिति गुर्व्वादीक्यर्थादेरित्यपादानसंज्ञायां पञ्चमी । पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्च्चार्हणाः समा इत्यमरः । वदान्यो दानशौण्डे स्याद्दानप्रियभाषिणीति वल: ॥ ११ ॥

अथ नारदं प्रतीन्द्रस्य वचनमुपक्रमते द्वाभ्याम् । मुद्रितेति । बलरिपुरिन्द्रो मुद्रितं परित्यक्तम् अन्यजनैः सह सङ्कथनं सम्भाषणं येन तादृशः सन् भवन् नारदं समवादीत् सादरमुवाच । अर्थान्तरमुपन्यस्यति हि यतः सुहृदोर्मित्रयोः सहवास-एकत्रावस्थानं प्रायशो बाहुल्येन स्वस्य परेषाञ्च भूरिकथानां नानाविधालापानाम् आकर-उत्पादको भवति ॥ १२ ॥

तमिति । आलपने परस्परसम्भाषणे या कौतुकिता कुतूहलित्वं तस्यां दूरमत्यन्तं कथानुकथनेन वचनानुवचनेन प्रसृतायां प्रवृत्तायां सत्यां शतमन्युरिन्द्रः भूभृतां राज्ञां चिरं बहुकालं व्याप्य या अनागतिः स्वर्गे अनागमनं तस्या हेतुं कारणं ज्ञातुमिच्छुः सन् तं नारदम् अवदत् । किमिति बहुकालं राजानो भूपाः सन्तः स्वर्गं नागच्छन्तीति ज्ञातुमिच्छया उवाचेत्यर्थः । शतमन्युर्दिवस्पतिरित्यमरः ॥ १३ ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः
किन्नु सम्प्रति न वीरकरीरान् ।
ये परप्रहरणैः परिणामे
विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा-
दूरमूर्द्धगमनस्य विरोधि ।
गौरवाद्वपुरपास्य भजन्ते
मत्कृतामतिथिगौरवऋद्धिम् ॥ १५ ॥

पञ्चभिरिन्द्रवाक्यमनुवदति । प्रागिवेति । किं प्रश्ने नु सम्बोधने हे मुने नृपा राजानएव वंशा वेणवस्ते प्रागिव पूर्वमिव संप्रति इदानीं वीरा एव करीरा वंशाङ्कुरास्तान् किं न प्रसुवते न जनयन्ति यथा ते पूर्वं वीरानजनयन् तथाधुना किमिति न जनयन्तीत्यर्थः । ये वीरकरीराः परिणामे आयुःशेषे वेणुपक्षे पक्वतादशायां परेषां शत्रूणां प्रहरणैर्बाणादिभिरस्त्रैर्विक्षता हताः सन्तः पक्षे अन्येषां कुठारादिभिश्छिन्नाः सन्तः क्षितितले पृथिवीपृष्ठे निपतन्ति । करीरः कलसे वृक्षभेदे वंशाङ्कुरेऽपि चेति विश्वः ॥ १४ ॥

नृपाणां तथात्वे तव किं फलमित्यत आह । पार्थिवमिति । हि यतो वीराः शूराः पार्थिवं सत्यपि पाञ्चभौतिकत्वे पृथिव्यंशाधिक्यात्तद्विकारम् अतएव गौरवाद्गुरुत्वात् दूरमत्यन्तम् ऊर्द्ध्वगमनस्य स्वर्गप्राप्तेर्विरोधि प्रतिबन्धकं निजं स्वीयं वपुः शरीरं आत्माश्रयत्वाद्देहत्वम् आजिषु संग्रामेषु अपास्य परित्यज्य मत्कृतां मया क्रियमाणाम् अतिथिगौरवऋद्धिम् अभ्यागतार्थसत्कारसमृद्धिं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । संग्रामनिहता राजभिर्दिव्यशरीरैः सद्भिः स्वर्गमागत्य यन्ममातिथिभिर्भूयते तदेव मदीयसम्पत्तिफलमित्यर्थः । गौरवऋद्धिमित्यत्र ऋत्यकः इत्यादिना सन्धिनिषेधः ॥ १५ ॥

[illegible]

साभिशापमिव नातिथयस्ते
मां यदद्य भगवन्नुपयन्ति ।
तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये
स्वोदरैकभृतिकार्य्यकदर्य्याम् ॥ १६ ॥

पूर्व्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः
श्रीभरा विपद एव विमृष्टाः ।
पात्रपाणिकमलार्पणमेषां
तासु शान्तिकविधिर्व्विधिदिष्टः ॥ १७ ॥

अन्वतिथिवैमुख्यमेव गृहिणां दोषाय भवति न तु तेषामनागमनमित्याशङ्क्याह । साभिशापमिति । हे भगवन् ऐश्वर्य्यादिसमग्रशालिन् नारद ते वीरा अतिथयः अद्य इदानीं साभिशापमिव महापातकाद्यभिशप्तजनमिव मां यन्न उपयन्ति न प्राप्नुवन्ति तेन हेतुना इमां श्रियं सम्पत्तिं न बहु मन्ये नात्यन्तं सम्मानयामि । किम्भूतां यतः स्वोदरस्य निजजठरस्य एका केवला या भृतिर्भरणं सैव कार्य्यं यस्याः सा चासौ अत-एव कदर्य्या कुत्सिता चेति तादृशीम् । सम्पत्तेर्हि अतिथिसत्काराय नियोगेनैव साफल्यं न तु स्वोदरपरिपूरणेनातस्तेषामनागमने खिद्यामीत्यर्थः । ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगइति स्मृतमिति ॥ १६ ॥

पूर्व्वेति । किञ्च हे भगवन् पूर्व्वपुण्यानां पूर्व्वजन्मकृतकृच्छ्रचान्द्रायणादिजन्यशुभा-दृष्टानां यो विभवो माहात्म्यं तस्य व्ययेन परिपाकेण नाशेन वा लब्धाः सम्प्राप्ताः प्राप्ताः श्रीभराः सम्पत्तिसमूहा विमृष्टाः तत्त्वतो विचारिताः सत्यः विपद एव सञ्चितपुण्य-क्षयकारित्वात् भोगेनाशुविनाशितया पर्य्यवसाने दुःखदायित्वाच्च । किन्तु तासु सम्पत्ति-लक्षणविपत्सु एषां श्रीभराणां पात्रस्य विशिष्टसम्प्रदानस्य पाणिकमले करपद्मे अर्पणं त्यागः शान्तिकविधिः शान्तिप्रयोजनकर्म्म विधीयतेऽनेनेति विधिना वेदेन ब्रह्मणा वा दिष्ट उक्तः पात्रेति फलातिशयार्थमुक्तम् । उक्तञ्च सर्व्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि
स्फीतमत्र विषये सहसाघम् ।
भूयतां भगवतः श्रुतिसारै-
रद्य वाग्भिरघमर्षणकृद्भिः ॥ १८ ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयर्द्धिं
वर्द्धयन्नवहितत्वभरेण ।
चक्षुषां दशशतीमनिमेषां
तस्थिवान् मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषत इति । अन्यास्वपि विपत्सु शान्तिक-कर्म्म क्रियते । लक्ष्म्याः पद्माधिष्ठानं युक्तमिति पाणिकमलरूपकेऽभिप्रायः ॥ १७ ॥

तदिति । तत्तस्मात् भगवतस्तव श्रुतिसारैः श्रवणसुखावहैर्वाग्भिर्वचनैः अद्य इदानीं मम अत्र विषये अतिथ्यनागमकारणजिज्ञासायाम् अघस्य दुःखस्य मर्षणे विनाशने कृद्भिर्मन्त्ररूपैः अथ च सन्ध्याविध्युक्तमन्त्रविशेषैर्भूयतां । किं कृत्वा मम साभि-शापत्वज्ञानात् कारणान्तराद्वा किमतिथयो नागच्छन्तीति संशयः सन्देह एव शिल्पी निर्म्माता हेतुर्यस्य तादृशं तथाविधं संशयजन्यमित्यर्थः । स्फीतमतिप्रवृद्धम् अघं दुःखं झटिति शीघ्रं विमृज्य अपनीय । संशयच्छेदकं तव वचनं श्रुत्वा मम दुःखं यास्यति तत् तादृशं कथयेत्यर्थः । अन्यस्यापि मन्त्रविशेषश्रवणात् दुःखमपगच्छति । अघमर्षणकृद्भी-ऽपि श्रुतिभ्यो वेदेभ्यः साराः श्रेष्ठभूता झटिति च अघं पापम् अपनयन्ति । भूयता-मिति भावे लोट् ॥ १८ ॥

इतीति । मघवा इन्द्र इति पूर्व्वोक्तम् उदीर्य उक्त्वा अवहितत्वस्य अवधानस्य चित्तैका-ग्रताया भरेण आधिक्येन विनयर्द्धिं स्वस्यातिविनीतत्वं वर्द्धयन् सन् अनिमेषां निमेष-रहितां चक्षुषां दशशतीं सहस्रं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तस्थिवान् स्थितः ॥ १९ ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं
पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।
नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या
विस्मितः स्मितपुरःसरमाख्यत् ॥ २० ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं य-
त्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ ।
तत्फले तव परं यदि हेला
क्लेशलब्धमधिकादरदन्तु ॥ २१ ॥

अथ नारदोक्तिमुपक्रमते । वीक्ष्येति । नारदः पाकशासनपदं इन्द्रपदं स्पृशतोऽपि अधिकुर्व्वतोऽपि तस्य इन्द्रस्य विनये परिपाकं परिणतिं प्रकर्षं वीक्ष्य अनुभूय विस्मितः सन् ईदृशैश्वर्य्यशालिनोऽप्येतावान् विनय इति प्राप्तविस्मयः सन् स्मितमीषद्धसनं पुरःसरमग्रवर्त्ति यत्र क्रियायां तद्यथा तथा प्रमदेन हर्षेण गद्गदया अस्पष्टया उक्त्या वाचा आख्यदुक्तवान् । स्मितपूर्वाभिभाषिणो हि महान्त इति स्मितपुरःसरमित्युक्तम् । आख्यदिति ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इत्यङ् आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥ २० ॥

यदाख्यत्तदाह षोड़शश्लोकैः । भिक्षितेति । हे इन्द्र त्वया यत् सुकृतं पुण्य शतमखी यज्ञशतं भिक्षिता याचिता यज्ञशतं कृत्वा यत् सुकृतं सञ्चितमित्यर्थः तत्फले तस्य सुकृतस्य फलभूतायां स्वविभूतौ इन्द्रत्वलक्षणे निजैश्वर्य्ये हेला तेन न प्रियमिमां बहुमन्य इत्यादिनोक्ता अवज्ञा परं केवलं तव नान्यस्य यदि सम्भावनायाम् । किम्भूतस्य तव तत्परिश्रमविदः तस्याः शतमखीभिक्षायाः परिश्रममायासं वेत्तीति तादृशस्य । आयासाधिक्यलब्धेऽप्यैश्वर्य्ये केवलं तवैव अवज्ञा दृश्यत इत्यर्थः । इतरेषामेवं न भवतीत्याह तु यस्मात् क्लेशलब्धम् आयासप्राप्तं वस्तु स्वस्मिन्नधिकमादरं ददातीति तादृशम् । भिक्षिर्द्विकर्म्मकः शतमखीति गौणत्वाद्गौणं कर्म दुह्यादेरित्युक्तत्वे प्रथमा । हेलाऽवज्ञाविलासयोरिति विश्वः ॥ २१ ॥

सम्पदस्तव गिरामपि दूरा
यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।
श्रद्दधाति क इवेह न साक्षा-
दाह चेदनुभवः परमाप्तः ॥ २२ ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि
स्वोपभोगपरता न हितेति ।
पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं
दृष्टिसृष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

सम्पद इति । नाम सम्भावनायां हे इन्द्र गिरां वाचां दूरा अपि दूरवर्त्तिन्योऽपि इयत्तया वक्तुमशक्या अपीत्यर्थः । तव सम्पदः सम्पत्तयो यत् विनयं विनयित्वं न विनयन्ते नापनयन्ति न दूरीकुर्वन्ति इह अस्मिन् विषये परमाप्तोऽतिसुहृत् परं केवलं आप्तः सुहृद्भूतोवा साक्षादनुभवः प्रत्यक्षं यदि नाह न ब्रूते सतीष्वपि अतिसम्पत्सु त्वमतिविनयीति यदि प्रत्यक्षविषयो न स्यादित्यर्थः । तदा क इव श्रद्दधाति विश्वसिति अपि तु न कोऽपि । सम्पत्सु हि विनयच्युतिरेव नियतेति तव विनये परमुखेभ्यः शृण्वतां विश्वासो न जायत इत्यर्थः । यद्वा अनुभवतीत्यनुभवः कृतप्रत्यक्षः परमाप्तः परमप्रत्ययितोजनो यदि नाह तर्हि क इव श्रद्दधाति । असम्भाव्यमाने हि विषये कथञ्चिदाप्तवाक्याद्विश्वासो जायते ॥ २२ ॥

श्रीति । श्रीभरान् सम्पत्तिसमूहान् अतिथिसात्करवाणि अतिथिभ्यो देयान् कुर्य्यां स्वोपभोगपरता आत्मोपभोगाधीनता न हिता नोचिता इति पश्यतः पर्य्यालोचय-तस्तव बहिरिव अन्तरपि अन्तःकरणेऽपि इयमनुभूयमाना कापि वक्तुमशक्या अधिका भूयसी दृष्टिसृष्टिर्ज्ञानसृष्टिः अथच चक्षुःसृष्टिः । यथा तव बहिः शरीरे अधिका चक्षुः-सृष्टिस्तथा मनस्यपि अधिका ज्ञानदृष्टिरित्यर्थः । त्वमेवातिविवेचको नान्य इति भावः । दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने इत्यमरः ॥ २३ ॥

स्माः स्वभावमधुरैरनुभावै-
स्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ।
द्यां प्रशाधि गलितावधिकालं
साधु साधु विजयस्व बिडौजः ॥ २४ ॥

सङ्गरविक्षततनुस्रवदस्र-
क्षालिताखिलनिजाघलघूनाम् ।
यस्त्विहानुपगमः शृणु राज्ञां
तज्जगद्युवमुदन्तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

स्मा इति। हे बिडौज इन्द्र तावकैस्त्वदीयैः स्वभावमधुरैः प्रकृतिसुन्दरैरनुभावैः स्वभावैर्भावबोधकव्यापारैर्वा हेतुभिर्वयम् अतितरामत्यर्थं तरलाः स्मः चञ्चला भवामः तवानुभावान् दृष्ट्वा वयमधैर्य्या भवाम इत्यर्थः। ज्ञानिनामस्माकं तारल्यमनुचितमिति स्माः पीडायां हर्षे वा। अतएव गलितोऽवधिर्मर्य्यादा यस्य तादृशः कालो यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा असङ्ख्यकालमित्यर्थः। गलितावधिकालं व्याप्येति वा। द्यां स्वर्गं प्रशाधि पालय साधु साधु भद्रं भद्रं विजयस्व सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व। प्रशाधीति शासेर्हि हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिः शासस्त्वोर्धौ लुगिति सकारलुक्। विजयस्वेति जेर्विपराभ्यामित्यात्मनेपदम्। अनुभावः स्वभावे स्यान्निश्चये भावसूचके इति विश्वः। तरलश्चले पिङ्गे हारमध्यमणावपीति बलः। बिडौजाः पाकशासन इत्यमरः। विड्व्यापकम् ओजस्तेजो यस्येति व्युत्पत्तिः ॥ २४ ॥

एवमिन्द्रं प्रशस्य तत्प्रश्नस्योत्तरयितुमुपक्रमते। सङ्गरेति। हे इन्द्र सङ्गरे युद्धे विक्षताभ्यो बाणादिभिर्भिन्नाभ्यस्तनुभ्यः शरीरेभ्यः स्रवता क्षरता अस्रेण रुधिरेण क्षालितानि धौतानि अखिलानि सर्व्वाणि निजाघानि स्वकीयपापानि तैर्लघूनां स्वर्गगमनप्रतिबन्धकगौरवरहितानां राज्ञां यद्यस्मात् इह अनुपगमः आगमनाभावः तं प्रसिद्धं तद्-उदन्तं वृत्तान्तं शृणु। किम्भूतमुदन्तं जगतां त्रिलोकानां यूनां तरुणानां मुत् हर्षो यस्मात्

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं
भूषणं जयति तत्र कुमारी ।
भीमभूपतनया दमयन्ती
नाम या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥
संप्रति प्रतिमुहूर्त्तमपूर्व्वा
कापि यौवनजवेन भवन्ती ।
आशिखं सुकृतसारभृते सा
क्वापि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

तादृशम् । एतद्वृत्तान्तश्रवणे सर्व्वेषां यूनां कौतुकं भवतीत्यर्थः । एतेन यूनस्तवाप्यावश्यकमस्तीति सूचितम् । जगद्यूनां या मुद्धर्षस्तस्या अन्तोऽवधिर्यं च तादृशम् । एतत्पर्य्यन्तमित्यर्थ इत्याहुः केचित् । वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादित्यमरः ॥ २५ ॥

सेति । तत्र मनुष्यलोके भुवः पृथिव्याः किमपि लोकोत्तरम् अनर्घम् अमूल्यं रत्नं भूषणम् अलङ्करणभूता कुमारी अजातपाणिग्रहा दमयन्ती नाम सा भीमभूपतनया भीमनृपतिसुता जयति सर्व्वोत्कृष्टा सती वर्त्तते । सा का या अमोघम् अव्यर्थं मदनशस्त्रं कामशस्त्ररूपा अतिसुन्दरीत्यर्थः । कुमारीत्यनेन नेयमधुना परवधूरतस्तां लिप्सुश्चेदुद्योगं कुर्व्विति सूचितम् ॥ २६ ॥

सम्प्रतीति । किल प्रसिद्धौ सा दमयन्ती संप्रति इदानीं क्वापि लोकोत्तरे अथ च मयाप्यज्ञातनामनि यूनि तरुणे भावम् अनुरागं भजते । किम्भूता यौवनस्य जवेन वेगेन यौवनचिह्नानां शीघ्रोदयेनेत्यर्थः प्रतिमुहूर्त्तं प्रतिक्षणं कापि अनिर्व्वचनीया अपूर्व्वा अतिमनोज्ञा भवन्ती जायमाना । किम्भूते यूनि आशिखं नखादिशिखापर्य्यन्तं सुकृतसारेण उत्कृष्टपुण्येन भृते पूर्णे । एतेन पुण्यातिशयलभ्या सा त्वमपि देवरामत्वादतिपुण्यवानेव अतएव तवोपयोगीयुज्यत इति सूचितम् । यौवनभरेणेति क्वचित् पाठः ॥ २७ ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं
मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः ।
अर्द्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां
निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥

यत्पथावधिरणुः परमः सा
योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।
बालया निजमनःपरमाणौ
ह्रीदरीशयहरीकृतमेतम् ॥ २९ ॥

कथ्यतइति । यस्मिन् सा भावं भजते स युवा कतमः बहुषु मध्ये कः श्रेष्ठस्त्वया न कथ्यते क्वाऽपीत्यनेन गोप्यते इति त्वं किं किमर्थं मां विवक्षुरसि वक्तुमिच्छसि । कथं मे विवक्षा भवता ज्ञातेत्याह । यतस्त्वं चलन् स्पन्दमानश्चोष्ठोयस्य तादृशः । ओष्ठस्पन्दात्तव तदक्तुमिच्छा मयानुमितेत्यर्थः । हे इन्द्र पृच्छां तादृक्प्रश्नम् अर्द्धवर्त्मनि अर्द्धपथे मुखमध्यएव न रुणत्सि निरुद्धां न करोषि अपि तु निरुद्धामेव कुर्व्विति काकुः । एनां पृच्छां निर्गमेण मुखाद्बहिष्करणेन न परिश्रमय मा परिश्रमं प्रापय । मम उत्तरदानसामर्थ्याभावात्तवेयं पृच्छा विफला भविष्यति तस्मान्न त्वया प्रष्टव्यमित्यर्थः । तव यद्विषयकः प्रश्नो भविष्यति तमहं न जानामीति भावः । प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः ॥ २८ ॥

ननु योगिनापि त्वया कथं न ज्ञायत इत्यत्नाह । यदिति । परमोऽणुः परमाणुर्यस्या योगिधियः पथोविषयस्य अवधिर्मर्य्यादाभूतः परमाणुपर्य्यन्तमेव या विषयीकरोतीत्यर्थः सा योगिनां युक्तानां युञ्जानानां वा मादृशां धीरपि योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षात्मिका बुद्धिरपि यस्माद्धेतोः एतं भैम्या अभिलषितं युवानं न पश्यति न विषयीकरोति अतोयोगिना सतापि मया स कथं ज्ञायतामित्यर्थः । कथं योगिबुद्धेरप्यविषयत्वमित्याह किम्भूतम् एतं बालया अप्रगल्भया भैम्या निजमनःपरमाणौ परमाणुरूपे स्वकीयमनसि वर्त्तमाना या ह्रीलज्जा सैव दरी कन्दरा तत्र शेते योहरिः सिंहस्तद्रूपीकृतं योगिबुद्धा

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्या
सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।
तातचित्तमपि धातुरधत्त
स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

मन्मथाय यदथादित राज्ञा
ह्रुतिदूतयविषये विधिराज्ञाम् ।
तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः
सङ्गरं गरमिवाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

परमाणुर्विषयीकर्तुं शक्यते न तु तदन्तर्गतः कश्चित् पदार्थः । साऽत्यन्तलज्जावशात् कस्याऽप्ययं मनोगतं न कथयतीत्यर्थः । अन्यस्यां कन्दरायामपि शयानः सिंहः केनापि न ज्ञायते । बालयेति लज्जाधिक्यसूचनाय । सिंहरूपणेन तस्य श्रेष्ठत्वं सूचितम् ॥ २९ ॥

सेति । सा भैमी विरहवाचिभिः पाण्डुत्वकृशत्वादिना पूर्वरागविप्रलम्भसूचकैरङ्गैः कर्तृभिः कुसुमस्य पुष्परूपस्य शरस्य बाणस्य कामबाणस्येत्यर्थः शरव्या वेध्या सूचिता पितरि ख्यापिता सती स्वस्वयंवरमहाय स्वकीयस्वयंवरोत्सवाय तातचित्तमपि स्वपितुर्भीमनृपतेरन्तःकरणमपि धातुः प्रजापतेः सहायम् अधत्त कृतवती । प्रजापतीच्छया अवश्यम्भाविनि वैवाहिकविधौ पिता अङ्गकार्श्यादिना विरहमनुमाय अधुना विवाहयोग्येयमिति निश्चित्य उद्योगं करोतीत्यर्थः । हे तात इन्द्र धातुर्जनयितुश्चित्तमिति वा । स्वयंवरमहायेत्यनेन नेयं विवाहविधौ पितृपरतन्त्रेति सूचितम् ॥ ३० ॥

मन्मथायेति । अथानन्तरं विधिः राज्ञां ह्रुतौ आह्वाने यत् दूत्यं दूतकर्म तस्य विषये विधानाय यत् मन्मथाय कामाय आज्ञाम् अदित दत्तवान् तेन हेतुना पृथिवीशा राजानस्तत्परवशाः कामाज्ञाधीनाः सन्तः सङ्गरं युद्धं गरमिव विषमिव आकलयन्ति

येषु येषु सरसा दमयन्ती
भूषणेषु यदि वापि गुणेषु ।
तत्र तत्र कलयापि विशेषो
यः स्फुटं क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ २२ ॥

शैशवव्ययदिनावधि तस्या
यौवनोदयिनि राजसमाजे ।
आदरादहरहः कुसुमेषो-
रुल्ललास मृगयाभिनिवेशः ॥ २३ ॥

अनुभवन्ति । यथा अनिष्टसाधनत्वाद्विषं परित्यज्यते तथा भैम्यीकलाभकामैराजभिर्युद्धः परित्यक्त इत्यर्थः । अतएव पृथिव्यां युद्धाभावात् राजानोऽत्र नागच्छन्ति । इतिरा-कारणाह्वानमित्यमरः ॥ २१ ॥

येष्विति । दमयन्ती येषु येषु भूषणेषु अलङ्कारेषु यदि वा अथ वा येषु येष्वपि गुणेषु शोभाविलासादिनायकगुणेषु शिल्पगीतादिविद्यासु वा सरसा सानुरागा भवति तत्र तत्र तेषु तेषु भूषणेषु गुणेषु च कलयाऽपि लेशेनापि योविशेषः अन्याऽपेक्षया आधिक्यं स्फुटं स एव क्षितिभृतां राज्ञां पुरुषार्थः पौरुषं धर्मादिरूपोवा । दमयन्ती-सन्तोषाय तेऽधुना भूषणादिषु व्यासक्ता न तु संग्रामे इत्यर्थः ॥ २२ ॥

शैशवेति । राजसमाजे नृपसमूहे कुसुमेषोः कामस्य आदरात् अनुरागात् मृगयायामभिनिवेशआसक्तिः तस्या भैम्याः शैशवस्य बाल्यस्य व्ययोऽपगमोयत्र दिने तदेव अवधिर्यस्य क्रियायां तादृशं यथा स्यात्तथा बाल्यापगमदिनमारभ्येत्यर्थः अहरहर्दिनं दिनम् उल्ललास ववृधे । वयःसन्धौ वर्त्तमानाया दमयन्त्याः श्रवणावधि राजानः कामवशगा-जाता इत्यर्थः । किम्भूते यौवनं तारुण्यम् उदयो धनसमृद्धिः तौ विद्येते यस्येति तादृशे किंवा यौवनस्य उदयआरम्भोविद्यते यत्रेति तस्मिन् नवयौवनशालिनीत्यर्थः । नवीनानाम् एव कामानुरागाधिक्यात्तथा विशेषितम् ॥ २३ ॥

इत्यमी वसुमतीं कमितारः
सादरास्त्वदतिथीभवितुं न।
भीमभूसुरभुवोरभिलाषे
दूरमन्तरमहो नृपतीनाम्॥ ३४॥
तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां
सङ्गसौख्यमनुसर्त्तुमनु त्वाम्।
यन्मृधं क्षितिभुजां न विलोके
तन्निमग्नमनसां भुवि लोके॥ ३५॥

प्रकृतमुपसंहरति। इतीति। वसुमतीं पृथिवीं कमितारः कामयमाना अमी राजानः इत्यस्मात् पूर्व्वोक्तात् कारणात् त्वदतिथीभवितुं तव अभ्यागता भवितुं संग्राममरणेन स्वर्गमागन्तुमित्यर्थः सादराः साभिलाषा न भवन्तीति शेषः। यतो नृपतीनां राज्ञाम् अभिलाषे लिप्साविषये भीमभूसुरभुवोर्भैमीस्वर्गयोर्दूरमतितराम् अन्तरं तारतम्यम् अहो वितर्के। दमयन्त्यालिङ्गनादिजन्यसुखमपेक्ष्य स्वर्गसुखं क्षुद्रतरं ते मन्यन्त इत्यहं वितर्कयामीत्यर्थः। अहो विस्मये वा। दुःखासम्भिन्नसुखरूपस्वर्गमपेक्ष्य भैमीमेव बहु मन्यन्ते इत्याश्चर्य्यम्। यद्वा भीमभूसुरभुवोर्भीमदेवकन्ययोरभिलाषे नृपतीनां दूरमन्तरं महान् विशेषः स्वर्गागमनपूर्व्वकं देवकन्योपभोगमुपेक्ष्य भैम्या उपभोगमिच्छन्तीत्यर्थः। किंवा भीमस्य भुवो भीमनृपतेः स्थानस्य कुण्डिनस्य सुराणां भुवो देवानां स्थानस्य च अभिलाषे महान् विशेषः कुण्डिनपुरस्य दमयन्त्यालङ्कृतत्वादित्यास्तां विस्तरः। कमितार इति शीलार्थे तृन्नित्यादिना तृन्। तृन्नादित्वात्तद्योगे वसुमतीमित्यत्र न षष्ठी॥ ३४॥

तदेव स्वस्य स्वर्गागमनहेतुत्वेन गमयन्नाह तेनेति। तस्यां दमयन्त्यां निमग्नमनसां मनोयेषां तथाभूतानां क्षितिभुजां राज्ञां भुवि लोके मर्त्ये भुवने मृधं युद्धं यत् यस्मात् न विलोके न पश्यामि तेन हेतुना जाग्रती स्फुरन्ती अधृतिरसन्तोषो यस्य

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं
हन्त हन्तकरुणं विरुणद्धि ।
पृच्छ्यसे तदपि येन विवेक-
प्रोञ्छनाय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

एवमुक्तवति देवऋषीन्द्रे
द्रागभेदि मघवाननमुद्रा ।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां
कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

तादृशः सन् त्वाम् अनु लक्षीकृत्य उद्दिश्य संख्यसौख्यं संग्रामदर्शनसुखम् अनुसर्त्तुम् अनुभवितुम् अहं दिवं स्वर्गम् आगाम् आगतवानस्मि अतस्त्वया केनचित् सार्द्धं योद्धव्यं तत् दृष्ट्वा सुखी भवेयमिति भावः । सुखमेव सौख्यं स्वार्थे ष्यञ् ॥ ३५ ॥

वेदेति । कोऽपि कश्चन वीरः हन्तृषु घातकेषु अकरुणं निर्द्दयं भवन्तं न विरुणद्धि भवता सह विरोधं न करोति इत्यहं यद्यपि वेद जानामि तदपि तथापि मया त्वं पृच्छ्यसे युद्धं न वेत्यर्थात् । मां तथाविधं ज्ञात्वापि कथमेवं पृच्छसीत्याह । येन हेतुना विषये अभिलषणीये युद्धदर्शनादौ रसस्य अनुरागस्य सेकः सम्बन्धोबाहुल्यं वा विवेकस्य विवेचनायाः प्रोञ्छनाय नाशाय भवति । विषयासक्तिः किं किं न करोतीति भावः । हन्ताश्चर्य्ये । तथाविधं भवन्तं ज्ञात्वापि यदेवं पृच्छामि तदाश्चर्य्यमेवेत्यर्थः । हन्तेति खेदसम्बोधने विरोधाभावात् युद्धाभावः तत्र खेदोभवत्येवेति केचित् । अथ च रससेकोजलसेचनं प्रोञ्छनाय मार्जनाय भवत्येव ॥ ३६ ॥

एवमिति । देवऋषीन्द्रे देवर्षिश्रेष्ठे नारदे एवं पूर्व्वोक्तम् उक्तवति सति मघोन-इन्द्रस्य आननमुद्रा मुखमुद्रणं मौनं द्राक् झटिति अभेदि स्वयमेव भिन्ना इन्द्र उवाचेत्यर्थः । युक्तः किमित्युवाचेत्याह हि यतः विभूनां प्रभूणां मञ्जुलतमोऽतिरमणीयः

कानुजे मम निजे दनुजारौ
जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ।
यद्भुजाङ्कमुपधाय जयाङ्कं
शर्म्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं
तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णु-
र्व्यर्थतां मदशनिं स निनाय ॥ ३९ ॥

कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादी भाषणम् उत्तरस्य उत्तरेण अग्रे अग्रे वा शुभः सुश्राव्यो-भवति । देवऋषीन्द्र इति ऋद्लृतोरित्यादिना सन्धिनिषेधः यद्वा देव इति पृथक् सम्बोधनान्तं पदं दीव्यति युद्धादिविवादद्दर्शनेन हृष्यतीति तादृशे । अभेदीति कर्म्मकर्त्तरि रूपम् ॥ ३७ ॥

किमुवाचेत्याह । केति । स्वशरणे स्वेषामात्मीयानां मादृशां शरणे रक्षितरि दनुजारौ असुरशत्रौ निजे आत्मीये सकलजनसाधारणकारुण्याश्रयेऽपि मत्पक्षपातिनि अनुजे कनिष्ठभ्रातरि उपेन्द्रे जाग्रति सावधाने सति मम रणचर्चा युद्धचिन्ता का अपि तु न कापि रणचिन्ता मया क्रियत इत्यर्थः । तर्हि अधुना किं करोषीत्याह जयाङ्कं जयचिह्नं यस्य उपेन्द्रस्य भुजाङ्कं भुजक्रोड़म् उपाधाय उपधानं कृत्वा वीत-विशङ्को विगतभयः सन् शर्म्मणा सुखेन स्वपिमि शये । स्वशरणे स्वगृहे जाग्रतीति वा योजना । अनुज इत्यनेन आज्ञावशवर्त्तित्वं सूचितम् एवं निज इत्यनेन स्वतः महत्त्वं दनुजारावित्यनेन सामर्थ्यातिशयः जाग्रतीत्यनेन अनुपेक्षत्वं स्वशरण इत्यनेन अन्यान् परित्यज्यैव मदुपकारित्वं सूचितम् ॥ ३८ ॥

विश्वेति । हे मुने तस्य उपेन्द्रस्य विश्वरूपकलनात् सर्व्वं विष्णुमयं जगदिति श्रुतेर्विश्वप्रपञ्चभूतत्वात् उपपन्नं घटमानं जैमिनिमुनित्वम् उदीये अनुमितम् । जैमिने-र्विश्वान्तर्गतत्वात् भगवतश्च विश्वमूर्त्तित्वात् जैमिनिमुनित्वं युक्तमेवेत्यर्थः । अमरश

ईदृशानि मुनये विनयाब्धि-
स्तस्थिवान् स वचनान्युपहृत्य ।
प्रांशुनिश्वसितपूर्ववचरी वाक्
नारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

स गृहीतजैमिनिरूप उपेन्द्रो मखभुजां यज्ञभुजां देवानां विग्रहं युद्धम् अथ च शरीरम् असहिष्णुरसहमानः सन् मदशनिं मम वज्रं व्यर्थतां निष्प्रयोजनताम् अथच पातशून्यतां निनाय प्रापयामास । असुरनिकरविनाशात् वज्रसाध्यं मदीयकृत्यं तेन स्वयमेव कृतमित्यर्थः । जैमिनिमुनिरपि मखभुजां यागोद्देश्यानां देवानां विग्रहं शरीरं न मन्यते उच्चार्य्यमाणस्य वज्रपतनं निवारयति । आद्यं यथा कौमुद्यां ननु देवताप्रीतिरेव यागव्यापारोऽस्तु किमपूर्व्वेणेति पूर्व्वपक्षे जैमिनिसूत्रं देवताचैतन्यासम्भवादिति शरीरासम्भवादेव चैतन्यासम्भव इति तत्परमार्थः । अन्यत्र च । युक्तञ्चैतत् इतरथा चेतनस्य सहस्राचादेर्देवतात्वे आवाहनेन ऐरावतारूढसहस्राचादेरधिष्ठाने घटकुड्यभङ्गप्रसङ्गइत्यादि । देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं देवतात्वमिति मीमांसकमते मणिकारः । निर्द्देश्यत्वं विशिष्टत्वं तथाच देशनादेशितं वेदबोधितं यच्चतुर्थ्यन्तत्वं तद्विशिष्टपदत्वं देवतात्वमिति तदर्थः । किञ्च देवतानां विग्रहेण कर्म्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे युगपन्नानादेशेष्वनुष्ठीयमानेषु एकजातीयकर्म्मसु एकयागगतस्येन्द्रशरीरस्य तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नदेशयागान्तरहविर्ग्रहणे शक्त्यभावात् यागान्तरलोपप्रसङ्गएव स्यात् । न चैश्वर्य्यवशादनेकशरीराङ्गीकारेणैकोऽपि युगपत् कृष्णवत् सर्व्वत्र प्रयास्यतीति वाच्यं तस्यैवंविधैश्वर्य्यवत्त्वे प्रमाणाभावात् । अधुनातनानामपि देवतात्वाङ्गीकारात् तेष्वैश्वर्य्यसम्भावनाया अभावाच्चेत्यलमप्रस्तुतप्रपञ्चेन । जैमिनेर्वज्रनिवारकत्वं यथा जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनएव च । पुलस्त्यः पुलहोजिष्णुः षडेते वज्रवारकाइति । तथा । मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति लिखिते च गृहोदर इति । उदीय इति उत्पूर्व्वादिनगतावित्यस्मात् कर्म्मणि लिट् ॥ ३९ ॥

ईदृशानीति । विनयस्य विनीतत्वस्य अब्धिः समुद्रोऽतिविनीतः स इन्द्र ईदृशानि एवंप्रकाराणि वचनानि मुनये नारदाय उपहृत्य उपहारीकृत्य मुनिमुद्दिश्य उक्त्वेत्यर्थः

स्वारसातलभवाहवशङ्की
निर्वृणोमि न वसन् वसुमत्याम् ।
द्याङ्गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः
क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं
तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्व ।
किं भुवः परिवृढान विवोढुं
तत्र तामुपनता विवदन्ते ॥ ४२ ॥

तस्थिवान् स्थितः तुष्णीम्बभूवेत्यर्थः । अनन्तरं नारदस्य निरोजा दुर्बला अभिलाषासिद्धेः क्षीणोच्चारणा प्रांशुनिश्वसितस्य दीर्घनिश्वासस्य पृष्ठचरी पश्चात् सञ्चारिणी वाक् वचनं निरियाय निर्गता बभूव । दीर्घं निश्वस्य मुनिरिन्द्रं प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ४० ॥

वाचमेवाह । स्वारसेति । हे इन्द्र वसुमत्यां पृथिव्यां वसन् अवतिष्ठन्नहं स्वारसातलयोः स्वर्गपातालयोर्भवउत्पत्तिर्यस्य तादृशमाहवं युद्धं शङ्कितुं शीलं यस्य तादृशः सन् न निर्वृणोमि न सुखी भवामि । तथा द्यां गतस्य स्वर्गमागतस्यापि मे मम हृदि मनसि क्ष्मायाः पृथिव्या ये तले स्वरूपाधोभागौ तयोर्द्वयं तत्रस्थानां पृथिवीस्थानां पातालस्थानाञ्चेत्यर्थः भटानां सैन्यानाम् आजेर्युद्धस्य वितर्कः सम्भावना दुरुदर्कः दुरविद्यमान उदर्कं उत्तरफलं यस्य तादृशः निष्फल इत्यर्थः । स्वर्गेऽपि युद्धस्यादर्शनादिति भावः । दुष्टोमन्दः श्रममात्र उदर्को यस्येति वा । भुवि स्थित्वा स्वर्गयुद्धं स्वर्गे च स्थित्वा तत्रत्ययुद्धं सम्भावयतो मम कुत्रापि तददर्शनात् नैव सुखमस्तीत्यर्थः । उदर्कः फलमुत्तरमित्यमरः । तलं स्वरूपेऽन्तर्द्धेऽस्त्री क्लीवं ज्याघातवारणे । कानने काष्ठ्यीवीजे च पुंसि तालमहीरुहे इति मेदिनी ॥ ४१ ॥

वीक्षितइति । हे इन्द्र मया त्वं वीक्षितोऽसि दृष्टो भवसि यद्यप्यत्रागत्य युद्धदर्शनं न कृतं तथापि त्वद्दर्शनमपि मम सुखकरमिति तत्कृतमेवेत्यर्थः । तस्मात् स्वर्गे युद्धाभावात् अथ इतः परं मनुष्यजगते मर्त्यलोकाय गन्तुं माम् अनुमनुष्व अनु-

इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्व्वीं
स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्त्य बलेन।
वारितोऽप्यनुजगाम सयत्नं
तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥

पर्व्वतेन परिपीय गभीरं
नारदीयमुदितं प्रतिमेदे।
स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्ष-
च्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥

जानीहि। तथापि युद्धे किं प्रमाणमत आह तत्र विदर्भदेशे पृथिव्यां वा तां भैमीं विवोढुम् उद्वोढुम् उपगताः समागता भुवः परिवृढाः प्रभवो राजानः न विवदन्ते परस्परं विवादं न कुर्व्वन्ति अपि तु विवदन्त एव। अनन्यसदृशीं भैमीं लिप्सूनां राज्ञां सौन्दर्य्यशौर्य्यादिगुणेषु परस्परमहमहमिकया विवादो भवितुमर्हत्येवेत्यर्थः। मनुष्यजगत इति गत्यर्थस्यापध्यर्थाद्वा क्रति चेति कर्म्मणि षष्ठी। विवदन्त इति विप्रतिपत्तावित्यात्मनेपदम् ॥ ४२ ॥

इतीति। स मुनिर्नारद इति पूर्व्वोक्तम् उदीर्य्य उक्त्वा बलेन बलात्कारेण स्वर्पतिम् इन्द्रं प्रतिनिवर्त्त्य परावर्त्त्य अनुगमने निषिध्य उर्व्वीं पृथिवीं ययौ गतवान्। किन्तु स इन्द्रः वारितोऽपि तिष्ठ मा मामनुगच्छेति नारदेन निषिद्धोऽपि सयत्नं यथा तथा कियन्ति अपराण्यपि पदानि तं नारदम् अनुजगाम अनुगच्छति स्म। अनुगमायेति क्वचित् पाठः स तु न मनोरमोऽर्थसौष्ठवविरहात्। अपराणीति वारणात् पूर्व्वं कानिचिदनुजगामैव वारितोऽपि तदितराण्यपीत्यर्थः। स्वर्पतिमिति अहरादेः पत्यादौ वेति रेफः। पदानीति अध्वार्थत्वात् कालाध्वनोरित्यादिना द्वितीया ॥ ४३ ॥

पर्वतेनेति। पर्वतेन मुनिना गभीरम् अर्थगौरववत् नारदीयं नारदसम्बन्धि उदितं वचनं परिपीय श्रुत्वा प्रतिमेदे अनूदिते च न तु स्वतन्त्रतया किञ्चिदुक्तम्। नार-

पाणये बलरिपोरथ भैमी-
शीतकोमलकरग्रहमर्हम्।
भेषजं चिरचितासमनिवास-
व्यापदामुपदिदेश रतीशः॥ ४५॥

नाकलोकभिषजोः सुषमा या
पुष्पचापमपि चुम्बति सैव।
वेद्मि तादृगभिषज्यदसौ तद्-
द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः॥ ४६॥

तेन यदुक्तं तस्यैव सम्यगर्थं कथयतीत्यभिनन्दनं कृतमित्यर्थः। अथच आपो नारा इति प्रोक्ता इति वचनात् नारदो मेघस्तदीयं गर्जितं शैलेन प्रतिध्वन्यत एव। पर्वतानां पक्षाच्छेत्तुं शीलं यस्य तादृशे इन्द्रे स्वयं पर्व्वतमुनिना स्वस्य कश्चिदपि पक्षोमतं नादर्शि न दर्शितः। अथच पर्वतपक्षच्छेदनशीले पर्वतेन यत् पक्षो न दर्शितस्तत् साधु कृतमिति ध्वनिः॥ ४४॥

नारदमुखाद्भैमीं श्रुत्वा इन्द्रस्य तद्विवाहेच्छा जातेत्याह। पाणय इति। अथ नारदगमनानन्तरं रतीशः कामः चिरचितानां बहुकालसञ्चितानाम् असमनिवासव्यापदां बज्रावस्थानजन्यरोगाणाम् अर्हं योग्यं तदपनयनसमर्थं भैम्याः शीतः शीतलः कोमलो मृदुलो यः करोहस्तस्तस्य ग्रहो ग्रहणं विवाहरूपं भेषजम् औषधं बलरिपोरिन्द्रस्य पाणये हस्ताय उपदिदेश आदिष्टवान्। इन्द्रं भैमीविवाहेच्छुं चकारेत्यर्थः। अन्योऽपि बज्राग्निदग्धस्य तापशान्त्यै शीतलं कोमलञ्च वस्तूपदिशति॥ ४५॥

ननु भेषजं वैद्यैनोपदिश्यते कामस्य कथं वैद्यत्वमित्याशङ्क्याह। नाकेति। विशी-र्यतामेवे नाकलोकभिषजोः स्वर्गवैद्ययोरश्विनीकुमारयोर्या सुषमा परमा शोभा सैव पुष्पचापमपि कन्दर्पमपि चुम्बति सङ्क्रामति यतः सैव परमा शोभैव द्वारं तेन कर्तृभूतेन संक्रमिता संक्रान्तिं प्रापिता वैद्यकविद्या आयुर्वेदविद्या यत्र तादृशोऽसौ रतीशः तादृक्

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ
खर्व्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।
खण्डितं निजमसूचयदुच्चै-
र्म्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥
यो मघोनि दिवमुज्झरमाणे
रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।
वर्णएव स खलूज्ज्वलमस्याः
शान्तमान्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

अश्विनीकुमारवत् अभिषज्यत् चिकित्सितवान् । अश्विनीकुमारयोः सुषमासंक्रमणेन वैद्यकविद्यासंक्रमणात् कामस्य औषधीपदेशोयुज्यत एवेति भावः । अभिषज्यदिति कण्ड्वादित्यात् ॥ ४६ ॥

एवं भैमीमभिलष्य इन्द्रे मर्त्त्यलोकं जिगमिषति दौर्मनस्यात् शच्यादीनामवस्थामाह षड्भिः श्लोकैः । मानुषीमिति । अथ नारदगमनानन्तरं पत्यौ इन्द्रे खर्व्वभावं खस्य नीचत्वम् अवलम्ब्य अङ्गीकृत्य मानुषीं भैमीम् अनु लक्षीकृत्य सरति मर्त्त्यलोकं जिगमिषति सति मघोनी इन्द्राणी शची आननसरोरुहस्य मुखपद्मस्य नत्या चिन्तावशात् नम्रतया निजं स्वीयम् उच्चैरत्यन्तं मानम् अहङ्कारं चित्तसमुन्नतिं वा खण्डितम् अपनीतम् असूचयत् विज्ञापयामास । मानापनयनसूचकं मुखनम्रत्वं कृतवतीत्यर्थः । यद्वा पत्यौ मानुषीमनुसरति मघोनी खर्व्वभावं वामनत्वम् अवलम्ब्य आननसरोरुहनत्या निजम् उच्चैर्मानं खण्डितम् असूचयदिति योजना । इन्द्रं मानुषीमनुसरन्तं दृष्ट्वा अङ्गानि खर्व्वीकृत्य मुखञ्च नमयित्वा चिन्तयामासेत्यर्थः । अथ च वामनत्वाङ्गीकरणेन मानस्य परिमाणस्य खण्डनमत्यन्तं भवतीव ॥ ४७ ॥

य इति । मघोनि इन्द्रे दिवं स्वर्गम् उज्झरमाणे परित्यज्य गच्छति सति रम्भया स्वर्वेश्याविशेषेण यो मलिनिमा मालिन्यम् अलमत्यर्थम् अलम्भि प्राप्तः खलु निश्चितं स

जीवितेन कृतमप्सरसाम्नत्

प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः।

इत्यनच्चरमवाचि घृताच्या

दीर्घनिश्वसितनिर्गमणेन ॥ ४९ ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्या-

दित्यभण्यत तिलोत्तमयापि।

चामरस्य पतनेन कराब्जा-

त्तद्विलोलनचलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥

कलिनिभरूपो वर्णएव भङ्ग्या आकारविशेषेण अस्या रम्भाया आन्तरम् अन्तःकरणवृत्तिकम् उज्ज्वलं शृङ्गारं शान्तम् अपगतम् अभाषत सूचयति स्म। इतः परमिन्द्रेण सार्द्धमस्याः शृङ्गारावेशो न भविष्यतीति सूचयामासेत्यर्थः। यद्वा उज्ज्वलं हर्षयुक्तम् अस्या आन्तरं हृदयं शान्तं निर्व्विसं दुःखयुक्तम् अभाषत। किंवा उज्ज्वलं शृङ्गाररसप्रधानम् अस्या आन्तरं मनः शान्तं शान्तरसप्रधानम् अभाषत। अथवा शान्तं कोपरहितम् अस्या मन-उत् अत्यन्तं ज्वलतीति तादृशं कोपयुक्तम् अभाषत। उच्चरमाण इति उच्चरः सकर्म्मकादित्यात्मनेपदम् ॥ ४८ ॥

जीवितेनेति। घृताच्या अप्सरोविशेषेण दीर्घनिश्वसितस्य दीर्घनिश्वासस्य निर्गमणेन निःसरणेन अनच्चरं वर्णशून्यं यथा तथा इति अवाचि उक्तम् अथ च अनच्चरम् अवाच्यम् अमङ्गलरूपत्वादवक्तव्यम् अवाचि सूचितम्। इति किं नोऽस्माकम् अप्सरसाम् इह अस्मिन् स्वर्गे समये वा जीवितेन जीवनेन कृतम् अलम् इन्द्रो यदि मानुष्यामनुरक्तस्तदा अस्माकं जीवनं निष्फलमित्यर्थः तत्स्मात् जीवनस्यानावश्यकत्वात् प्राणमुक्तिः प्राणत्यागो युक्तिमती उचिता इति। यथा प्राणा निर्गच्छन्ति तथा दीर्घनिश्वासोमुक्त इत्यर्थः। प्राणानां निश्वासरूपत्वात् युज्यत एव तथा सूचनम्। अनच्चरमवाच्यं स्यादित्यमरः ॥४९॥

साध्विति। तिलोत्तमयापि स्वर्व्वेश्याविशेषेणापि तस्य चामरस्य विलोलने चलने चलम् चञ्चलो भुजोबाहुरेव नालं यस्य तथा तादृशात् करोऽब्जमिव तस्मात्

मेनका मनसि तापमुदीर्णं
यत्पिधित्सुरकरोदवहित्थाम् ।
तत् स्फुटं निजहृदः पुटपाके
पङ्क्लिसिमसृजदहित्थाम् ॥ ५१ ॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा
तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन ।
शक्रसौहृदसमापनसीम-
स्तम्भकार्य्यमपुषद्वपुषैव ॥ ५२ ॥

पाधिक्यत्वात् चामरस्य पतनेन इति अभण्यत प्रतिपादितम् । इति किं नोऽस्माकम् इतः स्वर्गात् एवं चामरवत् पतनं साधु युक्तं स्यात् । इन्द्रं मानुष्यामनुरक्तं पश्यन्त्यास्तिलोत्तमायाः कोपावेगेन हस्तशैथिल्याच्चामरं पतितमित्यर्थः । अज्ञं समानमेव भवतीति तथा रूपितम् ॥ ५० ॥

मेनकेति । मेनका नाम काचित् स्वर्वेश्या मनसि उदीर्णम् उद्गतं तापं पिधित्सुः पिधातुमिच्छुः सती यत् अवहित्थाम् आकारगुप्तिम् अकरोत् स्फुटमुत्प्रेक्षे तत् अवहित्थाकरणं कर्तृ निजहृदः स्वहृदयस्य पुटमध्ये यः पाकस्तस्मिन् विषये वहिस्त्थां बहिःस्थितां पङ्कलिप्तिं पङ्कलेपम् असृजत् अकरोत् । इन्द्रं तथाविधं दृष्ट्वा अत्यन्तसन्तप्तहृदया जातेत्यर्थः । अन्यदपि वस्तु सन्तापाधिक्याय पुटमध्ये पच्यते । अवहित्थाकारगुप्तिरित्यमरः ॥ ५१ ॥

उर्वशीति । गुणैः सौन्दर्यादिभिर्वशीकृतं विश्वं यया तादृशी उर्वशी अप्सरोविशेषः तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे स्तिमितभावस्य निश्चलत्वस्य निभेन व्याजेन वपुषैव निजशरीरेणैव करणेन शक्रेण इन्द्रेण सह यत् सौहृदं मित्रता तस्य समापनं समाप्तिस्तस्य या सीमा एतावत्कालपर्यन्तम् इन्द्रेण सह मम प्रेम स्थितम् इतः परं नैतद्र्व मर्य्यादा तस्य स्तम्भस्य कार्य्यं कर्त्तव्यम् अपुषत् प्रापयामास । निश्चलं निजशरीरमेव

कापि कामपि बभाष बुभुत्सुं
शृण्वति त्रिदशभर्त्तरि किञ्चित् ।
एष कश्यपसुतामभिगन्ता
पश्य कश्यपसुतः शतमन्युः ॥ ५३ ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा
कापि शृण्वति मघोनि बभाषे ।
वीक्षणेऽपि सघृणासि नृणां किं
यासि न त्वमपि सार्थगुणेन ॥ ५४ ॥

प्रेममर्य्यादाज्ञापकं स्तम्भं चकारेत्यर्थः। अन्यत्रापि भूम्यादिसीमाबोधकं स्तम्भं स्थापयति। सौहृदमित्यत्र सुहृच्छब्दस्य मित्रवाचित्वान्न हृत्सिन्धुभगान्तस्येत्यनेनोभयपदावृद्धिः ॥ ५२ ॥

मर्त्यगमननिवारणाय स्वर्गस्त्रीणामिन्द्रं प्रत्युपहासमाह द्वाभ्याम्। कापीति। त्रिदशभर्त्तरि इन्द्रे किञ्चित् शृण्वति सति कापि इन्द्रपत्नी बुभुत्सुम् इन्द्रः कुत्र गमिष्यतीत्येवं ज्ञातुमिच्छुं कामपि देवाङ्गनां बभाष उवाच। किं बभाषेत्याह एष शतमन्युः शतमखः कश्यपसुतः काश्यप इन्द्रः कश्यपसुतां काश्यपीं पृथिवीम् अभिगन्ता गमिष्यति त्वं पश्य। यज्ञशतं कृत्वा प्राप्तैन्द्रपदोऽपि अधो गन्तुमिच्छतीत्यनयं पश्येति यथाश्रुतोऽर्थः। उपहासपक्षे तु एष कश्यपस्य सुतोऽयं कश्यपस्य सुताम् अर्थात् भगिनीम् अभिगन्ता तथापि शतमन्युः अनेकयज्ञकारीति पश्य याज्ञिकोभूत्वापि अयं भगिनीं गच्छतीत्युपहासः। अथच एष कश्यपस्य मुनेः सुतोविहितयज्ञशतश्च भूत्वापि कश्यं मद्यं पिबतीति तादृशस्य मद्यपस्य सुतां कन्यां गच्छतीति पश्य। कश्यं त्रिषु कशार्हे स्यात् क्लीवं मद्याश्वमध्ययोरिति मेदिनी। मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्य इति विश्वः ॥ ५३ ॥

आलिमिति। आत्मनः सुभगत्वेन सौन्दर्य्येण सगर्व्वा गर्विता कापि स्वर्वेश्या मघोनि इन्द्रे शृण्वति सति आलिं सखीं बभाषे उवाच। भाषितमाह हे सखि त्वं मनुष्याणां वीक्षणेऽपि मा क्रियतां तैः सार्द्धमालापादिकं दर्शनेऽपि किं सघृणासि

अन्वयुर्द्युतिपय:पितृनाथा-
स्तं मुदाथ हरिताङ्कमितार: ।
वर्त्म कर्षति पुर: परमेक-
स्तद्गतानुगतिको न महार्घ: ॥ ५५ ॥

प्रेषिता: पृथगथो दमयन्त्यै
चित्तचौर्य्यचतुरा निजदूत्य: ।
तद्गुरुं प्रति च तैरुपहारा:
सङ्गरसौख्यकपटे न निगूढा: ॥ ५६ ॥

प्राप्तजुगुप्सा भवसि यतस्त्वमपि सार्थस्य इन्द्रलक्षणस्य सङ्गिनो गुणेन गुणानुरोधेन न यासि न गच्छसि। मनुष्याणां दर्शने सघृणापि त्वम् इन्द्रानुरोधाद्गच्छेत्यर्थ: । येषां दर्शनेऽपि तव घृणा जायते तज्जातीयां कन्यामुद्वोढुमिन्द्रो मर्त्यलोकं गच्छति अत: कीदृगस्य रुचिरित्युपहास: ॥ ५४ ॥

न केवलमिन्द्रो जगाम किन्तु वह्न्यादयोऽपि तेन सह जग्मुरित्याह। अन्वयुरिति । अथ हरितां दिशां कमितार: पतयो द्युतिपय:पितृणां नाथा वह्निवरुणयमा मुदा भविष्यद्दमयन्तीदर्शनादिजनितहर्षेण तम् इन्द्रम् अन्वयुरनुजग्मु: । तेषामिन्द्रानुगमनेऽर्थान्तरमुपन्यस्यति परं केवलम् एकोजन: पुर: प्रथमं वर्त्म पन्थानं कर्षति करोति । किन्तु तद्गतानुगतिकस्तस्य प्रथमगन्तुर्गतं गमनमनुलक्षीकृत्य गतिर्यस्य तादृशस्तत्पश्चाद्गामी न महार्घोन दुर्लभ: । प्राचीनैरपरिशीलितं विषयं प्रथममेकएव करोति अनन्तरम् अन्ये बहवोऽपि तमनुवर्त्तन्त इत्यर्थ: ॥ ५५ ॥

प्रेषिता इति । अथोऽनन्तरं तैरिन्द्रादिभि: चित्तस्य चौर्य्ये वशीकरणे चतुरा निपुणा: निजदूत्य: स्वीयस्वीयदूत्य: पृथक् प्रत्येकं दमयन्त्यै भैम्यर्थं प्रेषिता: प्रेरिता: पृथक् भिन्नाभिन्नादूतीर्वा तथा तस्या दमयन्त्या गुरुं पितरं भीमं प्रति उद्दिश्य संख्यसौख्यकपटेन सम्यक्संग्रामजनितसन्तोषव्याजेन निगूढा: परस्परं सङ्गोपिता: तैर-

चित्रमत्र विबुधैरपि यत्तैः
स्वर्विहाय बत भूरनुसस्रे ।
द्यौर्न काचिदथवास्ति निरूढ़ा
सैव सा चलति यत्र हि चित्तम् ॥ ५७ ॥
शीघ्रलङ्घितपथैरथ वाहै-
र्लम्भिता भुवममी सुरसाराः ।
वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः
शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

स्वारिण्या विद्यया भूपतीनामदृश्या वा उपहारा मणिमुक्ताद्युपढौकनानि च प्रेषिताः । संग्रामे त्वया बहवोऽसुरा हतास्तेन वयं त्वयि सन्तुष्टाः सन्त इमान्युपायनानि प्रेषयामः स्वीकर्त्तव्यानीति छलेन यदि च प्रीतेन तेन भैमी देया भवेदिति मनसि कृत्वा तैरुप-हाराः प्रेषिता इत्यर्थः । सख्यसौख्यकपटेनेति पाठे मित्रतासुखच्छलेनेत्यर्थः । महानु-भावेन त्वया सह सख्यसुखं वयमनुभवितुमिच्छामः संप्रति च एतान्युपायनानि प्रेष्यन्ते गृह्यन्तामिति छलम् । सौख्येति स्वार्थे ष्यञ् ॥ ५६ ॥

चित्रमिति । विबुधैः सुरैः अथच पण्डितैरपि तैरिन्द्रादिभिः स्वः स्वर्गं विहाय त्यक्त्वा यत् भूः पृथिवी अनुसस्रे अनुगता अत्र विषये चित्रम् आश्चर्यं बतेति खेदे । मूढ़ा अपि भुवं त्यक्त्वा स्वर्गमेव गन्तुमिच्छन्ति एते तु विबुधा अपि यत् स्वर्गमनादृत्य भुवमनुसरन्ति तदाश्चर्यमेवेत्यर्थः । अथवा किंवा काचित् द्यौः स्वर्गो निरूढ़ा प्रसिद्धा इयमेव द्यौरिति निश्चिता [illegible] किन्तु सैव सा द्यौर्यत्र हि चित्तं मनो चलति गच्छति अनुरक्तं भवतीत्यर्थः । ततश्च तेषां भूमावनुरागात् सैव स्वर्ग इति तदनुसरणं युक्त-मिति भावः ॥ ५७ ॥

एषां नृपेण सार्द्धं पथि परिचयो भविष्यतीति सूचयन् तस्य रथशब्दश्रवणं वर्णयति । शीघ्रेति । अथानन्तरं शीघ्रं लङ्घितोऽतिक्रान्तः पन्था यैस्तादृशैर्वाहैर्यानैर्भुवं पृथिवीं लम्भिताः

किं घनस्य जलधेरथवैवं
नैव संशयितुमप्यलभन्त ।
स्यन्दनं परमदूरमपश्य-
न्स्वनश्रुतिसहोपगतं ते ॥ ५९ ॥
सूतविस्मयदकौतुकिभावं
भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।

प्रापिता अमी सुरसारा देवश्रेष्ठा इन्द्रादयः आदौ वक्रिता तिर्य्यक्कृता पश्चादुन्नमिता ऊर्द्ध्वीकृता कन्धरा शिरोधिर्यैन्त तादृशोबन्धो देहसङ्कोचविशेषो येषां तादृशाः सन्तः अध्वनि पथि दूरं दूरदेशोत्पन्नं ध्वनितं शब्दं शुश्रुवुराकर्णितवन्तः अध्वनि ध्वनिरहितं यथा तथा शब्दान्तरं निवार्य्य शुश्रुवुरिति वा। दूरवर्त्तिनं शब्दं हि श्रवणप्रतिबन्धकमितरशब्दं निवार्य्यं वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धीभूत्वा शृणोति ते नलरथशब्दं शुश्रुवुरित्यर्थः । वक्रित उन्नमितश्च कन्धराया ग्रीवाया बन्धः सन्धिर्येषां तादृशाः कृत्वश्चितादाविष्टकादेरित्यत्र गणद्वयस्याकृत्या ग्रहणाद्ध्रस्वः कन्धराशब्दवदकारान्तो वा कन्धरशब्दोऽस्तीति वृद्धाः ॥५८॥

अथैषां नलरथदर्शनमाह । किमिति । ते इन्द्रादयः इदं किं घनस्य मेघस्य अथ वा जलधेः समुद्रस्य एवं संशयितुमपि का कथा निश्चयं सन्देहं कर्त्तुमपि अर्थात् कालं न अलभन्त न प्राप्तवन्तः। तद्घनस्येत्यपि क्वचित् पाठः तत् ध्वनितं घनस्य अथ वा किंवा जलधेरिति संशयः । कथं संशयोऽपि न जात इत्यत्राह यतो निस्वनस्य ध्वनेर्या श्रुतिः श्रवणं तया सह तत्समकालमित्यर्थः उपगतम् आगतम् अदूरं निकटवर्त्ति स्यन्दनं नलस्य रथं परं केवलम् अपश्यन् दृष्टवन्तः। संशयप्रागेव स्यन्दनोपस्थित्या ध्वनौ तदीयत्वानुमानान्नोक्तसंशयावकाश इत्यर्थः । शब्दाकर्णनसमय एव रथोवेगादागत इति भावः । एतेन नलस्याश्वप्रेरणनैपुण्यं रथस्य च गम्भीरशब्दत्वं द्रुतगामित्वञ्च सूचितम् ॥ ५९ ।

तत्र नेत्रजनुषः फलमेते
नैषधं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥
वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं
यत्तदाप निविडं जडभूयम् ।
नौचिती जलपतेः किमु साऽस्य
प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

अथैषां नलदर्शनमाह । सूतेति । एते विबुधेन्द्रा देवश्रेष्ठा इन्द्रादयस्तत्र स्यन्दने नेत्रजनुषो नेत्रजन्मनो नयनधारणस्येत्यर्थः फलम् अतिसौन्दर्यान्नयनप्रीतिजनकं नैषधं नलं बुबुधिरे ददृशुः । किम्भूतं सूताय सारथये विश्रमं विश्रान्तिं ददातीति तादृशः कौतुकिभावः कौतुकं यस्य तादृशं कौतुकात् स्वयमश्वचालनेन सारथिं विश्रमयन्तमित्यर्थः । तथा तुरगाणामश्वानां भावस्य स्वभावस्य चेष्टाया अभिप्रायस्य वा बोधे ज्ञाने चतुरं निपुणम् । नलस्य अश्वभावाभिज्ञत्वं भारतादौ प्रसिद्धम् ॥ ६० ॥

अथातिसुन्दरं नलं दृष्ट्वा इममेव भैमी वरिष्यतीति निश्चित्य ते विषण्णा जाता इति क्रमेण सूचयति । वीक्ष्येति । तदा तस्मिन् समये वरुणस्तस्य नलस्य तरुणत्वं यौवनं वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा यत् निविडमत्यन्तं जडभूयं जलमयत्वम् आप प्राप्तवान् युवानं नलं दृष्ट्वा इममेव भैमी वरिष्यतीति निश्चित्य व्यर्थोऽयमस्माकमाडम्बर इत्येवं निर्वेदात् यत् खेदयुक्तोऽभूदित्यर्थः । अथ च यत् जडभूयं जाड्यं प्रतिपत्तिशून्यत्वम् आप सा अस्य जलपतेर्जलाधिपस्य वरुणस्य किमु औचिती न औचित्यं न अपितु औचित्यमेव । किम्भूतस्य प्राज्यः प्रभूतो यो विस्मयरसोऽद्भुतरसस्तेन स्तिमितस्य सार्द्रस्य जलपतेर्जलमयत्वमुचितमेव । अथ च यो हि जडानां मूर्खाणां पतिस्तस्य जडत्वं युज्यते । अतिसुन्दरं नलं दृष्ट्वा चिन्तितोऽभूदिति भावः । डलयोरेकरूपत्वादेवमुक्तम् । अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्रेति दर्पणः । प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः ॥ ६१ ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथाति-
म्लानिमाप रविवंशवतंसः ।
कीर्त्त्यते यदधुनापि स देवः
काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

यं बभार दहनः खलु तापं
रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।
तत्र भूदनलता जनिकर्त्री
मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

कामनीयकमधःकृतकामं
काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।

रूपमिति । रविवंशस्य सूर्य्यकुलस्य वतंसः शिरोभूषणभूतः श्रेष्ठो यमः अस्य नलस्य रूपं सौन्दर्य्यं विनिरूप्य विशेषेणावलोक्य अतिम्लानिम् अत्यन्तकालिमानं तथा आप प्राप्तवान् यत् यथा सकलेन जनेन न पुनरेकेन द्वाभ्यां वा स देवो यमः अधुनापि अद्यापि काल एव कृष्णवर्ण एव अथ च कालेतिसंज्ञकः कीर्त्त्यते कथ्यते । नलसौन्दर्य्या-वलोकनेन कालिम्नोजननादेव यमस्य काल इति नाम जातं नतु भूतानां कलनात् लयकरणात्तथेत्यर्थः । कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तक इत्यमरः ॥ ६२ ॥

यमिति । दहनोऽग्निः अस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्य्यस्य भरमतिशयं विमृश्य विशेषेणावलोक्य खलु निश्चितं यं तापं बभार धारयति स्म तत्र तापे अनलता वह्नित्वं जनिकर्त्री जनकतावच्छेदिका माभूत् परतापं प्रत्येव वह्नित्वावच्छिन्नस्य कारणत्वाभ्युप-गमेन स्वतापे तस्यास्तथात्वायोगात् । तर्हि कथं ताप इत्याह तु किन्तु तदपि तथापि अनलतैव नलान्यत्वमेव हेतुः कारणम् अहं नलो न अतः कथं दमयन्तीं प्राप्स्यामीति दुःखवशात् सन्तप्तोऽभूदिति भावः । रूपधेयेति स्वार्थे धेयप्रत्ययः ॥ ६३ ॥

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्य-

न्मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

रामणीयकगुणाद्वयवादं

मूर्त्तमुत्थितममुं परिभाव्य ।

विस्मयाय हृदयानि वितेरु-

स्तेषु तेन न सुराः प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥

श्लेषरूपकविशेषनिवेशैः

संवदद्भिरमराः श्रुतपूर्व्वैः ।

कामनीयकमिति । कौशिक इन्द्रः अधःकृतोऽवज्ञास्पदीकृतः कामः कन्दर्पो येन तादृशं तदीयं नलसम्बन्धि कामनीयकं रमनीयतां कामम् अत्यर्थम् अक्षिभिः सहस्रेणापि चक्षुर्भिरवेक्ष्य दृष्ट्वा अखिलं सकलं स्वम् आत्मानं परिपश्यन् कौशिकमेव पेचकमेव मन्यते स्म खलु निश्चये उत्प्रेक्षायां वा नलस्याग्रे पेचकतुल्योऽस्मीति निश्चिनोति स्मेत्यर्थः । महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक इत्यमरः ॥ ६४ ॥

सर्व्वेषां युगपद्विस्मयमाह । रामणीयकमिति । सुरा इन्द्रादयः अमुं नलम् उत्थितम् उद्गतं मूर्त्तं साकारम् रामणीयकगुणस्य रमणीयतागुणस्य अद्वयवादम् अद्वितीयालापं परिभाव्य विचार्य्य नलोऽद्वितीयसौन्दर्य्यगुणशालीति विचार्य्येत्यर्थः विस्मयाय आश्चर्य्याय हृदयानि मनांसि वितेरुर्दत्तवन्तः । लोकातीतं सौन्दर्य्यं दृष्ट्वा किमिदमित्यद्भुतरसे मनांसि मग्नीचक्रुरित्यर्थः । तेन हेतुना तेषु हृदयेषु न प्रबभूवुः समर्था नाभूवन् आश्चर्य्यवशात् किं करणीयमधुनेति न स्फुरितमिति भावः । दानस्य स्वस्वत्वध्वंसपूर्व्वकपरस्वत्वजनकत्वात् विस्मयाय दत्तेषु हृदयेषु यत्प्रभवः स्वामिनोऽन भूतास्तद्युक्तमिति ध्वनिः ॥ ६५ ॥

एष एव स नलः किमितीदं
मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

तेषु तद्विधवधूवरणार्हं
भूषणं स समयः स रथाध्वा ।
तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्
भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

धर्मराजसलिलेशहुताशैः
प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।
प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापै-
श्चेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

प्रैयेति। अमरा इन्द्रादयः श्रुतपूर्व्वैः पूर्व्वं लोकमुखाच्छ्रुतैः संवदद्भिः पूर्व्वं यादृशा गुणाः श्रुतास्तादृशा एवात्र दृश्यन्त इति संगच्छमानैः प्रैयरूपकस्य प्रियरूपत्वस्य विशेषोऽतिशयः निवेशा अङ्गविन्यासाः स च ते च तथा तैः प्रैयरूपकविशेषस्य निवेशैर्व्वा हेतुभिः स पूर्व्वं श्रुतो नल एष एव किम् इत्येवम् इदम् इतरेतरं परस्परं मन्दं मन्दम् ऊचुः कथयामासुः। पूर्व्वश्रुतनलसौन्दर्य्यादीनां दर्शनात् किमयं नल आगच्छतीत्यन्योऽन्यं कथयामासुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

तेष्विति। तद्विधा तादृशी अतिसुन्दरी या वधूर्भैमी तस्या वरणार्हं वरणयोग्यं यद्भूषणमलङ्कारः। एवं स समयः स्वयंवरकालः तथा कुण्डिनपुरं भीमनगरं प्रतिसर्पन् अभिगच्छन् भीमनगरप्रापक इत्यर्थः स रथाध्वा रथमार्गः। एते कर्त्तारस्तस्य भूपतेर्नलस्य व्यवसितानि चेष्टास्तेषु इन्द्रादिषु शशंसुः सूचयामासुः। भैमीविवाहार्थमयं कुण्डिनपुरं गच्छतीति तेभ्यः कथयामासुरित्यर्थः। वयमिव नलोऽपि भैमीलाभाय स्वयंवरे यातीति ते ज्ञातवन्त इति भावः ॥ ६७ ॥

एवं नलोऽयमिति निश्चित्य भैमीविवाहार्थेञ्च तद्व्यवसायं ज्ञात्वा ते चिन्तिता जाता

नैव नः प्रियतमोभयथासौ
यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।
एकतस्तु धिगमूमगुणज्ञा-
मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥
मामुपैष्यति तदा यदि मत्तो
वेद नैयमिदमस्य महत्त्वम् ।

इत्याह । धर्म्मराजेति । तैर्धर्म्मराजसलिलेशहुताशैर्यमवरुणाग्निभिः जगतो विश्वस्य प्राणतां सुहृत्त्वादुपकारित्वाच्च प्राणवत् प्रियतां श्रितम् आश्रितम् अमुं नलं प्राप्य दृष्ट्वा हृष्टचलविस्तृततापैः प्रथमं सौन्दर्य्यातिशयदर्शनात् हृष्टैः प्रमुदितैः ततो भैमी-स्वयंवराय तस्य गमनं निश्चित्य चलैश्चञ्चलैः अस्थिरचित्तैः अनन्तरम् एतादृशमतिसुन्दरं विहाय कथमस्मान् सा वरिष्यतीति निश्चित्य विस्तृततापैः प्रवृद्धखेदैरेवम्भूतैः सद्भिः चेतसा चित्तेन निभृतं गूढं यथा तथा एतत् वक्ष्यमाणम् अचिन्ति चिन्तितम् अत्र च यमोजगतः प्राणान् असून् प्राप्य लोकानां प्राणापहारित्वात् हृष्यति । वरुणोऽपि जगत्प्राणं वायुं प्राप्य जलेशत्वेन जलमयत्वात् चञ्चलीभवति तथा वह्निरपि वायुसम्बन्धाद्विस्तृततापः प्रचण्डीभवति ॥ ६८ ॥

धर्म्मराजस्य चिन्तामाह । नैवेति । असौ दमयन्ती यदि अमुं नलं न वृणुते वा अथवा वृणुते उभयथापि वरणावरणपक्षद्वयेऽपि असौ नोऽस्माकं नैव प्रियतमा प्राणेश्वरी भवेदिति शेषः । कथमित्याह तु यस्मात् एकतोऽवरणपक्षे अगुणज्ञाम् अमुं दमयन्तीं धिक् मत्तोऽधिकगुणाश्रयं नलं परित्यज्य यदि मां वरिष्यति तदेयं गुणाश्रयानभिज्ञा कथं प्रियतमा भवेदित्यर्थः । अन्यतो वरणपक्षे कथम् अदःप्रतिलम्भः अमुष्यालाभः लाभाभावादेव नैव सा प्रियतमा भविष्यतीत्यर्थः । यमेन स्वस्य धर्मप्रधानत्वाद्धर्म्मप्रधाना चिन्ता कृता ॥ ६९ ॥

ईदृशी च कथमाकलयित्री
मद्विशेषमपरान्नृपपुत्री ॥ ७० ॥
नैषधे बत वृते दमयन्त्या
व्रीड़ितो न हि बहिर्भवितास्मि ।
स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं
ह्रीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

वरुणस्य चिन्तामाह । मामिति । इयं दमयन्ती तदा माम् उपैष्यति यदि वरिष्यति मत्तोऽस्य नलस्य इयत् ईदृक् अत्यन्तं महत्त्वं माहात्म्यं न वेद न जानाति नत्वन्यथा एतन्नैव भविष्यतीत्याह ईदृशी अतिसुन्दरी च नृपपुत्री नृपपुत्रीत्वादतिचतुरा भैमी अपरात् इतरस्मात् नलात् मद्विशेषं ममैवोत्कर्षं कथम् आकलयित्री कथं ज्ञास्यति । अतोऽतिसुन्दरं नलं दृष्ट्वा अयमेवातिरमणीयोवरीवरणीय इति निश्चित्य तमेव वरिष्यतीत्यर्थः । बहूनां मध्ये सर्वोत्कृष्टतया निश्चितएव व्रियते मम तु इतरानपेक्ष्य सत्यप्युत्कर्षे मदपेक्षयापि नलस्योत्कर्षोत्तं विहाय मां कथं वरिष्यतीति सर्व्वथा ममालभ्यैव सा इति भावः । चञ्चलप्रकृतित्वात् भवितव्यतामनपेक्ष्यैव वरुणेन चिन्ता कृता ॥ ७० ॥

यमश्चिन्तामाह । नैषधइति । बत खेदे दमयन्त्या नैषधे नले वृते सति अहं व्रीडितोलज्जितः सन् न हि नैव बहिर्भवितास्मि न बहिर्निर्गन्तुं शक्ष्यामि । तर्हि गृहएव स्थातव्यमित्यत्राह गृहेऽपि स्वां निजां वनितां स्त्रियं कथम् आस्यं मुखं दर्शयिताहे दर्शयिष्ये । किम्भूतम् आस्यं खलु यतोह्रिया लज्जया या निमीला चक्षुर्मुद्रणा सा विद्यते यत्र तादृशम् । बहिर्लोकभयं गृहेऽपि वनिताभयमतोमम महद्वैषम्यमुपस्थितमिति भावः । रजःप्रकृतित्वादस्मिन् लज्जाप्रधाना चिन्ता कृता । भवितास्मि दर्शयिताहे इति लुटुत्तमपुरुषैकवचनम् । वनितामिति दृशभिवादोरात्मनेपदइति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ ७१ ॥

इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं
किञ्चन त्रिविबुधी बुबुधे न ।
नाकनायकमपास्य तमेकं
सा स्म पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं
स्वानुगत्रयमवेत्य ऋभुक्षाः ।
शंसति स्म कपटे पटुरुच्चै-
र्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

सर्वतः कुशलभागसि कच्चित्
त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः ।

युगपच्चयाणामवस्थामाह । इतीति । त्रिविबुधी यमवरुणाग्निरूपा देवत्रयी मनसा इति पूर्वोक्तम् अवेत्य विचार्य्य किञ्चन किमपि आत्मविधेयं स्वकर्त्तव्यं न बुबुधे न निश्चिकाय किन्तु सा त्रिविबुधी तम् एकं नाकनायकम् इन्द्रम् अपास्य त्यक्त्वा परस्परम् अन्योन्यम् आस्यं मुखं पश्यति स्म कर्त्तव्यतामूढ़ाभूदित्यर्थः । इन्द्रस्तु विषयचातुर्य्यात् तथा नासः ॥ ७२ ॥

तदानीमिन्द्रेण यत् कृतं तदाह । किमिति । ऋभुक्षा इन्द्रः स्वानुगानां स्वमनुगच्छतां यमवरुणाग्नीनां त्रयम् अधुना इदानीं किं विधेयं करणीयम् इति विमुग्धं कर्त्तव्यतानिश्चयाभावात् विशेषेण मूढ़म् अवेत्य निश्चित्य नलस्य वचनं प्रतारणं समभिलष्य इच्छाविषयीकृत्य शंसति स्म नलं प्रति वक्ष्यमाणं कथयामास । अयमिच्छायां हेतुगर्भविशेषणमाह किम्भूतः सर्वैरतितरां कपटे कापट्ये प्रतारणायां पटुः कुशलः । आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षा इत्यमरः ॥ ७३ ॥

स्वासनार्डसुहृदस्त्वयि रेखां
वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥
क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा
यात्रयात्र शुभयाजनि यन्नः ।
तत्तयैव फलसत्वरया त्वं
नाध्वनोऽर्द्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥
एष नैषध स दण्डभृदेष
ज्वालजालजटिलः स हुताशः ।

यदुवाच तदाह । सर्व्वत इति । त्वं सर्व्वतः सर्व्वस्मिन् स्वाङ्गे राज्याङ्गे च कुशल-भागसि कुशलं भजसे कच्चित् कथय । नन्वपरिचितस्य कुशलजिज्ञासा नोचितेत्यत्राह । त्वं स प्रसिद्धो नैषधो वीरसेनसुतो नल इति नोऽस्माकं प्रतिभा अनुमितिः । कुत इत्याह स्वस्य मम आसनार्द्धे विषये सुहृदो मित्रस्य मदीयासनार्द्धभागिनो मित्रस्य वीरसेननृपते-र्वीरसेननाम्नो राज्ञ इव रेखां शरीरचिह्नं शोभां वा त्वयि विद्मः पश्यामः । वीरसेनसमान-शरीरत्वात्त्वं तत्पुत्रो नल इत्यस्माभिरनुमितं । पुत्रो हि प्रायेण पितृसमानशरीरो जायते । अथच त्वमस्माकं मित्रपुत्रोऽतोऽस्माभिर्यद्वक्तव्यं तत्त्वयावश्यमेवानुष्ठेयं भविष्यतीति सूचितम् । कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः । स्वाभिप्रायकथनं कामप्रवेदनम् ॥ ७४ ॥

क्वेति । हे नल त्वं क्व कस्मिन् देशे प्रयास्यसि गमिष्यसि इति उक्त्वा पृष्ट्वा अलं व्यर्थएवायं प्रश्न इत्यर्थः । यत् यस्मात् नोऽस्माकम् अत्र पृथिव्यां यात्रया शुभया फलावश्य-म्भावात् कुशलया अजनि जातं तत्तस्मात् फलसत्वरया शीघ्रफलिकया तयैव यात्रयैव किं त्वम् इदम् अध्वनोऽर्द्धम् अर्द्धपथं नागमितो न प्रापितः अपि तु यात्रयैवास्मत्कार्य्यार्थं प्रापितः न तु त्वं स्वकार्य्यवशादत्रागतवानित्यर्थः । उक्त्वेति निषेधार्थालंखलुयुक्त्वाद् क्त्वा ॥ ७५ ॥

यादसां स पतिरेष च शेषं
शासितारमवगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥
अर्थिनो वयममी समुपेम-
स्त्वां किलेति फलितार्थमवेहि ।
अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं
कुर्महे भवति कार्य्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥
ईदृशीं गिरमुदीर्य्य विडौजा
जोषमाप न विशिष्य बभाषे ।

के यूयं न जानामीत्यत्राह । एष इति । हे नैषध एषोऽयं दृश्यमानः स प्रसिद्धो दण्डभृत् यमः तथा एष ज्वालजालेन शिखासमूहेन जटिलो जटावान् स हुताशोऽग्निः एष च स यादसां जलजन्तूनां पतिर्वरुणः शेषमवशिष्टं मां सुराणां देवानां शासितारं शासनकर्त्तारम् इन्द्रम् अवगच्छ जानीहि । दण्डभृदादिविशेषणं भयप्रदर्शनार्थं तेन सति सामर्थ्येऽस्मन्नियोगाकरणे यथोचितशास्तिर्भविष्यतीति सूचितम् । वह्निर्ज्योत्स्ना-कीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामित्यमरः ॥ ७६ ॥

अर्थिन इति । हे नल अमी वयं देवाः किल निश्चितम् अर्थिनो याचकाभूत्वा त्वां समुपेमः प्राप्ताः स्मः इति फलितार्थं निष्कृष्टार्थम् अवेहि जानीहि । तर्हि शीघ्रं कथं न याच्यत इत्यत्राह क्षणमल्पकालं व्याप्य अध्वनः पथः खेदं गमनायासम् अपास्य अपनीय किञ्चिद्विलम्ब्य भवति त्वयि कार्य्यस्य प्रयोजनस्य निवेदं ज्ञापनञ्च कुर्महे करिष्यामः आगत्यैव प्रार्थनं न दातुरायहकरं भवतीति तथोक्तमिति भावः । कुर्महे इति वर्त्तमानसामीप्ये लट ॥ ७७ ॥

नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे
शैशवावधि गुरुर्गुरुरस्य ॥ ७८ ॥

अर्थिनामहृषिताखिलरोमा
स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।
अर्चनार्थमिव तच्चरणानां
स प्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभि-
स्तादृशं कथमदोमदधीनम् ।

इदृशीमिति । विडौजा इन्द्र ईदृशीं पूर्व्वोक्तां गिरं वाचम् उदीर्य्य उक्त्वा जोषं तूष्णीम्भावम् आप प्राप्तवान् आसेति पाठे जगामेत्यर्थः न तु विशिष्य विशेषं ज्ञात्वा बभाषे उवाच । भैमीलाभार्थमागतानामस्माकं त्वं दौत्यं कुर्व्विति विशेषं नोवाचेत्यर्थः । हठादुक्तौ कार्य्यस्यागौरवं मत्वा यदि निषेधमेवाश्रयेतेति भयेन विशिष्य नोक्तमिति भावः। कथमेतादृग्वाक्चातुर्य्यमस्येत्युपपादयति अत्र ईदृशे अभिधाकुशलत्वे वाक्चातुर्य्ये न चित्रं नाश्चर्य्यं यतः शैशवावधि बाल्यमारभ्य गुरुर्वृहस्पतिरस्य इन्द्रस्य गुरुरुपदेष्टा । वृहस्पति-शिक्षितो यदेवं वदति तत्र नाश्चर्य्यमित्यर्थः । तूष्णीमर्थे सुखे जोषमित्यमरः ॥ ७८ ॥

एवमुक्त्वा इन्द्रे विरते नलस्यावस्थामाह । अर्थीति । अर्थिनाम्ना अर्थीतिनाम-श्रवणेन हृषितानि उद्गतानि अखिलानि समस्तानि रोमाणि यस्य तादृशः स नृपो नलः प्रणामकरणात् भक्तिश्रद्धादिना प्रकृष्टनमस्कारकरणाद्धेतोः अर्चनार्थं पूजार्थं स्वमात्मानं तच्चरणानामिन्द्रादिपदानाम् उपनिन्ये समीपं प्रापयामास । कमिव स्फुटानां विक-सितानां कदम्बानां नीपानां कदम्बमिव समूहमिव । कदम्बकुसुमसमूहमपि भक्तेन पूजार्थं देवानां चरणसमीपं प्राप्यते । कदम्बं निकुरम्बं स्यान्नीपप्रियकार्षयोः कुमारिति मेदिनी ॥ ७९ ॥

ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं
नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

जीवितावधि वनीयकमात्रै-
र्याच्यमानमखिलं सुलभं यत्।
अर्थिने परिवृढाय सुराणां
किं वितीर्य्य मम तुष्यतु चेतः ॥ ८१ ॥

भीमजा च हृदि मे परमास्ते
जीवनादपि धनादपि गुर्व्वी।
न स्वमेव मम साऽर्हति यस्याः
षोडशीमपि कलां किल नोर्व्वी ॥ ८२ ॥

दुर्लभमिति। अमीभिर्दिगधिपैर्दिक्पतिभिरिन्द्रादिभिः किं वस्तु दुर्लभं दुष्प्रापम् अपि तु न किमपि। तादृशम् इन्द्रादिदुर्लभं वा मदीयवस्तु मदधीनं ममायत्तं कथम् ईदृशं विरोधं मनसिकृत्य आस्तिकत्वेन विचार्य्य नैषधेन नलेन चिराय बहुकालं व्याप्य समशायि वक्ष्यमाणप्रकारेण संशयितम्। मनसिकृत्येति अनुपश्लेषे उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने चेति प्रादुरादित्वात् क्त्वायप् ॥ ८० ॥

संशयप्रकारमेवाह। जीवितेति। जीवितावधि जीवनपर्य्यन्तम् अखिलं समस्तं याच्यमानं वनीयकमात्रैः सामान्ययाचकैर्विशिष्टपात्रताशून्यैरपि यत् यतः सुलभम् अनायासेन प्राप्यम् अतोऽर्थिने याचकाय सुराणां देवानां न तु केषाञ्चिन्मनुष्यादीनां परिवृढाय प्रभवे नतु दूतादिरूपाय इन्द्राय किं वस्तु वितीर्य्य दत्त्वा मम चेतोऽन्तः-करणं तुष्यतु सन्तुष्टं भवतु। जीवितपर्य्यन्तं यस्मै कस्मैचिद्याचकाय दीयते जीविता-दधिकन्तु वस्तु नास्त्येव यत् देवेन्द्राय दत्त्वा तुष्यामीत्यर्थः। पात्रविशेषे हि दानस्य विशेषएव युज्यते। वनीयकोयाचनकोमार्गणोयाचकार्थिनावित्यमरः ॥ ८१ ॥

ननु तव जीविताधिका दमयन्ती वर्त्तते सैवास्मै दीयतामित्याशङ्क्याह। भीमजेति।

मीयतां कथमभीप्सितमेषां
दीयतां द्रुतमयाचितमेव ।
तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छा-
मर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥
प्रापितेन चटुकाकुविलम्बं
लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम् ।

उर्व्वीं बहुरत्ना पृथिव्यपि यस्या भैम्याः षोड़शीमपि कलां षोडशभागं किल निश्चितं नार्हति पृथिव्यपि मूल्यविषये यस्याः षोडशभागयोग्या न भवति सा जीवनादपि धनादपि गुर्व्वीं गौरववती भीमजा च भैमी तु परं केवलं मे मम हृदि मनसि आस्ते वर्त्तते नतु सा मम स्वमेव नैव मत्स्वामिका। केवलं तामहं मनसाभिलष्यामि न तु सा मदधीना। यत्र हि स्वत्वं नास्ति तत् कथं दातुं शक्यते अस्वामिकस्य दानासम्भवात् ॥ ८२ ॥

मीयतामिति। एषाम् इन्द्रादीनाम् अभीप्सितम् इष्टं वस्तु कथं मया मीयतां ज्ञायतां येन अयाचितमेव तैरप्रार्थितमेव प्रार्थनायाः प्रागेवेत्यर्थः अभीप्सितं द्रुतं शीघ्रं दीयतां प्रार्थनामप्रतीक्ष्यैव तेषां वाञ्छितं दीयतामित्यर्थः। ननु प्रार्थनानन्तरमेव अभिलषितं ज्ञात्वा दातव्यं कथमधुना व्याकुलीभवसीत्याह। तं दातारं जनं धिगस्तु स निन्दनीयो भवतु योदाता याचकानां वाञ्छाम् अभिलाषं कलयन्नपि कथञ्चित् प्रकरणादिना जानन्नपि अर्थिनां याचकानां वाचोमह्यमेतद्वस्तु दातव्यमिति प्रार्थनवचनस्य अवसरम् अवकाशं सहते प्रतीक्षते। यो याचकानां वाञ्छितं ज्ञात्वापि भवतु प्रथमं याचतां ततोऽहं दास्यामीति चिरयति सोऽधमोदाता इत्यर्थः। तस्मादयाचितमेव देयमिति भावः। अभीप्सितमिति पूजार्थेत्यादिना वर्त्तमाने क्तः तद्योगे च एषा-मित्यत्र वर्त्तमानवाचिना क्तेनेति कर्त्तरि षष्ठी ॥ ८३ ॥

अर्थिना यदघमर्जति दाता-
स्तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः ॥ ८४ ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यै-
र्दीयते सलिलमर्थिजनाय ।
सार्थनोक्तिविफलत्वविशङ्का-
त्रासमूर्च्छदपमृत्युचिकित्सा ॥ ८५ ॥

अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं
किन्तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।

तदेव द्रढयन्नाह । प्रापितेनेति । दाता विलम्ब्य विलम्बं कृत्वा ददानो ददत्सन् अर्थिना याचकेन करणेन हेतुना वा यत् अघं पापं अर्जति उपार्जयति तत् अघं दानात् न लुम्पति दानं कृत्वा परिमार्ष्टुं न शक्नोति का कथाधिकपुण्यस्येत्यर्थः । किम्भूतेनार्थिना चटुः त्वमेवैको जगति महानुभावो नान्य इत्यादिप्रियोक्तिः काकुः दीनपालक दीने मयि विधेयानुकम्पेत्यादिदैन्योक्तिस्ताभ्यां विलम्बं कालात्ययं विडम्बं पराभवं वा प्रापितेन तथा बहुयाचनेन अनेकवारप्रार्थनेन कृत्वा लज्जां लम्भितेन प्रापितेन । प्रियवचनाद्यवादयित्वा शीघ्रमेव याचकाय देयमन्यथा पातकं स्यादिति भावः । अर्जतीति अर्ज अर्जने भ्वादिः ॥ ८४ ॥

यदिति । किञ्च वदान्यैर्बहुप्रदैर्जनैः प्रदेयं प्रदातव्यं वस्तु उपनीय समीपमानीय अर्थिजनाय याचकजनाय यत्सलिलं जलं दीयते उत्सर्गजलं यदर्थिजनहस्ते क्षिप्यते सा जलप्रक्षेपरूपा क्रिया अर्थनोक्त्यां याञ्चावचनस्य या विफलत्वविशङ्का वैफल्याशङ्का तया जनितो यस्त्रासो भयं तेन मूर्च्छन् वर्द्धमानो योऽपमृत्युराकस्मिकमरणं तस्य चिकित्सा प्रतिक्रिया सलिलप्रक्षेपेण याञ्चासाफल्यनिश्चयात् । आशङ्कात्रासजनितमूर्च्छामापन्नस्तुरपि जलप्रक्षेपात् शाम्यति । शीघ्रमेवार्थिभ्यो दातव्यं न तु विलम्बः कर्तव्य इति भावः ॥ ८५ ॥

एवमाह कुशवज्जलदायी
द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥
पङ्कसङ्करविगर्हितमर्हं
न श्रियः कमलमाश्रयणाय ।
अर्थिपाणिकमलं विमलन्त-
द्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तत् ॥ ८७ ॥

न केवलं धनमात्रमेव झटिति देयं किन्तु याचकानां हिताय प्राणा अपि परित्याज्या इत्याह । अर्थिन इति । कुशवज्जलदायी सकुशजलकरणकदानप्रतिपादक उक्तिविदग्धः श्लेषोक्तिचतुरो द्रव्यदानविधिर्द्रव्याणां दानविधायकं शास्त्रम् । कुशवत् सलिलोपेतं दानं सङ्कल्पपूर्व्वकमित्यादिरूपम् एवमाह भङ्ग्या एवं प्रतिपादयति एवं किम् अर्थिने याचकाय तृणवत् तृणमिव तृणवत्तुच्छत्वेन परिगृह्य दत्वा धनमात्रं केवलं धनं न प्रतिपाद्यं न देयं किन्तु जीवनमपि अर्थिनामुपकाराय जीवितमपि प्रतिपाद्यं परित्याज्यम् अयम्भावः सकुशजलेन दातव्यमिति विधौ सत्स्वपि पवित्रवस्तुषु विशिष्य कुशजलयोर्ग्रहणं कुशस्य तृणत्वात् दातृभिर्धनं तृणमिव मत्वा त्यक्तव्यं जलस्य च जीवन-संज्ञत्वात् तज्जीवनमिव स्वजीवितमपि याचकोपकाराय त्यक्तव्यमित्येतत्सूचकमिति अतएव विधेरुक्तिविदग्धता ॥ ८६ ॥

धनानामर्थिसात्करणमेव श्रेय इत्याह । पङ्केति । पङ्कस्य कर्दमस्य सङ्करेण संसर्गेण विगर्हितं विशेषेण निन्दितं कमलं पङ्कजं श्रियः सम्पदः अथ च लक्ष्म्या आश्रयणाय अवस्थानाय अर्हं योग्यं न भवेदिति शेषः पङ्कस्थितत्वादेव श्रियोऽवस्थाने न युज्यत इत्यर्थः । अन्यदपि पङ्किलस्थानमवस्थानाय न भवति । अथ च पङ्कसङ्करेण पापसादृश्येन विगर्हितम् अवस्थानाय योग्यं न भवति तस्मात् सुधीः पण्डितः विमलं पङ्करहितम् अर्थिपाणिकमलं याचकहस्तपद्मं तस्याः श्रियो वासवेश्म वासगृहं विदधीत कुर्व्वीत । सम्पत्तेरर्थिभ्यः प्रतिपादनमेव श्रेयस्करमिति भावः ॥ ८७ ॥

याचमानजनमानसवृत्तेः
पूरणाय वत जन्म न यस्य।
तेन भूमिरतिभारवतीयं
न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः॥ ८८॥
मा धनानि कृपणः खलु जीवन्
तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै।
अत्र चैष कुरुते मम चित्रं
यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि॥ ८९॥

अदातुर्निन्दामाह। याचमानेति। यस्य पुरुषस्य जन्म उत्पत्तिर्याचमानजनानां याचकजनानां मानसवृत्तेर्मनोरथस्य पूरणाय धनवितरणद्वारा निवृत्तये न भवति तेन पुरुषेणैव इयं भूमिः पृथिवी अतिभारवती अतितरां सभारा भवति न द्रुमैर्न तु वृक्षैर्न गिरिभिर्न पर्व्वतैर्न समुद्रैर्भारवती। वृक्षादीनां पुष्पादिना औषधादिना रत्नादिना च जनानामुपकारकत्वात्। अतोभूम्याभाविभूय याचकमनोरथपूरणमवश्यं करणीयमिति भावः॥ ८८॥

किञ्च। मेति। कृपणोव्ययकुण्ठजनोजीवन् सन् परस्मै अन्यस्मै तृष्णया मदीयमिदं चिरं तिष्ठत्विति दुराशया धनानि जातु कदाचिदपि खलु निश्चितं मा अर्पयतु न ददातु तृष्णाधिक्याज्जीवित्वा यन्न ददाति तन्न नाश्चर्य्यमित्यर्थः। अत्र च अस्मिन् विषये एष कृपणः मम चित्रम् आश्चर्य्यं कुरुते यत्तु यत् पुनरेष मृतोऽपि तानि धनानि नार्पयति न प्रयच्छति मृतेन तृष्णासम्भवाभावात् यन्न त्यज्यन्ते तदाश्चर्य्यमेवेत्यर्थः। अथ च मृतः सन्नेव कृपणोधनानि नार्पयति नार्पीणि नृपसम्बन्धीनि करोति प्रायेण कृपणानां सन्निहिताधिकार्य्यन्तराभावेन बलेन वा राजा धनानि गृह्णातीत्यर्थः तत्राश्चर्य्यं येन जीवता किञ्चिन्न दीयते तस्य मृतस्य सर्व्वं राजा गृह्णातीत्याश्चर्य्यं तथाचायावज्जीवति तावद्दातव्यं मृते तु सर्व्वं राजा नेष्यतीति भावः॥ ८९॥

माममीभिरिह याचितवद्भि-
र्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।
यद्यशोमयि निवेशितमेत-
न्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥
लोक एष परलोकमुपेता
हा विहाय निधने धनमेकः ।
इत्यमुं खलु तदस्य निनीषु-
रर्थिबन्धुरुदयद्दयचित्तः ॥ ९१ ॥

देवानां दुर्लभं कतमं वस्तु मदधीनं यद्दत्त्वैते तोषणीया इति मनसि कृत्वा चिन्तयति । मामिति । इह जगत्यां भूलोके दातृजातं वदान्यसमूहम् अवमत्य अनादृत्य मां याचितवद्भिः प्रार्थितवद्भिरमीभिरिन्द्रादिभिर्मयि यद्यशोनिवेशितं स्थापितम् इन्द्रादयोऽपि नलस्य याचका जाता इति या कीर्तिरर्पितेत्यर्थः । एतस्य यशसो निष्क्रयो विनिमयस्तदीय इन्द्रादिसम्बन्धी कतमस्तु कतमः पुनरस्तु भवतु । यशोनिवेशनप्रतिदेयं कतमं वस्तु इन्द्रादिभ्यो दत्त्वा यशो रक्षणीयमित्यर्थः । यदेतद्यशोनिवेशितं तदीयो यशःसम्बन्धी निष्क्रय इति वा ॥ ९० ॥

तर्हि किं यशोरक्षणार्थमेवं चिन्तयसीत्याशङ्क्याह । लोक इति । हा विषादे एष लोको निधने मरणे सति धनं विहाय परित्यज्य एकोऽसहायः सन् परलोकं लोकान्तरम् उपेता गमिष्यति इति हेतोः खलु निश्चितम् उदयन्ती जायमाना दया यत्र तादृशं चित्तं मनो यस्य तादृशः सन् अर्थिबन्धुर्याचकरूपः सुहृत् अस्य दातुस्तद्धनम् अमुं परलोकं निनीषति नेतुमिच्छति न दत्तं नोपतिष्ठत इति न्यायात् खलूत्प्रेक्षायां वा । न केवलं यशोऽर्थमेव लोके याचकेभ्यो धनानि दीयन्ते किन्तु परलोके सेवामप्युपकीर्षार्थमिति भावः । उपेतेति लुटोरूपम् ॥ ९१ ॥

दानपात्रमधमर्णमिहैक-
ग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्त्तुं
पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्त्तं
तानवोचत पतिर्निषधानाम् ।
अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षान्
याच्यमानमुखमुल्लसितश्रि ॥ ९३ ॥

इह याचकाय यावद्दीयते परलोके तावन्मात्रमेव न प्राप्यते किन्तु तत्कोटिगुणितं तत्र भवतीत्याह । दानपात्रमिति । यद्यर्थे साधुर्यदि सज्जन एव पारलौकिकं परलोकभवं कुसीदं वृद्धिजीविका असीदत् अविनश्वरं कर्त्तुं सुकृतैः पुण्यैर्दानपात्रं वेदपारगत्वादिगुणयुक्तसम्प्रदानलक्षणम् अधमर्णम् ऋणग्रहीतारम् एति प्राप्नोति जानाति वा किम्भूतम् इह लोके एकम् एकगुणं ग्रहीतुं शीलमस्य तादृशं दिवि स्वर्गे कोटिगुणितं कोटिसंख्यकं ददाति दास्यति वा तादृशम् आनन्त्यं वेदपारग इत्यादिस्मरणात् । अन्योऽधमर्णं एकगुणं गृहीत्वा द्विगुणादधिकं न ददाति कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृतेति मनुस्मरणात् दानपात्राधमर्णस्तु एकगुणं गृहीत्वा कोटिगुणं ददातीति व्यतिरेकालङ्कारः । तस्मात् तादृशमधमर्णं पुण्यैः करणैः साधुरेव प्राप्नोति नान्य इत्यर्थः । कुसीदं वृद्धिजीविकेत्यमरः । दायीति अधमर्णे इत्यनेन भविष्यति गम्यादिरित्यनेन वा णिन् अस्य भविष्यदणिनोर्थ्र्णमिति त्वादित्वात् कोटिगुणितमित्यत्र न षष्ठी ॥ ९२ ॥

एवमिति । स निषधानां पतिर्नलः मुहूर्त्तं क्षणमात्रं व्याप्य एवमादि एवंप्रभृति विचिन्त्य विभाव्य तान् इन्द्रादीनवोचत उक्तवान् । तान् किम्भूतान् अर्थिभिर्याचकैर्दुर्लभं दुष्प्रापम् उल्लसिता उदिता श्रीः शोभा यत्र तादृशं याच्यमानस्य प्रार्थ्यमानस्य प्रकृतं नलस्य मुखं प्राप्य सहर्षान् हृष्टान् । दाता हि प्रायेण याच्यमानः सन् मुखं मलिनयेव

नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः
सत्यमन्नजनितो जनदेहः ।
वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादं
दृङ्निमज्जनमुपैति सुधायाम् ॥ ९४ ॥

मत्तपः क्व नु तनु क्व फलं वा
यूयमीक्षणपथं व्रजथेति ।
ईदृशान्यपि ददन्ति पुनर्नः
पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

करोति नलन्तु याच्यमानं प्रसन्नमुखं दृष्ट्वा कार्यसिद्धिं निश्चित्य इन्द्रादयः सहर्षा जाता इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

यदुक्तवांस्तदाह । नास्तीति । जन्यजनकयोः कार्य्यकारणयोर्व्यतिभेदः परस्परं भेदो व्यति अत्यन्तं भेदो वैलक्षण्यं वा नास्ति तथा जनानां देहः शरीरम् अद्यते भुज्यते यत् तदन्नं भक्ष्यं वस्तु तेन जनितं उत्पादितं इत्युभयं सत्यं खलु यस्मात् वो युष्माकम् अमृतादं सुधाभक्षिकां सुधाभक्षणोपचितामित्यर्थः तनूं शरीरं वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा मम दृक् चक्षुः सुधायाममृते निमज्जनम् उपैति सुधानिमज्जनजन्यसुखमनुभवति । उपैमीति पाठे अहं सुधायां दृशोश्चक्षुषोर्निमज्जनम् उपैमि सुधाकरणकचक्षुःसेचनजन्यसुखमनुभवामीत्यर्थः । सुधाभोजिनां युष्माकं शरीरं यत् निमज्जतः सुधावत्सुखं जनयति तत्र सांख्योक्तः कार्य्यकारणाभेद एव हेतुरित्यर्थः । युष्मान् दृष्ट्वा अहमतितरां सुखी जातो न त्वितरदातृजनवद्याचकदर्शनाद्दुःखी तस्मादभिलषितं याच्यतामिति भावः । यद्यप्योदन एव वाच्येऽन्नेति निपातितं तथाप्यत्र गौणीलक्षणया अदनीयवस्तुमात्रपरमिति बोध्यम् । अमृतादमिति अदोऽनन्न इति क्विप् ॥ ९४ ॥

मत्तप इति । नु भो देवास्तनु अत्यल्पं मत्तपो मदीया तपस्या क्व कुत्र अद्यापि यूयम् ईक्षणपथं दृष्टिगोचरतां व्रजथ गच्छथ इति फलं वा क्व अपि तु अत्यन्तासम्भा-

प्रत्यतिष्ठिपदिमां खलु देवीं
कर्म्म सर्वसहनव्रतजन्म ।
यूयमप्यहह पूजनमस्या-
स्तन्निजैः सृजथ पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा
यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।
तेन वश्चरणमर्च्चतु सोऽयं
ब्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

त्रिमेतत् पुण्यपुञ्जलभ्यस्य भवतां दर्शनलक्षणफलस्याल्पपुण्येन लाभासम्भवात् । तर्हि तत् कथं लब्धमित्याशङ्क्याह ईदृशान्यपि असंघटमानान्यपि युष्मद्दर्शनलक्षणफलानि नो-ऽस्मभ्यं ददन्ति ददानानि पूर्व्वपूरुषाणां पित्रादीनां तपांसि पुनर्जयन्ति उत्कर्षेण वर्त्तन्ते पूर्व्वपूरुषतपोबलादेव यूयं दृष्टा इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिति । सर्व्वसहनव्रतात्सर्व्वभारसहिष्णुत्वलक्षणनियमात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तादृशं कर्म्म पुण्यं कर्तृ खलु निश्चितम् इमां भूमिं देवीं प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास देवीति प्रतिष्ठां प्रापयामासेत्यर्थः । खलूत्प्रेक्षायां वा सर्व्वभारसहनव्रतजनितपुण्येनेव भूम्या देवीत्वं जनितमित्यर्थः तत्र प्रमाणमाह अहहाश्चर्य्ये यत् यस्मात् यूयमपि देवेन्द्रा-दयोऽपि निजैः स्वीयैः पादपयोजैश्चरणपङ्कजैः करणैः अस्या भूम्याः पूजनं सृजथ कुरुथ । युष्माभिः पूजनमेवास्या देवीत्वे प्रमाणमित्यर्थः । अन्यापि देवीप्रतिमा प्रतिष्ठिता सती पद्मैः पूज्यते । पृथिवीभाग्यादेव यूयमत्रागतवन्तो न तु मदधीनविधेयत्वादिति भावः । अतिष्ठिपदिति इदातः स्थइत्याकारस्येकारः ॥ ९६ ॥

जीवितेति । जीवितम् अवधिर्म्मर्य्यादा यत्र तादृशं प्राणपर्य्यन्तं वा किंवा प्राणे-भ्योऽप्यधिकं तत् किं वस्तु यद्वस्तु इतोऽस्मल्लक्षणात् नरडिम्भान्मानुषार्भकात् युष्माभिर्मनीषि-तम् अभिलषितम् । सोऽयं नरडिम्भस्तेन वस्तुना वो युष्माकं चरणम् अर्च्चतु पूजयतु